

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Ukrainian National Academy of Sciences
ІНСТИТУТ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА, ФОЛЬКЛОРИСТИКИ
ТА ЕТНОЛОГІЇ ім. М. Т. РИЛЬСЬКОГО
M. Rylsky Institute for Art Studies, Folkloristics and Ethnology
МІЖНАРОДНА АСОЦІАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ЕТНОЛОГІВ
International Association of Ukrainian Ethnologists

НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ ТА ЕТНОЛОГІЯ

FOLK ART AND ETHNOLOGY

№ 1, 2020 (383)

січень-лютий

DOI <https://doi.org/10.15407/nte2020.01>

Київ – 2020

ISSN 2664-4282

DOI <https://doi.org/10.15407/nte>

Рік заснування 2010

Індекс 74328 Виходить раз на два місяці

Засновники журналу

Національна академія наук України

Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського

Головний редактор

Ганна СКРИПНИК

Заступник головного редактора

Анатолій ІВАНИЦЬКИЙ

Відповідальний секретар

Галина БОНДАРЕНКО

Редакційна колегія

Лідія АРТЮХ, Василь БАЛУШОК, Валентина БОРИСЕНКО, Леся ВАХНІНА,
Михайло ГЛУШКО, Софія ГРИЦА, Іван ДЗЮБА, Віктор КОЖУХАР,
Катерина КОЖУХАР, В'ячеслав КУШНІР, Оксана МИКИТЕНКО, Микола МУШИНКА,
Леся МУШКЕТИК, Тетяна РУДА, Григорій СЕМЕНЮК,
Володимир СКЛЯР, Мирослав СОПОЛИГА

*Включено до переліку фахових видань України з історичних дисциплін
(Наказ МОН України № 32 від 15.01.2019 р.)*

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту мистецтвознавства,
фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України
(протокол № 2 від 11.02.2020)*

Народна творчість та етнологія : № 1 (383) / [голов. ред. Г. Скрипник] ; НАНУ, ІМФЕ
ім. М. Т. Рильського. Київ, 2020. 122 с.

Редактор-координатор

Олена ЩЕРБАК

Редактори

Надія ВАЩЕНКО, Олена КРУТОВА, Лариса ЛІХНЬОВСЬКА

Редактори англomовних текстів

Олена КАЛАЧ, Павло РАФАЛЬСЬКИЙ

Оператор

Ірина МАТВЄЄВА

Комп'ютерна верстка

Людмила НАСТЕНКО

Адреса: 01001 Київ-1, вул. Грушевського, 4

тел. (044) 278-34-54

E-mail: redaktsiia@etnolog.org.ua

<http://nte.etnolog.org.ua>

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ. № 17404–6174Р від 24.12.2010

© Інститут мистецтвознавства, фольклористики
та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України

Зміст

Contents

Із суспільно-політичної та етнічної історії українства Ідентифікаційні та культуротворчі практики емігрантів *

From Social-Political and Ethnic History of Ukrainianhood: Identification and Culture Creating Practices of the Emigrants

- 5 **Чекаленко Людмила.** Закордонні українці: автохтонність як джерело збереження ідентичності
Chekalenko Liudmyla. Foreign Ukrainians: Autochthonness as a Source of Identity Preservation
- 14 **Кобченко Катерина.** Українці в епоху Ді-Пі: від культури повсякдення до творення (транс)національної громади
Kobchenko Kateryna. Ukrainians at the DP-Epoch: From Everyday Culture to the Creation of (Trans)national Community
- 23 **Карась Ганна.** Культуротворча діяльність українських хорових диригентів в умовах таборів Ді-Пі після Другої світової війни
Karas Hanna. Culture-Creating Activities of Ukrainian Chorus Conductors in the Conditions of the Displaced Persons Camps after World War II
- 37 **Тронь-Радомська Альона.** Культурно-освітня сфера як фактор збереження національної ідентичності українців (за матеріалами діяльності Українського центрального комітету – УЦК)
Tron-Radomska Aliona. Cultural and Educational Sphere as a Factor in Preserving the National Identity of the Ukrainians (Based on Materials of the Ukrainian Central Committee (UCC) Activities)

Матеріали та розвідки

Проблеми міграцій, примусових депортацій та «етнічних чисток»

Materials and Studies

Problems of Migrations, Forced Deportations and "Ethnic Cleansing"

- 47 **Сергійчук Володимир.** Міграційні процеси української людності в перший період Другої світової війни
Serhiychuk Volodymyr. Migration Processes of the Ukrainian People in the First Period of World War II
- 58 **Рендюк Теофіл.** До питання про «етнічні чистки» в роки Другої світової війни
Rendiuk Teofil. On the Issue of Ethnic Cleansing in the Years of World War II

---

* Надходження матеріалів до цього числа журналу було ініційовано постійним автором нашого часопису професором Володимиром Сергійчуком і приурочено малодослідженій темі нової хвилі української еміграції.

- 66 **Ціватий Вячеслав.** Типологія третьої хвилі української еміграції та історичні паралелі міграційного сьогодення
Tsivatyi Viacheslav. Typology of the Third Wave of Ukrainian Emigration and Historical Parallels of Migration Contemporaneity
- 76 **Цапко Олег.** Нова хвиля примусового переселення українців-«остарбайтерів» у післявоєнний період
Tsapko Oleh. New Wave of Forced Resettling of Ukrainians-Ostarbeiters in the Post-War Period
- 82 **Романенко Олена.** A Round Trip, or the *Myth of No Return* in Eastern European Migration
Романенко Олена. Поїздка в обидва кінці, або «Міф про неповернення» у східноєвропейській міграції

Історіографічні огляди

*За документами фонду зарубіжної україніки
 Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*

Historiographic Reviews

*After the Documents of a Fund of Foreign Ukrainian Studies Department
 of the V. Vernadskyi National Library of Ukraine*

- 86 **Антонюк Тетяна.** Етнокультурний профіль третьої хвилі української еміграції
Antoniuk Tetiana. Ethno-Cultural Profile of the Third Wave of Ukrainian Emigration
- 107 **Астапцева Христина.** Відображення в пресі культурно-освітнього руху та громадсько-політичних буднів діячів еміграції третьої хвилі
Astapseva Khrysytyna. Reflection of the Cultural-Educational Movement and Social-Political Life of the Figures in Emigration of the Third Wave in the Press

УДК 314.117-054.51(100=161.2):316.347

DOI <https://doi.org/10.15407/nte2020.01.005>**ЧЕКАЛЕНКО ЛЮДМИЛА**

доктор політичних наук, професор, викладач Дипломатичної академії України імені Геннадія Удовенка, заслужений діяч науки і техніки України

CHEKALENKO LIUDMYLA

a Doctor of Policy, professor, a lecturer at Hennadiy Udovenko Diplomatic Academy of Ukraine, Honored Worker of Science and Technique of Ukraine

Бібліографічний опис:

Чекаленко, Л. (2020) Закордонні українці: автохтонність як джерело збереження ідентичності. *Народна творчість та етнологія*, 1 (383), 5–13.

Chekalenko, L. (2019) Foreign Ukrainians: Autochthonness as a Source of Identity Preservation. *Folk Art and Ethnology*, 1 (383), 5–13.

ЗАКОРДОННІ УКРАЇНЦІ: АВТОХТОННІСТЬ ЯК ДЖЕРЕЛО ЗБЕРЕЖЕННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ

Анотація / Abstract

Мета статті полягає в науковій апробації нового підходу в дослідженні такого явища, як автохтонність національних меншин, а саме, вплив автохтонності на збереження національної ідентичності. Саме автохтонність національних меншин зберігає їх ідентичність, надає можливість протистояти асиміляційним тенетам.

При тому, як доводить практика, не всім національним меншинам вдалося зберегти власну ідентичність. Постає питання: чому деякі відстояли власну ідентичність, незважаючи на тиск владних структур титульної нації, а інші не досягли такого стану? Як свідчать історичні дані, збереження ідентичності є характерним для тих національних меншин, які мають або мали власну автохтонність. Саме такий стан зберігся в історичній пам'яті поколінь.

Задля дослідження зазначеної проблеми авторка проаналізувала теоретичне підґрунтя асиміляції національних меншин, запропоноване європейськими та американськими науковцями і запроваджене владними структурами деяких держав. За основу як приклад було взято асиміляційну схему щодо національних меншин, зокрема українців, запроваджену владними структурами Республіки Польща в міжвоєнний період. Розроблена, відповідно, польськими науковцями й політиками (Р. Дмовським, С. Стемповським, Ю. Ожеховським). Асиміляційна схема реалізувалася через осадництво, утрату мови та конфесійний чинник.

Тема, що розглядається, на наш погляд, є вкрай важливою для майбутнього розвитку європейської спільноти у зв'язку з колапсом сучасної європейської міграційної політики, а також політики адаптації титульних націй до прибулих іноцивілізаційних мігрантів.

Ключові слова: автохтонність, діаспора, асиміляція, акультурація, пацифікація, геноцид.

The article is aimed at the scientific appraisal of a new approach in the research of such a phenomenon as autochtonness of national minorities, namely autochtonness influence on the national identity preservation. Just the autochtonness of national minorities allows to preserve their identity, gives an opportunity to resist assimilation nets.

At the same time, as it is proved in practice, it has not been a success for all national minorities to keep own identity. That's why the question is risen: why some of them have defended own identity despite the pressure of authoritative structures of titular nation and the others haven't reached to such state? As it is affirmed by historical data, identity preservation is typical for those national minorities, which have or had own autochthonness. Just such a state is preserved in the historical memory of generations.

The authoress has analyzed theoretical principles of the national minorities assimilation, proposed by European and American scientists and established by authoritative structures of some states. It has been done to research indicated problem. Assimilation scheme as to the national minorities, especially Ukrainians, established by authoritative structures of the Republic of Poland in the interwar period has been taken as the basic example. It has been developed by Polish scientists and politicians (R. Dmowski, S. Stempowski, Yu. Orzechowski). Assimilation scheme has been realized through the osadniks, bilingualism and religious factor.

In our opinion, the subject under consideration is very important for the future development of European community in the connection with the collapse of modern European migration policy and also the policy of titular nations adaptation for arrived migrants from the other civilizations.

Keywords: autochthonness, diaspora, assimilation, acculturation, pacification, genocide.

Про асиміляцію етнічних меншин написано чимало. Це питання набуло особливої популярності у зв'язку зі складнощами європейської політики адаптації до прибулих іноцивілізаційних мігрантів. Процес обопільної адаптації дістав назву «*аккультурація*», тобто «окультурування» (*acculturare* – від лат. *ad* – до і *cultura* – утворення, розвиток) ¹ значної кількості прибулого мігрантського населення до розвинутих країн Європи, які розглядають власну культуру цивілізаційним феноменом сучасності.

Поняття «асиміляція» (від лат. – «*assimilatio*»), що означає уподібнення, ототожнення, тісно пов'язано з міграційним процесом. Найактивніше цими питаннями цікавилися європейські та американські вчені, завданням яких було теоретичне обґрунтування розроблених схем та реалізованих за ними заходів для стабілізації ситуації в державах, створення позитивного іміджу і, зрештою, виправдання владних структур за неетичне поводження з нелегальними мігрантами.

Засади європейськими парадигмами міграційної політики традиційно є *мультикультуралізм* і *транснаціоналізм* (Глік Шіллер, Фонер, Вертовець), в основі яких – захист прав національних меншин, зокрема й мігрантів. Зазначимо, що американська теоретична школа щодо асиміляції відрізняється від підходів європейських аналітиків до вивчення зазначеного процесу насамперед жорсткішими схемами «окультурування»

чужоземців у т. зв. американському плавильному котлі, де всі нації переплавляються в єдине ціле, утворюючи цілісний американський народ (Фіонер, Ван Туберген).

У західній науці за останні десятиліття з'явилися нові визначення щодо асиміляції, які близькі до згаданого, однак, на переконання європейців, є м'якшими за змістом і суттю. Йдеться про вже згаданий термін «*аккультурація*», а також термін «*деасиміляція*».

Спадає на думку, що поняття «аккультурація» і «деасиміляція» штучно ввели до наукового обігу з метою відійти від чітких, можна сказати, жорстких визначень асиміляції, тобто поглинання іншої народності. Не виключаємо також, що тяжіння до аккультурації є проявом проколоніальної ностальгії за минулим, що так чи інакше виявляється на політичному тлі європейської політики.

Як синонім до терміна «асиміляція» американський дослідник Мілтон Гордон також запропонував поняття «*детнізація*» [10]. У своїй праці «Асиміляція в американському житті» він, зокрема, розподілив етнічну асиміляцію на її складові, серед яких і культурна асиміляція. За М. Гордоном, аккультурація [8; 9], як і асиміляція, це – процес, у якому етнічна меншина сприймає цінності та зразки поведінки домінуючої групи. При цьому аккультурація виявляється у двосторонньому процесі: з одного боку, на мігрантів впливає домінуюча культура, тоді як і емігрантська культура впливає на культуру титульної нації.

Існують також інші своєрідні тлумачення процесу і ролі асиміляції, як, наприклад, в етносоціолога Гарольда Абрамсона [13] та філософа Карла Дойча. За твердженням останнього, який розробив ідеї теорії виховання в поліетнічному суспільстві [11], протягом року можуть асимілюватися в середньому лише близько 0,1 % етнічної спільноти.

Водночас привертає увагу необізнаність деяких вітчизняних авторів, котрі в новій українській «Вікіпедії» визначають *асиміляцію як «зміну самосвідомості» особи (!)* [5; 6]. Якби таке припущення реалізовувалося на практиці, то сьогодні б не існувало жодної національної меншини і діаспори в цілому.

Паралельно з асиміляцією розглядають також прояви її фрагментації, що названо «*сегментною*» асиміляцією (Портес, Румбо, Жу, Уотерс). За згаданою теорією, деякі іммігрантські групи асимілюються тільки за обраними сегментами чужорідного суспільства. При цьому стверджується, що саме таким мігрантським групам легше адаптуватися до нового середовища [12].

Таким чином, кінцевий результат процесу асиміляції передбачає прийняття складових домінуючої культури. Хоча асиміляція, порівняно з акультурацією, є жорсткішою і часто реалізується із застосуванням примусу, насильства, тиску тощо, утім, такий тип поведінки домінуючої культури не може повністю перекреслити й замінити етнічні витоки походження людини, історичну пам'ять поколінь, культурні засади тощо, тобто фактично стерти код нації.

При цьому доволі часто спрацьовує феномен третього покоління, яке свідомо повертається до свого походження, до пошуків своїх витоків. Порівняно з другим поколінням, яке, врахувавши негативний досвід батьків, змушене пристосовуватися до нових умов існування і задля виживання навіть демонструє більшу відданість новому поведінку, ніж корінна культура. При цьому етнологи стверджують, що етнічна асиміляція є одностороннім процесом, який на практиці завершується повною або майже

повною втратою етнічною меншиною своїх споконвічних етнічних ознак: мови, культури, традицій, способу життя тощо і прийняттям особливостей домінуючого етносу. Таке положення національної меншини закріплено терміном *деетнізація*.

Повертаючись до питання автохтонності, зазначимо, що спостереження за цим явищем наштовхнуло на думку про те, що **автохтонність є потужним джерелом для виживання етносу за умов асиміляції**.

Автохтонність спирається на такі засадничі джерела, як:

1. Земля – це хліб і це життя.

2. Віра – як надія на духовний порятунок.

3. Мова, культура (освіта) – як засади історичного коду нації.

Усі три компоненти надають сил, впевненості, надії на виживання за будь-яких умов. Можливо, тому й колишні імперії протягом століть не можуть фактично знищити українство, яке поки перебуває на своїй землі, хоча й розділений між чужинцями. Плакає власну віру і оберігає українську культуру.

Для знищення всього цього владні структури Польщі, Росії, Румунії, Угорщини протягом століть розробляли теорії, плани, моделі з винищення українства. Як приклад згадаємо теорію неспроможності українців на створення власної держави і розбудови державності, модель поглинання українців, теорію пацифікації та ін. Усі вони схожі по суті, хоча й певною мірою різняться засобами реалізації.

За теоретичними розробками, що здійснювалися на практиці, у цій площині передводять західно- і східноєвропейські концепції, зокрема, ідеї польських соціал-демократів Станіслава Стемповського, Романа Дмовського, Юзефа Ожеховського, Генрика Юзевського, які запровадили ідею поглинання українства через *осадництво, утравізацію і прозелітизм*. Головна проблема, як вважали польські теоретики, полягала в значній кількості українського населення, що підпало під протекторат Польщі внаслідок Першої світової війни – 11 мільйонів осіб. І цю кількість, на їхнє переконання, Польща

«не могла легко проковтнути», тобто асимілювати. 500 тисяч осіб ще була спроможна «перетравити», однак 11 мільйонів – ні. Тоді саме й почали шукати варіанти та розробляти всілякі моделі, як це зробити і що запровадити для «поглинання» українства.

Звернімося до рішень Паризької мирної конференції 1919–1920 років по закінченню Першої світової війни. На конференції європейські країни жваво обговорювали питання майбутньої долі українських територій і українського населення, оскільки УНР прогнала боротьбу за власну незалежність. Позиція Франції (очільник делегації Дж. Клемансо) була однозначно антиукраїнською і полягала в передачі Польщі протекторатських повноважень над українськими територіями. Позиція Британії лишалася проукраїнською. Глава британської делегації Ллойд Джордж переконував учасників у тому, що Польща не повинна поглинати українське населення, яке не є польським і не хоче бути польським. Американські представники виступали за автономію українських земель у складі Польщі, хоча активно не наполягали на цьому.

До думки присутніх на конференції представників української держави, як свідчать документи, не прислухалися. Як результат, Польща отримала протекторат над українськими територіями: 160 тисяч км² з населенням 11 мільйонів осіб: у результаті території Лемківщини, Посяння, Підляшшя, Холамщини опинилися в польських руках. Остаточне це рішення було закріплене **14 березня 1923 року в спеціальному документі**, який, до слова, **містив положення щодо надання українцям культурної автономії**.

Серед згаданих теоретиків привертає увагу постать талановитого письменника, громадського діяча С. Стемповського (1870–1952), який навіть працював в уряді Симона Петлюри й опікувався освітою та шкільництвом. Цікавою є також постать Романа Дмовського (1864–1939) – активного політичного діяча, завдяки зусиллям якого на Паризькій мирній конференції українське питання було вирішене на користь Польщі.

Названі особи активно впроваджували в життя та реалізовували загарбницькі інтереси Польської держави. Відправним постулатом С. Стемповського в баченні українців було переконання в неспроможності українців утворити власну державу. Політик пише: «<...> український народ був неспроможним створити свою власну державу і не тільки не відчував у цьому необхідності, але й не розумів цього і не міг боротися за неї» [ци. за: 7, с. 141]. Асиміляційні дії польської влади активно розгорнулися в міжвоєнний період – у роки нищення української присутності на зазначених територіях, створення концентраційних таборів для представників української інтелігенції: військових, вчителів, священників тощо.

Варто нагадати, що в 1923 році Рада послів Антанти погодилася на передачу Західної України під тимчасове управління Польщі тільки під гарантію надання регіону автономії, відкриття українських шкіл, університету, дозволу на користування українською мовою в державних установах і поваги до релігії.

Ігноруючи положення міжнародних документів, поляки, захопивши українські етнічні території, провели насильницьку асиміляцію. Польська окупаційна влада ретельно приховувала від міжнародних гуманітарних організацій, зокрема й Ліги Націй, статистичні дані, численні факти про жертви серед українського населення. Тим часом кількість загиблих українців у результаті кривавої полонізації може сягати кількох сотень тисяч осіб. Тим самим Польща завдала нищівного удару по українській національній самосвідомості на Волині, Холамщині, Підляшші.

Основи української державності було підірвано і створено передумови для регіональних міжнаціональних конфліктів у майбутньому. Численні військові злочини, вчинені польськими окупантами на території Західної України, досі замовчуються і не визнаються сучасною польською владою, а отже, і міжнародною спільнотою.

Про жорстокість екзекуцій ходили легенди. За спогадами польського полковника

Юзефа Бека, мешканців українських сіл, які демонстрували невдоволення, знищували. З особливим завзяттям поляки «полювали» на захисників української державності. Так, без суду і слідства були вбиті член уряду Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) Мартинець і відомий композитор Остап Нижанківський. У цілому число заарештованих та інтернованих серед українського цивільного населення під час польської окупації, за найобережнішими оцінками, склало не менше 250 тисяч осіб.

Після варшавської угоди С. Петлюри з Ю. Пілсудським у 1920 році польська влада з метою насильницької асиміляції і колонізації українців направила в регіон потік польських переселенців, яким було передано понад 200 тисяч гектарів землі в Галичині, 112 тисяч гектарів на Волині і 113 тисяч гектарів на Поліссі. На окупованих територіях діяла комендантська година, було обмежено пересування, а армія була готова в будь-який момент до придушення повстань. Польські надзвичайні військово-польові суди, що діяли з 1918 року, у 1920-х роках отримали право протягом 12 годин виносити смертні вироки, чим влада охоче користувалася.

У рамках деукраїнізації Західної України польське керівництво наклало заборону на діяльність українських громадсько-політичних і культурно-освітніх організацій. З березня 1920 року в діловодство було введено новий географічний термін: «Малопольська всходня» («східна Мала Польща») і заборонено вживання термінів «Західна Україна» та «українець». У Львові було заборонено українські газети «Дело» та «Свобода». Молодим людям забороняли навчатися в університетах Львова, поки вони не пройдуть службу у Війську Польському.

Під час окупації цілеспрямовано знищувалися українські школи, а їх будівлі польські військові забирали під свої потреби. З 17 тисяч учителів тільки 2 тисячі були українцями, а в Крайовій шкільній раді було лише сім членів-українців із сорока. Викладання українською мовою могло вестися виключ-

но в нижчих підготовчих школах громади, в інших – виключно польською. Крім того, як для нижчих підготовчих шкіл, так і відносно приватних курсів для неписьменних діяла заборона на навчання українській грамоті².

Польська влада не обмежувалася знищенням української самобутності на захоплених землях. Наприкінці 1919 року регіон охопила ще одна проблема – епідемія тифу. Польське керівництво не вживало жодних заходів у протистоянні хворобі. Смертність серед хворих на тиф у той час досягала від 20 % до 50 %. Тільки за перший квартал 1920 року захворіло понад 20 тисяч українців. Польська санітарна служба вирішила, що рятувати Західну Україну від епідемії недоцільно і «потрібно чекати, коли вона згасне сама» [3].

Вочевидь, природне скорочення українського населення окупованих територій від хвороб сприяло прискоренню асиміляції, тому польська влада свідомо ігнорувала голод, епідемії, інші соціальні проблеми регіону. Села не відновлювалися, насіння для посівів селянам не постачалося. Замість цього польські жандарми займалися реквізицією і відбирали в українців останнє.

Активне очищення захопленої території від українських селян було зумовлене програмою про переселення в Західну Україну ветеранів польсько-української війни, які отримували вилучену в українців землю. Тільки на Волинь із двохмільйонним населенням Ю. Пілсудський переселив 300 тисяч польських поселенців, яким віддали найкращі землі й надали важливі адміністративні посади. Примітно, що колишні польські військові, що прославилися в боротьбі з українцями, мали стати опорою стабільності в регіоні.

Іншою підтримкою дій польської влади в Західній Україні стало залучення спеціально створених із цією метою відділів поліції, призначених для швидкого придушення виступів проти польської влади. Крім цього, до завдань спеціальних відділів входила розшукова і слідча діяльність щодо співчувачих прихильникам створення незалежної Української держави. Від донесень у поліцію

не було відбою, що стимулювало кількісне збільшення польських карателів та призвело до спрощення слідчих і судових процедур. Без суду і слідства розстріляли одного із засновників Української військової організації (УВО) Юліана Головінського, замучили ідеолога і крайового провідника Організації українських націоналістів (ОУН) Степана Охримовича. Згідно з вироями військово-польових судів розстріляли українських патріотів, відомих діячів УВО і ОУН Василя Біласа та Дмитра Данилишина. Місцеве населення, що виявляло національну активність і симпатизувало ОУН, піддавали регулярним поліцейським зачисткам.

Драматичні наслідки мала т. зв. «*пацифікація*» – особлива політика, яку в 1930-х роках проводили проти цивільного населення Галичини польські загони поліції та регулярної армії. Поляки займали українські села, палили будинки, храми, вилучали майно. За час пацифікації було закрито 150 православних церков, а їхні землі конфісковано. Польські карателі заарештували понад 2 тисяч українців, розгромили 800 сіл, ліквідували український центр «Просвіта», товариства «Луг» і «Сокіл» тощо. Військовополонених, громадських діячів та мешканців сіл, що ставали жертвами терору з боку окупаційної влади, відправляли до концентраційних таборів, які «прославилися» на всю Європу жахливими умовами утримання. Затримані страждали від голоду й холоду в умовах повної антисанітарії. Багатьох полонених піддавали систематичним катуванням, наглядчі вибивали їм зуби, виколювали очі, ламали кістки.

У *концтаборі в Стшалково* одночасно перебувало до 57 тисяч ув'язнених. Від постійних тортур і хвороб у цьому таборі тільки за офіційними даними загинуло понад 8 тисяч осіб. У концентраційному таборі в районі міста *Тухолі*, куди також відправляли українців, до 1921 року загинуло понад 22 тисячі осіб. У 1934 році для знищення української політичної опозиції польський окупаційний режим спеціаль-

но створив *концтабір Береза-Картузька*. Розповідаючи про роботу концентраційного табору, його комендант Юзеф Камаль-Курганський демонстрував відверту ворожість до українців. За час окупації десятки тисяч українців загинули в польських концтаборах у Вадовичах, Модліні, Львові, Стрию, Яловці, Брест-Литовському, Перемишлі, Ланцуті, Тухолі, Стшалково. Епідемії тифу, дизентерії, голод, відсутність одягу, регулярні катування, тисячі трупів, які лежали на відкритому повітрі місяцями, – уся ця політика в польських таборах смерті й досі наводить жах на дослідників [див.: 3]. Отже, у 20 концтаборах перебувало понад 57 тисяч ув'язнених, загинули тисячі осіб.

Ці сумні сторінки історії заслуговують докладного розслідування й засудження з боку всього світу і міжнародних організацій, щоби запобігти подібним злочинам проти людства в майбутньому.

1941 рік. Українські націоналісти, як писали польські історики, позбавлені відчуття реальності, намагалися 1 липня 1941 року проголосити незалежну соборну Україну від Сяну до Кавказу. Усе це, за словами польських інтелектуалів, нагадувало «трагікомедію».

У післявоєнні роки польське керівництво знову повернулося до українського питання. Люблінський комітет уклав угоду із СРСР про східний кордон по «Лінії Керзона», почав проводити земельну реформу. У першій половині 1945 року Червона Армія за участі польських частин завершила вивільнення польських земель від гітлерівських загарбників.

За польським планом асиміляції, як стверджувалося в працях польських діячів, необхідно було особливу увагу звернути на школи, виші, культурні установи. «Починати з молодого покоління, з дитячих садків. Але таке робити поступово, не примусово». Програма асиміляції містила такий план: 1) виселення 500 тисяч українців; 2) швидко й автоматично розпорозити українське населення по інших польських територіях.

Як тут не згадати *військову операцію «Вісла» квітня 1947 року*, коли було виселе-

но 150 тисяч українців з їхніх корінних земель, що фактично стало реальним втіленням теорії асиміляції на практиці. Плани щодо українського населення існували ще задовго до 1947 року – у 1920–1930-х роках, про що мовилося вище [див.: 4]. Певний час УПА намагалася чинити збройний опір новій владі, але сили були нерівними [4]. Під приводом боротьби з УПА українців, що споконвіку жили тут, було виселено й розселено на території Польщі. Операція «Вісла» стала квінтесенцією реалізованої асиміляції Польщею українців за допомогою нищення і прямого геноциду українського етносу. Привертає увагу той факт, що й після військових зачисток мирного населення вже радянська влада продовжувала віддавати польській стороні українські землі до середини 1950-х років «задня вирівнювання кордону».

Після «Вісли». Чи завершився процес асиміляції українців? Незалежність України була визнана Республікою Польща. Водночас із визнанням чи зникли претензії щодо нашої держави з боку поляків? І чим слабкішою ставала Українська держава, тим жорсткішою вимальовувалася позиція польського сусіди. Сьогодні польська сторона порушує питання про компенсацію виселенням радянською владою полякам з боку України...

Утім, повертаємося до нашої теми – теми асиміляції. Асиміляційні процеси спостерігаються в усіх країнах світу, не залишилась осторонь і демократична Європа. З розширенням Європейського Союзу окремими країнами-членами відпрацьовувалася власна схема асиміляції, що було викликано напливом значної кількості мігрантського населення з колишніх колоніальних володінь держав Євросоюзу. Моделі асиміляції реалізовувалися в різних країнах із застосуванням диференційних правил і вимог, однак усі вони зосередилися на трьох варіантах:

- мультикультурна модель, або модель мультикультуралізму;

- демократична, або французька, модель, що впроваджувалася переважно у Французькій Республіці і в країнах, що поділяють погляди Франції на європейські стандарти.

- ізоляціоністська модель, або німецька модель, що була запроваджена в Німеччині.

Зазначимо, що ізоляціоністська модель спрямована на ізоляцію емігрантської спільноти, оскільки за конституцією ФРН німецьке громадянство може бути надано тільки «по крові», тобто громадянам, народженим від німців. Цією пересторогою мігрантська спільнота одразу відокремлювалася від німецького суспільства і змушена була знаходити можливості пристосування до ізоляційних правил. Згодом німецьке законодавство поповнилось іншими рішеннями, які надають громадянство дітям мішаних родин або тим мігрантам, що проживають у країні певну кількість років. Якщо мігрант прагне залишитися в Німеччині, він змушений задля роботи так чи інакше опанувати мовою, культурою, професійними навичками тощо. Урешті, стати німцем на перших етапах за культурними ознаками.

Французька модель, або як полюбують її називати самі французи – «демократична», на перший погляд здається демократичною, однак містить низку умов і пересторог, за якими мігрант має повністю опанувати французькою культурою, мовою, традиціями, скласти відповідні іспити на французькість, довести, що він вже не мігрант, а француз. Тоді, вірогідно, він зможе ввійти у французьке суспільство майже на повноправних засадах. Урешті-решт, французька модель повністю асимілювала мігрантів, які змушені були навчати дітей у французьких школах і вишах, лікуватись у французьких поліклініках і лікарнях, працювати на французького підприємця чи бізнесмена тощо.

Третя модель мультикультурності або полікультурності, що була запроваджена у Великій Британії і в деяких країнах Скандинавії, передбачала паралельне існування і взаємодію різних культур і світоглядів, і швидше нагадувала процес декультурації, ніж асиміляції. Цей підхід повністю провалився, а причина лежить на поверхні. Ідеологи мультикультуралізму не врахували того факту, що мігранти є представниками

різних цивілізацій, а цивілізації не тільки не поглинаються одна одною і навіть частково не змішуються, оскільки сформовані людством на різних засадничих платформах протягом всієї історії розвитку людини, є зрощеними на біологічному рівні і виступають певним кодом кожного етносу.

У результаті провалу всіх згаданих моделей пристосування мігрантів до європейських варіантів європейські країни нині шукають нові підходи до розв'язання мігрантської кризи.

Аналізуючи варіанти європейських моделей, запроваджених уже у ХХІ ст. в найдемократичніших європейських державах, можна дійти висновку про певний збіг складових польської асиміляційної політики до розв'язання проблеми українців з французькою моделлю. І тут не йдеться про пряме запозичення методів і заходів, однак теоретичне підґрунтя збігається. Так, французьке уявлення про велич французької культури, її вищості над іншими культурами чужоземних народів диктував французькій політиці протягом століть місіонерську роль у різних куточках світу. І французи, завойовуючи інші території, роблячи з них колоніальні володіння, нав'язували свою мову, культуру, світосприйняття... Створювали щось на кшталт маленьких Францій, як, наприклад, у Вьетконгу або в Алжирі, де в результаті з'явилася країна алжирських французів, які були більше французами, ніж самі французи в Парижі. Така політика не раз наражала французький уряд на політичні кризи й диктувала жорсткі засоби для відновлення спокою в країні. Нагадаємо про алжирську війну Шарля де Голля 1956 року, якому прийшлося ввести регулярні війська в алжирську ще французьку

колонію, оскільки алжирські французи виступили проти надання Алжиру незалежності, при тому виступили вже своїми алжирсько-французькими збройними силами з авіацією і танками. Історія знає чимало подібних фактів.

Так і польська модель: якщо ти поляк, то маєш бути поляком на сто відсотків, знати мову, культуру, бути католиком. «Якщо ти поляк – ти католик, якщо ти не католик – ти не поляк». Методи, що їх застосовувала польська влада проти українців, також нагадують французькі варіанти втихомирення невдоволених. При цьому не виключаємо, що французька і польська асиміляційні моделі формувалися взаємно і були запозичені одна від одної. І події минулого століття змінилися сучасними.

Так-то воно так, однак, враховуючи ігнорування Росією всіх постулатів ООН, які вже для цієї держави і не є постулатами, таке правило не спрацьовує. Тому звернення в даному випадку до фактору часу, на наше переконання, може сприяти розв'язанню кризи.

І, нарешті, третя складова: залучення волевиявлення мешканців даного регіону або місцевості, що **підтверджується результатами проведеного референдуму**. І в цьому питанні маємо історичні приклади розв'язання територіальних суперечок.

Врахування всіх зазначених складових сприятиме складанню цілісної картини кризи, знаходженню та визначенню її винуватців, яких, між іншим, можна піддати міжнародному суду, за умов визначення актів агресії і самого агресора. Уважний аналіз даних за трьома складовими сприятиме якщо й не блискавичному розв'язанню кризи, то віднайденню консенсусних складових до посування по висхідній її послаблення і, врешті, знаходженню компромісних рішень.

Примітки

¹ Окультурювання (*acculturare* – від лат. *Ad* – до і *cultura* – утворення, розвиток) – процес взаємовпливу культур, сприйняття одним народом повністю чи частково культури іншого народу [1].

² Масові арешти інтелігенції, духовенства і простолюда почалися 13 квітня. Було арештовано близько

15 вчителів народних шкіл і понад 60 священників (серед них: 70-річний о. І. Попеля з Довгополя, 68-річний о. Степанович з Кут). Арештовано понад 3000 селян, між ними – жінки з малими дітьми [3].

Список використаних джерел

1. Акультурація. URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki/Акультурація>.
2. Історія країн Центральної і Східної Європи після Другої світової війни. URL : https://pidruchniki.com/1202022440957/istoriya/krayini_tsentralnoyi_shidnoyi_yevropi_pislya_drugoyi_svitovoyi_viyuni#187.
3. Кривава книга. Ч. 2. Матеріали до польської інвазії (оригінал). *RuLit*. URL : <https://www.rulit.me/books/krivava-kniga-ch-2-materiyali-do-polskoi-invazii-original-read-238529-59.html.3>.
4. Кузіна І., Божко І. Спадкоємці депортованих поляків погрожують Україні позовами. Чи є привід остерігатися реституції. *Дзеркало тижня*. 30 жовтня 2015. URL : <https://dt.ua/internal/spadkojemci-deportovanih-polyakiv-pogrozhuuyt-ukrayini-pozovami-chi-ye-privid-osterigatisya-restituciyi-.html>.
5. Культурна асиміляція. URL : <http://www.history.org.ua/?l=EHU&verbvar=Asymiliatsiia&abcvar=1&bbcvar=21>.
6. Наслідок асиміляції – втрата первісної культури та самосвідомості. URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki/>.
7. Чекаленко Л. Д. Без незалежної України не було б незалежної Польщі. *Україна дипломатична*. Київ : Генеральна дирекція з обслуговування іноземних представництв, 2009. Вип. XV. URL : <https://study.com/academy/lesson/segmented-assimilation-theory-definition-examples.html>.
8. Acculturation anthropology Written By: The Editors of Encyclopaedia Britannica See Article History. URL : <https://www.britannica.com/topic/acculturation>.
9. Assimilation in American Life: The Role of Race, Religion, and National Origin. By Milton M. Gordon. New York: Oxford University Press, 1964. 276 pp. Cloth, Mary Bosworth Treudley. Social Forces, Volume 43, Issue 1, 1 October 1964, Pages 125–126. URL : <https://doi.org/10.1093/sf/43.1.125>.
10. Gordon M. 1964. The Nature of Assimilation. URL : http://demografi.bps.go.id/phpfiletree/bahan/kumpulan_tugas_mobilias_pak_chotib/Kelompok_1/Referensi/Gordon_assimilation_in_america_ch3.pdf.
11. Karl Deutsch's Contribution to the Theory of International Relations by Dario Battistella. URL : https://www.cairn-int.info/article-E_RIPC_104_0567--karl-deutsch-s-contribution-to-the.htm.
12. Segmented Assimilation Theory: Definition & Examples. URL : <https://study.com/academy/lesson/segmented-assimilation-theory-definition-examples.html>.
13. The Use of LSD in Psychotherapy and Alcoholism / Harold A. Abramson (ed.), Frank Fremont-Smith (Introduction). URL : <https://www.amazon.com/Use-LSD-Psychotherapy-Alcoholism/dp/B000NXJ9YC>.

References

1. Acculturation. Available from: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Akulturatsiia>.
2. History of the Countries of Central and Eastern Europe after World War II. Available from: https://pidruchniki.com/1202022440957/istoriya/krayini_tsentralnoyi_shidnoyi_yevropi_pislya_drugoyi_svitovoyi_viyuni#187.
3. Bloody Book. Part 2. Materials for the Polish Invasion (Original). *RuLit*. Available from: <https://www.rulit.me/books/krivava-kniga-ch-2-materiyali-do-polskoi-invazii-original-read-238529-59.html>.
4. KUZINA I., BOZHKO I. (2015) Heirs of Deported Poles Threaten Ukraine with the Actions. Is there a Reason to Beware of Restitution. *Dzerkalo Tyzhnia*, October 30. Available from: <https://dt.ua/internal/spadkojemci-deportovanih-polyakiv-pogrozhuuyt-ukrayini-pozovami-chi-ye-privid-osterigatisya-restituciyi-.html>
5. Cultural Assimilation. Available from: <https://uk.wikipedia.org/wiki/http://www.history.org.ua/?l=EHU&verbvar=Asymiliatsiia&abcvar=1&bbcvar=21>.
6. The Loss of Original Culture and Self-Consciousness are the Results of Assimilation. Available from: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>.
7. CHEKALENKO L. (2009) Independent Poland Is Impossible without Independent Ukraine. *Diplomatic Ukraine*. Kyiv: General Direction for the Attendance of Foreign Missions. Iss. 15.
8. Acculturation Anthropology. Available from: <https://www.britannica.com/topic/acculturation/>
9. GORDON Milton M. (1964) Assimilation in American Life: The Role of Race, Religion, and National Origin. New York: Oxford University Press, 276 pp.
10. GORDON M. (1964) The Nature of Assimilation. Available from: http://demografi.bps.go.id/phpfiletree/bahan/kumpulan_tugas_mobilias_pak_chotib/Kelompok_1/Referensi/Gordon_assimilation_in_america_ch3.pdf.
11. Karl Deutsch's Contribution to the Theory of International Relations by Dario Battistella. Available from: https://www.cairn-int.info/article-E_RIPC_104_0567--karl-deutsch-s-contribution-to-the.htm.
12. Segmented Assimilation Theory: Definition & Examples. Available from: <https://study.com/academy/lesson/segmented-assimilation-theory-definition-examples.html>.
13. ABRAMSON Harold A., ed. The Use of LSD in Psychotherapy and Alcoholism (Introduction by Frank Fremont-Smith). Available from: <https://www.amazon.com/Use-LSD-Psychotherapy-Alcoholism/dp/B000NXJ9YC>.

УДК 314.151.3-054.73(430.1+436=161.2):316.347“1945/1955”

DOI <https://doi.org/10.15407/nte2020.01.014>

КОБЧЕНКО КАТЕРИНА

кандидат історичних наук, науковий співробітник Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

КОВСЧЕНКО KATERYNA

a Ph.D. in History, a research fellow at Taras Shevchenko Kyiv National University Philosophical Faculty the Center of Ukrainian Studies

Бібліографічний опис:

Кобченко, К. (2020) Українці в епоху Ді-Пі: від культури повсякдення до творення (транс)національної громади. *Народна творчість та етнологія*, 1 (383), 14–22.

Kobchenko, K. (2020) Ukrainians at the DP-Epoch: From Everyday Culture to the Creation of (Trans)national Community. *Folk Art and Ethnology*, 1 (383), 14–22.

УКРАЇНЦІ В ЕПОХУ ДІ-ПІ: ВІД КУЛЬТУРИ ПОВСЯКДЕННЯ ДО ТВОРЕННЯ (ТРАНС)НАЦІОНАЛЬНОЇ ГРОМАДИ

Анотація / Abstract

Короткий «таборовий період» 1945-го – початку 1950-х років, коли понад 200 тис. українських переміщених осіб, уникнувши примусової репатріації до СРСР, перебували на теренах Західної Німеччини й Австрії, має непересічне значення в історії української еміграції ХХ ст. У цьому відтинку часу вперше в тісному контакті зійшлися, розділені впродовж століть, мешканці різних частин України, колишні польські й радянські (у меншості) громадяни, а також представники «старої» (міжвоєнної) еміграції – особи з різними політичними поглядами, відмінним (між)воєнним досвідом, різного віку та рівня освіти.

Вирішальним фактором для об'єднання цієї гетерогенної групи у транснаціональну спільноту виступала українська національна ідентичність її представників, а також позиція відстоювання державної незалежності України. В умовах таборів Ді-Пі, під військовою адміністрацією союзників, українські переміщені особи користувалися політичною свободою, неможливою в радянській Україні, що знайшло вияв у бурхливих процесах політичного й інтелектуального життя, у розвитку національних навчальних і наукових структур.

Короткий, проте насичений подіями «таборовий період» вирізняється амбівалентними процесами консолідації та конфліктизації, виявами порозуміння або ж взаємної недовіри. За цих обставин мали місце спроби осмислення та вироблення різними політичними силами стратегій боротьби за державно-територіальне й ідейне визволення України, адже нові політичні реалії ставили перед екзильними політиками нові виклики, на які доводилося шукати відповідей. Водночас активно розвивалося культурне життя: значні інтелектуальні сили, що опинилися в еміграції, докладали зусиль для національної консолідації строкатої громади й виховання молоді.

У статті окреслено основні риси, що визначали характер діяльності й особливе значення української громади переміщених осіб (Ді-Пі) як транснаціональної спільноти, та визначено роль і місце цього періоду як у загальному розвитку української еміграції, так і в українській історії ХХ ст. загалом. Виявлено, що ключові процеси політичного

й інтелектуального характеру, які відбувалися в середовищі української еміграції впродовж другої половини ХХ ст., мали витоки в її «таборовому періоді».

Ключові слова: українська еміграція, третя хвиля, переміщені особи (Ді-Пі), табори Ді-Пі, Друга світова війна, західні союзники, окупаційні зони, Німеччина, Австрія.

A short *camp period* from 1945 until the beginning of the 1950s is of an outstanding significance in the history of the 20th century Ukrainian emigration. About 200 thousand of Ukrainian Displaced Persons (DP) who have avoided forced repatriation to the USSR were found on the territories of Western Germany and Austria. The population of different parts of Ukraine, former Polish or (in minority) Soviet citizens and also the representatives of old (interwar) emigration, the persons with different political views, distinct (inter)war experience, of different age and educational level, divided for centuries, have joined here in a close contact for the first time.

Ukrainian national identity of the representatives and the idea of state independence of Ukraine have become the decisive factors for the consolidation of this heterogeneous group into the transnational community. In the conditions of DP-camps, under the military administration of the allies, Ukrainian DPs have been able to enjoy political freedom impossible in the Soviet Ukraine. It has been shown in the active processes of political and intellectual life, in the development of national scientific and educational institutions.

This short period is also full of events and ambivalent processes of consolidation and conflictization, manifestations of mutual understanding or, vice versa, distrust. In such situation different political groups have tried to develop their strategies of struggle for state and ideological liberation of Ukraine, since new realities put the exile politicians before new challenges they have to confront. At the same time intensive processes of cultural life have taken place, while significant intellectuals among the DPs make efforts for the national consolidation of heterogeneous community and youth upbringing.

The main peculiarities of the activities and special significance of Ukrainian group of Displaced Persons as transnational community are analyzed in the article; the importance and place of this period both in the general development of Ukrainian emigration and in the Ukrainian history of the 20th century altogether are defined. It is shown, that the key processes of political and intellectual nature, which have taken place in the milieu of Ukrainian emigration during the second half of the 20th century have their origins in the *camp period*.

Keywords: Ukrainian emigration, the Third Wave, Displaced Persons (DP), DP-Camp, World War II, Western Allies, occupation zones, Germany, Austria.

Вступ. Відносно нетривалий період (з літа 1945-го до, формально, 1953 року, коли на теренах Німеччини й Австрії під орудою окупаційної адміністрації західних союзників перебували тисячі українців) має особливе значення як для української еміграції, так і для історії України ХХ ст.

Безпосередньо після завершення Другої світової війни на теренах колишнього Третього Райху перебувало, за даними більшості джерел, понад 2 млн українців [6, с. 37]. Значну частину з них становили колишні примусові робітники, з яких більшість повернулася додому добровільно, а деякі – з огляду на примусову репатріацію, яку влада СРСР застосувала до своїх громадян. У підсумку, після масових репатріаційних хвиль другої половини 1945-го – початку 1946 року в західних окупаційних зонах у статусі переміщених осіб (далі – Ді-Пі, від англ. DP – *Displaced Persons*) залишилося понад 200 тис. українців [6, с. 38; 8, р. 42], які відкидали можливість повернення в Україну

та перспективу життя в умовах радянського режиму. Ця група і становить об'єкт аналізу нашого дослідження, мета якого – визначення основних рис, тенденцій, проблем життя і діяльності та здобутків цієї групи, а також окреслення значення періоду Ді-Пі в житті українства.

Непересічний характер цього періоду зумовлений насамперед тим, що в середовищі українських Ді-Пі уперше за багато десятиліть і навіть століть у тісному контакті зійшлися представники Центрально-Східної і Західної частин України, колишні польські й радянські (у меншості) громадяни, а також представники «старої» (міжвоєнної) еміграції. Разом опинилися особи з різними політичними поглядами, відмінним (між)воєнним досвідом, різного віку та рівня освіти, які до цього часу ніколи не жили в цілісній, тим паче власній державі, про побудову якої вони мали дещо різні уявлення. Єдиними об'єднавчими принципами для членів цієї спільноти були українська національна іден-

тичність, а також антикомуністичні настрої та вороже ставлення до радянського режиму, хоча досвід життя при ньому в східних і західних українців помітно різнився.

Ця спільнота мала виробляти принципи співіснування в умовах експатріації як транснаціональна громада, що було її головною особливістю. До того ж українці стояли перед необхідністю внутрішньої трансрегіональної взаємодії, мислення категоріями соборної України й подолання регіональних обмежень, що не завжди відбувалося без проблем, насамперед у політичних питаннях. На відміну від українців на теренах УРСР, у якій після Другої світової війни було об'єднано східних і західних українців, однак на умовах радянської однопартійної диктатури й ідеологічного тиску, українці у «вільному світі» жили за принципами політичного плюралізму та свободи слова, що робить досвід цієї спільноти (як позитивний, так і, зрештою, негативний) унікальним, адже лише в ній могли на конкурентній основі розвиватися національні політичні ідеї та культурні течії, які становлять не лише частину загальнонаціонального інтелектуального спадку, але й значний дослідний інтерес. Короткий період Ді-Пі мав, у певному сенсі, вирішальне значення для подальшого життя представників цієї громади на різних континентах.

Українські переміщені особи: склад і особливості

Попри те, що українці становили одну з найчисельніших національних груп серед Ді-Пі, їхнє становище на початковому етапі ускладнювалося проблемою їх невизнання як окремої самостійної національної спільноти, адже спершу західні союзники в питаннях репатріації керувалися принципом громадянства, а українці були або радянськими, або колишніми польськими (вихідці з Галичини) громадянами [8, р. 47–52]. Останні перебували в дещо кращому становищі, оскільки принцип примусової репатріації до СРСР мешканців колишніх (до 1939 р.) польських територій, попри претензії радянської влади,

до них не застосовували¹. Цей факт, разом з коротшим періодом радянського панування на теренах Західної України, спротивом йому та загальними антирадянськими настроями населення, а також кращими можливостями втечі на Захід у суто географічному сенсі, зумовив чисельну перевагу західних українців серед українських Ді-Пі на рівні майже двох третин від їхньої загальної кількості. Історик Т. Гунчак, який пройшов через табори Ді-Пі у підлітковому віці, згадував: «...небезпека спіткала нас у Фісені², коли приїздили радянські репатріаційні комісії. Вони намагалися переконати американців, що ми є радянські громадяни і повинні повертатися додому. Я пригадую, як люди втікали, аби не потрапити до Радянського Союзу. Були навіть випадки, як дехто закінчував життя самогубством, аби не повертати в комуністичне царство темряви. Серед переселенців було більше колишніх громадян Польщі, з Радянського Союзу було менше людей. В усякому разі, українці з Галичини та інших Західних земель, переживши тоталітарний режим комуністів 1939–1941 років, робили все, щоби туди не повертати» [2, с. 28]. Отже, регіональне представництво українців серед переміщених осіб було диспропорційним, зі значним переважанням вихідців з Галичини, порівняно з теренами Великої України, тобто маленькою «копією України» Ді-Пі-спільноту, принаймні в цьому сенсі, назвати не можна.

Іншою ознакою української громади «скитальців», як охарактеризували себе українські Ді-Пі, була значна кількість інтелектуалів серед її членів – вихідців з обох частин України, котрі покинули батьківщину, будучи свідомими противниками радянського режиму або навіть його жертвами. Окрім науковців, яких Л. Винар нарахував серед українських Ді-Пі майже 200 [1], кола інтелігентів були представлені письменниками, учителями та журналістами. Саме ця група стала важливим промоутером активних процесів наукового й культурного життя, а також національного виховання в середовищі українських Ді-Пі.

Окрім вищеназваної значної групи інтелектуалів, а також ширших кіл біженців, які покинули Україну перед контрнаступом Червоної армії, до українських емігрантів належали ті з колишніх примусових робітників, військовополонених та в'язнів нацистських концтаборів, які уникнули репатріації, колишні вояки Української повстанської армії (далі – УПА), а також представники попередньої хвилі еміграції різного політичного спрямування, які в міжвоєнний час перебували в країнах Європи.

Загалом спільнота українських переміщених осіб була, з уже озвучених нами причин, здебільшого гетерогенною, що зумовлено різним попереднім досвідом її членів. Строкатість громади довершувалася співіснуванням у ній представників двох конфесій – греко-католицької і православної, а також наявністю представників менш чисельних груп протестантів. Міжконфесійні відносини українців формувалися по-різному, і значну роль тут відігравала позиція священників в окремих таборових громадах. Відтак картина загальної співпраці і взаємодії представників двох християнських церков затьмарювала й випадки взаємного невизнання чи сегрегації.

Неоднорідність громади Ді-Пі дослідники вважають однією з її головних рис, яка водночас надавала їй певної репрезентативності, що становить широкий соціальний зріз, у якому «неписьменні й інтелектуали, селяни і професори, православні й уніатикатолики (та окремі баптисти), російсько-й україномовні, примусові робітники і колаборанти, бідні і (колись) багаті, праворадикали-націоналісти й окремі прибічники роздріблених лівих груп жили за сусідніми дверима, якщо не на сусідніх ліжках» [7, s. 233].

Оскільки українцям доводилося відстоювати свою окремішність як національної групи, декларування власної українськості не давало жодних преференцій, натомість обіцяло певні труднощі та наражало на додаткові небезпеки, що стосувалося насамперед радянських громадян. Відтак належність до українських Ді-Пі була для значної кількості

її членів результатом свідомого вибору, за умов, коли для деякого із західних українців існувала спокуса приєднатися до польської спільноти (що убезпечило б від репатріації), а для наддніпрянців – «розчинитися» в середовищі строкатої російської еміграції або й повернутися додому.

Українські Ді-Пі – між консолідацією і дезінтеграцією

1. *Політична сфера.* Для представників громади об'єднуючими факторами слугували, окрім української ідентичності, також політичні ідеї: прагнення незалежної України і ворожість до радянського комуністичного режиму. Представництво політично мотивованих емігрантів, свідомих противників СРСР, у середовищі українських Ді-Пі було значним і сягало 30–40 % від чисельності членів громади [8, p. 77]; але й серед решти було чимало тих, хто співчував політичним ідеям та в той чи інший спосіб підтримував їх. Спільна ж мета ідейно строкатої і політичної, за своїм характером, української еміграції була подвійною і передбачала як досягнення державної незалежності України, так і її звільнення від комуністичного режиму.

Проте цими, загальними, прагненнями політична єдність різних сил обмежувалася, адже в «таборовому періоді» на теренах західних окупаційних зон Німеччини й Австрії зустрілися представники майже всіх українських урядів та визвольних сил першої половини ХХ ст. зі «старої» (міжвоєнної) і «нової» (повоєнної) еміграцій. Серед них були й члени екзильного уряду Української Народної Республіки (далі – УНР), і гетьманці-державники (хоча гетьман Павло Скоропадський загинув у квітні 1945 р.), і керівники Української держави, проголошеної 30 червня 1941 року у Львові представниками революційної (бандерівської) Організації українських націоналістів (далі – ОУН), й очільники Української головної визвольної ради (УГВР) як політичного керівництва антирадянської визвольної боротьби, що її продовжувала вести УПА на

українських теренах. Цю картину доповнювали представники різних політичних партій як міжвоєнного періоду, так й утворених у таборах Ді-Пі.

Настільки різні політичний досвід і погляди лише ускладнювали політичну взаємодію й ставали приводом для взаємної недовіри, особливо щодо вихідців з радянської України, яких неодноразово підозрювали у прокомуністичних симпатіях та шпигунстві на користь СРСР. Політичні настанови підсилювали особисті амбіції лідерів політичних партій, серед яких було чимало яскравих особистостей. Одним з головних наслідків цієї ситуації стало фактичне формування партій за регіональною ознакою. Так, наддніпрянці, у тому числі ті, хто, подібно до Івана Багряного, у роки Другої світової війни приєднався до лав націоналістів – єдиної дієвої та консолідованої сили, яка представляла і відстоювала українські національні інтереси в ситуації війни та окупації, – по закінченні війни заснували власні партійні осередки, серед яких найвпливовішою стала ліва Українська революційно-демократична партія (УРДП). Політична свобода, насамперед нові умови мирного часу і західних демократій, у яких опинилися політично активні українці, поставили політичні партії перед новими викликами ідейного й організаційного розвитку, що, зрештою, спричинило подальше розшарування і без того складного й строкатого політичного життя екзильних українців.

Основні партійні осередки і тенденції політичного розвитку української повоєнної еміграції постали або намітилися вже в період Ді-Пі: сформувалася низка політичних партій та рухів – від лівих до правих, які, однак, користувалися різним ступенем підтримки з боку представників громади та неоднаковим рівнем впливу на неї. Перед складними викликами стояли насамперед представники націоналістичної течії, уже розколотої на табори ОУН(м) (мельниківців) і ОУН-б (бандерівців). Наслідком не лише міжпартійних конфліктів, але й пошуку нових шляхів розвитку націоналізму (як ідеології, що зародилася в роки зростання

впливу тоталітарних практик) стала поява третього напрямку в націоналізмі – «двійкарів», які згодом репрезентували себе як демократична течія в націоналізмі. При цьому, за оцінкою історика й журналіста І. Кедрина, це був «український унікат, що три взаємоворогуючі політичні партії, чи пак – модною назвою – середовища, виступали все ще під тією самою назвою ОУН, – кожна з них, уважаючи, що це тільки вона є продовжником організації, заснованої 28–31 січня 1929 року у Відні» [3, с. 355].

Результатом непростих міжпартійних стосунків, спроб порозумітися та побудови коаліцій стало остаточне оформлення двох політичних центрів – бандерівської ОУН, яка претендувала на роль загальнонаціонального визвольного руху і користувалася підтримкою значної частини громади, і Державного центру УНР в еміграції на чолі з президентом УНР й екзильним парламентом – УНРадою як представницьким коаліційним органом, що, зрештою, об'єднував решту політичних осередків [4, с. 86–87].

2. *Культурно-освітнє життя.* Перед представниками спільноти переміщених українців, а надто в особі їх інтелектуалів, які відчували власну відповідальність за збереження національної ідентичності членів громади, стояли подвійні завдання – зовнішні і внутрішні. Одне з них – репрезентація громади «назовні» та її офіційні легітимації в очах союзницьких адміністрацій як повноправної національної групи. Цього вдалося досягти, хоча не одразу й не без труднощів, і це визнання знайшло вияв у створенні українських таборів Ді-Пі [8, р. 127–135]. Погіршення відносин між колишніми союзниками – країнами Заходу, з одного боку, і СРСР – з другого, яке призвело до розгортання «холодної війни», сприяло тому, що західні союзники більш уважно поставилися до національного питання неросійських народів СРСР і насамперед до українців.

У питаннях позаполітичного об'єднання українцям вдалося досягти кращої взаємодії, не в останню чергу тому, що таке

об'єднання було передумовою виживання як національної спільноти і захисту своїх прав перед окупаційними адміністраціями. Вирішальну роль тут відігравали загальні надполітичні об'єднання: Центральне представництво української еміграції в Німеччині (ЦПУЕН) й Українське центральне допомогове об'єднання в Австрії (УЦДОА), які стали важливими посередниками у стосунках між громадою і західними союзниками, дещо згодом – між відповідними міжнародними установами у справах біженців: Адміністрацією Організації об'єднаних націй для допомоги і відбудови (далі – УНРРА) та Міжнародною організацією у справах біженців (ІРО), яка 1946 року змінила УНРРА³. Важко не погодитися з дослідником історії українських Ді-Пі-таборів у британській окупаційній зоні Я.-Г. Антонсом у тому, що «цю боротьбу за визнання вели не лише із зовнішніми акторами, також і всередині таборів Ді-Пі з надзвичайною силою тривали незавершені процеси українського націєтворення» [7, с. 228].

У питанні національної консолідації строкатої української спільноти Ді-Пі найбільших успіхів вдалося досягти на ниві виховання й освіти та в культурній сфері загалом. Проте і тут виникали складнощі, зумовлені не стільки змістовними, скільки організаційними причинами, що також були наслідком тривалого міждержавного розмежування українців. На цьому ґрунті постали, радше відродилися, дві наукові спільноти – Українська вільна академія наук (УВАН) і Наукове товариство імені Шевченка (НТШ), які відповідно продовжували наукові традиції двох частин України; а також і дві журналістські громади – Спілка українських журналістів і Національно-державне об'єднання українських журналістів. І хоча, приміром, частина науковців була членами або співпрацювала в рамках обох закордонних академій, цю практику сепарації не подолано й нині.

Створення в таборах Ді-Пі українських національних шкіл різного рівня стало важливим чинником формування наступної, молодшої, генерації закордонних українців, які нада-

лі змогли не лише загалом успішно інтегруватися в суспільства тих країн, де їм судилося жити, але й зберегли виразну національну ідентичність. Заснування в українських таборах шкіл різного рівня дозволило водночас залучити потужні інтелектуальні сили для справи національного виховання молоді. Проте українські школи неодноразово зазнавали як зовнішньої, так і внутрішньої критики за недостатній рівень знань, пропонований ними, що, загалом, і не дивно за умов, у яких вони працювали. Це стосувалося насамперед вищих шкіл, включно з Українським вільним університетом (УВУ) й Українським технічно-господарським інститутом (УТГІ; що став продовжувачем евакуйованої із чеського м. Подебради Української господарської академії [5, с. 27]), які за рівнем і характером навчання не могли конкурувати з класичними європейськими вищими навчальними закладами. Проте українські школи мали більш комплексні завдання, що виходили за межі фахового навчання, і в цьому сенсі їхнє значення як національних осередків виховання та передання досвіду є величезним. Можливість залучити до шкільного навчання українських дітей (а також потужні інтелектуальні сили педагогів і науковців) стала важливою ланкою в заохоченні до національної традиції освіти молодшого покоління закордонних українців. Про це свідчили як вчителі, так і випускники українських гімназій періоду Ді-Пі. У спогадах І. Кедрин згадав про роки свого викладання в українській гімназії в Іннсбруку, як у непростих умовах Ді-Пі-таборів, завдяки цілісному підходу до оцінки особистості учня і впливу на її формування, вдалося виховати чимало достойних осіб, які пізніше «осягнули високі й почесні становища» [3, с. 412].

Порівняння численних спогадів про період Ді-Пі, залишених представниками різних поколінь українців, переважно засвідчує, що, на відміну від старшої генерації, члени якої несли на собі тягар повсякденних труднощів життя і побуту Ді-Пі, діти і підлітки, оточені увагою дорослих і численними заняттями, як навчальними, так і позашкільними (участь у спортивних чи мистецьких гуртках, або в

діяльності «Пласту»), згадують цей період як хоча і непрости, однак загалом щасливі роки. Т. Гунчак, який у роки Ді-Пі був учнем кількох українських таборових шкіл – у німецьких містах Аугсбурзі, Фюссені та Ландсгуті⁴, відзначив високий рівень викладання, гуманне ставлення вчителів та сумлінні заняття учнів, які усвідомлювали необхідність навчання за тих складних умов як шанс у своєму подальшому житті. «Навчаючись у гімназії в Лянцгуті, я спостерігав відданість українців науці і їх прагнення вчитися навіть у дуже складних умовах тогочасного життя. Де б не оселилися українці після війни, всюди вони творили школи [курсив авт. спогадів. – К. К.]. Одним словом, українці скоріше організували свої школи, будучи переселенцями, ніж німці, які жили на своїй землі. Звичайно, українцям допомагали американці, які також доставляли у школи харчі, деякий одяг. Таким чином ми могли якось виживати» [2, с. 28].

Очевидно, що не лише любов до науки, але й певне забезпечення школярів з боку відповідних установ робило навчання важливою стратегією виживання українців. Водночас не останню роль відіграло прагнення української громади справити позитивне враження на американців, сформувавши в них думку про українців як працелюбну і варту довіри націю, адже не лише життя в таборах Ді-Пі, але й подальша еміграція за океан залежали, значною мірою, від позиції офіційних представників США.

Парадокси й суперечності буття української спільноти Ді-Пі були очевидними й самим її членом: «У політичній ділянці – жалюгідна розхристаність, взаємна нетерпимість, залість, демагогія у полеміці всіх проти всіх... <...> Поруч із цим анархізмом у політичній ділянці – проявився подиву гідний конструктивізм у ділянці організації самобутнього життя у таборах і поза таборами, у ділянках суспільної опіки і культури» [3, с. 454].

Окремо варто згадати роль таборової преси, адже українці відзначилися чи не найбільшою кількістю національної періодики, що становила загалом понад 300 назв. Хоча більша

частина цих видань існувала на рівні кількох номерів, саме в таборовому періоді було засновано низку політичних і партійних органів, котрі стали одними із центральних еміграційних друкованих видань. Творча, насамперед публікаційна, активність інтелігенції була для її представників не лише формою сублімації та подолання життєвих труднощів «скитальців», до яких належали фрустрація й відчуття непевності в майбутньому. Вона була також наслідком усвідомлення необхідності зафіксувати, осмислити й зберегти враження того непересічного історичного моменту, свідками й учасниками якого вони були. Результатом такої діяльності є чималі пласти періодики, мемуарів, частково – епістолярної спадщини, інших документів та свідчень того часу, інформаційний потенціал яких – величезний.

Ведучи мову про успіхи, несправедливо промовчати про проблеми й «темні плями» української історії Ді-Пі, які інколи були досить відчутними і шкодили не лише окремим членам громади, але й «зовнішньому» враженню про неї. Табори, у яких проживала більшість українських переміщених осіб, становили свого роду «комуні», де тісний контакт між їхніми мешканцями був певним випробуванням і особливо чітко виявляв їхні як позитивні, так і негативні риси. До останніх належали непорозуміння, чвари, а надто донощицтво, яке І. Кедрин назвав «прикрою сторінкою української вдачі», що процвітало, зокрема, «в скитальських таборах, у країнах нового поселення і діаспорі» [3, с. 498], і про яке неодноразово, прямо чи опосередковано, згадано й у інших спогадах.

Упродовж відносно короткого періоду українські «скитальці» пережили зміну настроїв і життєвих перспектив, перехід від сподівань на швидке повалення радянського режиму під час війни західних союзників проти СРСР і швидке повернення додому (на яке багато хто сподівався по закінченні Другої світової війни) до необхідності тривалого протистояння з радянським режимом під час «холодної війни» та перспективи інтегруватися в життя інших країн.

У цьому сенсі період Ді-Пі став для багатьох вирішальним і переломним моментом, періодом набуття досвіду, який вплинув на подальше життя в еміграції.

Висновки. Час, проведений у таборах Ді-Пі (у яких перебувала більшість переміщених українців), був у багатьох сенсах важливим етапом в історії української повоєнної політичної еміграції. Період, що тривав менше, ніж десятиріччя, за змістом і насиченістю подій, які відбулися в ньому, став формою накопичення досвіду й акумуляції потенціалу – організаційного й ідейного. Надалі він реалізовувався і знаходив своє втілення в різних формах діяльності української еміграції впродовж повоєнного періоду – аж до розпаду СРСР і проголошення незалежної України – подій, які становили сенс та ідейний зміст зусиль представників повоєнної еміграції і належали до її найбільших сподівань.

Українська громада Ді-Пі, ставши початковою формою третьої хвилі еміграції, була альтернативною спільнотою українців, яка у «вільному світі» зберегла й породила чимало явищ національного культурного, інтелектуального і політичного життя. Звичайно, варто врахувати, що діяльність української громади відбувалася в умовах біполярного світу, політичні погляди її членів були детерміновані станом «холодної війни» й антикомуністичним протистоянням, у якому екзильні українці виступали на боці західних демократій як своїх «природних союзників» (хоча й не завжди погоджуючись із позицією західних урядів в «українському питанні»), у той час, як контакти з Радянською Україною та знання емігрантів про події в ній залишалися обмеженими.

Значення досвіду і доробку українців третьої хвилі еміграції для відбудови сучасної України ще не до кінця осмислене й оцінене навіть попри те, що значна частина інтелектуальної і культурної спадщини повоєнної еміграції відкрита для України або й досліджена. Окрім безпосереднього творення національно-забарвленого культурного продукту, представники української еміграції

здійснили неоціненний внесок у винесення українського питання на порядок денний західних країн і змушували владу СРСР реагувати на створювані ними виклики.

Українська «планета Ді-Пі», як влучно означив її У. Самчук, насправді була повноцінним національним світом за всеохопністю процесів, що відбувалися в ньому. Короткий, однак насичений подіями період позначився амбівалентними процесами консолідації та конфліктизації, виявами порозуміння або ж взаємної недовіри. У цій обстановці мали місце спроби осмислення та вироблення різними політичними силами стратегій боротьби за державно-територіальне й ідейне визволення України, адже нові політичні реалії висували перед екзильними політиками виклики, на які доводилося давати відповіді. Водночас українські митці та інтелектуали, услід за Ю. Шевельовим, убачали в еміграції не стільки трагедію, скільки шанс для національної культури піднятися на новий рівень, вийти за вузькі рамки «хуторянства» і відкрити себе світу та його культурним впливам.

Попри перелічені складнощі, період Ді-Пі мав вирішальне значення для подальшої діяльності української політичної еміграції, розсіяної по різних континентах, яка на початку 1960-х років становила майже 2 млн осіб у світі і стала потужним репрезентантом українства по інший бік «залізної завіси». Саме період Ді-Пі став свого роду «плавильним котлом», у якому, на підставі попереднього досвіду, народжувалися нові ідейні засади й організаційні форми майбутньої діяльності еміграційної громади, які отримали подальший розвиток у різних країнах, однак у взаємозв'язку між їхніми українськими діаспорами. Емігранти нової хвилі дали ідейні поштовхи життю «старих» еміграційних громад на різних континентах, і цей інтелектуальний та організаційний потенціал втілювався представниками діаспори весь час – до проголошення Україною незалежності в 1991 році, а після відновлення української держави мав вплив на її становлення, який ще очікує на відповідну оцінку.

Примітки

¹ Для радянських громадян діяли рішення Ялтинської конференції (від лютого 1945 р.) про їх примусову репатріацію з окупованих теренів Німеччини й Австрії до СРСР. Окрім виконання офіційних зобов'язань, західні союзники самі були зацікавлені якнайшвидше вирішити долю принаймні більшості з тих мільйонів іноземців, які по завершенні війни перебували на теренах

зруйнованої Німеччини, і яких фактично утримували їхні визволителі.

² м. Фюссен (нім.: *Füssen*).

³ Відповідно англ.: *United Nations Relief and Rehabilitation Administration (UNRRA)*; *The International Refugee Organization (IRO)*.

⁴ Нім.: *Augsburg, Füssen, Landshut*.

Список використаних джерел

1. Винар Л. Відродження українського наукового життя після Другої світової війни: 1945–1952. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Історичні науки. 2007. Т. 9. С. 60–71.

2. Гунчак Т. Мої спогади – стежки життя. Київ : Дніпро, 2005. 200 с.

3. Кедрин І. Життя–події–люди. Спомини і коментарі. Нью-Йорк : Видавнича кооператива «Червона калина». 1976. 724 с.

4. Кобченко К. Українська еміграція після Другої світової війни: історія крізь призму ідейно-політичних конфліктів. *Українознавчий альманах*. 2019. Вип. 24. С. 84–91.

5. Кобченко К. Український технічно-господарський інститут у Регенсбурзі – Мюнхені: до історії творення

національної політехніки в еміграції. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство*. 2016. Вип. 18. С. 25–28.

6. Подоб'єд О. Українська планета Ді-Пі: культура та повсякдення. Житомир : Вид. О. О. Євенок. 2018. 396 с.

7. Antons J.-H. Ukrainische Displaced Persons und ihr Kampf um nationale Identität. In: *Freilegungen. Displaced Persons: Leben in Transit: Überlebende zwischen Repatriierung, Rehabilitation und Neuanfang* / Rebecca Boehling, Susanne Urban und Rene Bienert. Göttingen : Wallstein, 2014. S. 228–240.

8. Dyczok M. The Grand Alliance and Ukrainian Refugees. Basingstoke, Houndmills: Macmillan Press ; New York : St. Martin's Press, in association with St. Antony's College, Oxford 2000. 278 p.

References

1. VYNAR L. (2007) Revival of Ukrainian Scientific Life after WWII: 1945–1952. *Scientific Proceedings of the Ostroh Academy National University. Historical Sciences*. Vol. 9, pp. 60–70.

2. HUNCHAK T. (2005) My Memoirs – My Pathways of Life. Kyiv: Dnipro, 200 pp.

3. KEDRYN I. (1976) Life-Events-People. Memoirs and Comment. New York: Publishing Cooperative Society “Chervona kalyna”, 724 pp.

4. KOBCHENKO K. (2019) Ukrainian Emigration after World War II: History in the Light of Ideological and Political Conflicts. *Almanac of Ukrainian Studies*, Issue 24, pp. 84–91.

5. KOBCHENKO K. (2016) Ukrainian Technical-Economic Institute in Regensburg-Munich: To the History of Creation of the National Polytechnic in Emigration. *Bul-*

letin of Taras Shevchenko Kyiv National University. Ukrainian Studies. Issue 18, pp. 25–28.

6. PODOBIED O. (2018) Ukrainian DP Planet: Culture and Everyday Life. Zhytomyr: publisher O. O. Yevенок, 396 pp.

7. ANTONS J.-H. (2014) Ukrainische Displaced Persons und ihr Kampf um nationale Identität. In: *Freilegungen. Displaced Persons: Leben in Transit: Überlebende zwischen Repatriierung, Rehabilitation und Neuanfang* / Rebecca Boehling, Susanne Urban und Rene Bienert. Göttingen: Wallstein, S. 228–240.

8. DYCZOK M. (2000) The Grand Alliance and Ukrainian Refugees. Basingstoke, Houndmills: Macmillan Press; New York: St. Martin's Press, in association with St. Antony's College, Oxford, 278 pp.

УДК 78.071.2:78.087.68(=161.2+430.1+436):316.7“1945/1955”

DOI <https://doi.org/10.15407/nte2020.01.023>

КАРАСЬ ГАННА

доктор мистецтвознавства, професор ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника». ORCID iD 0000-0003-1440-7461

KARAS HANNA

a Doctor of Art Studies, a Professor at the State Higher Educational Institution *Vasyl Stefanyk Ciscarpathian National University*. ORCID iD 0000-0003-1440-7461

Бібліографічний опис:

Карась, Г. (2020) Культуротворча діяльність українських хорових диригентів в умовах таборів Ді-Пі після Другої світової війни. *Народна творчість та етнологія*, 1 (383), 23–36.

Karas, H. (2020) Culture-Creating Activities of Ukrainian Chorus Conductors in the Conditions of the Displaced Persons Camps after World War II. *Folk Art and Ethnology*, 1 (383), 23–36.

КУЛЬТУРОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ХОРОВИХ ДИРИГЕНТІВ В УМОВАХ ТАБОРІВ ДІ-ПІ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Актуальність дослідження зумовлена кризою національної ідентичності, яка спостерігається в Україні останніми роками, проблемою повернення історичної пам'яті та пришвидшеними темпами еміграційних процесів у нашій країні. У статті здійснено панорамний огляд культуротворчої діяльності відомих українських хорових диригентів в умовах таборів Ді-Пі після Другої світової війни – Нестора Городовенка (Німеччина), Лева Туркевича (Австрія), Степана Гумініловича (Італія). У «таборовий період», що був важливим для збереження традицій хорового співу, хори українських емігрантів виконували важливу суспільну місію – гуртували розпорошену національну громаду, виховували в неї сентимент до рідної пісні, яку розглядали як могутній засіб протидії денационалізації, асиміляції. Культуротворча місія українських хорів полягала у збереженні вітчизняної хорової літератури і традицій хорового співу, пропагуванні української музичної культури в іншомовному середовищі.

Джерельною основою дослідження є мемуари учасників означеного періоду й збірки документів про табори Ді-Пі.

У статті використано історичний, аксіологічний, культурологічний підходи та відповідні їм методи, які визначили методологію дослідження. Зокрема, історико-хронологічний метод застосовано для розгляду діяльності українських хорових диригентів періоду після завершення Другої світової війни, аксіологічний – для визначення цінності здобутків українських митців, культурологічні методи сприятимуть різновекторному представленню внеску діячів культури як у світову, так і в українську скарбницю.

Наукову новизну дослідження становить уведення до наукового обігу систематизованої інформації про діяльність українських хорових диригентів в умовах таборів Ді-Пі після Другої світової війни.

Діяльність українських хорових диригентів в умовах таборів Ді-Пі після Другої світової війни допомогла українцям зберегти свої національну і культурну ідентичності, а для представників інших народів продемонструвала високі сенси і досягнення українського хорового мистецтва.

Ключові слова: культуротворча діяльність, українські хорові диригенти, табори Ді-Пі, Друга світова війна, хоровий спів.

The research relevance is caused by the crisis of national identity that has been observed in Ukraine for the last years, the problem of historical memory return and the accelerated pace of emigration processes in our country. A panoramic review of culture-creating activities of famous Ukrainian chorus conductors Nestor Horodovenko (Germany), Lev Turkevych (Austria), Stepan Huminirovych (Italy) in the context of the Displaced Persons Camps after World War II is proposed in the article. During the camp period, which was important for the preservation of choral singing traditions, the choruses of Ukrainian emigrants has realized an important public mission – they united the scattered national community and brought up sentiment to the native song, which is considered as a powerful means of the resistance to denationalization and assimilation. The cultural mission of Ukrainian choruses was to preserve the national choral literature and traditions of choral singing, to promote Ukrainian musical culture in the conditions of foreign language environment.

The source basis of the study is formed by the memoirs of the participants of the indicated period, collections of documents about the DP Camps.

The authoress applies historical, axiological, cultural approaches and corresponding methods that determine the methodology of the research.

In particular, historical-chronological method is used to analyze the activities of Ukrainian choral conductors after the end of World War II; axiological method is applied to determine the value of Ukrainian artists achievements; culturological method facilitates multidimensional presentation of the contribution of cultural figures into the world and Ukrainian treasuries.

The scientific novelty of the research is the introduction of systematized information about the activities of Ukrainian choral conductors in DP Camps after the end of World War II to the scientific circulation.

Conclusions. The activities of Ukrainian chorus conductors in DP Camps after the end of World War II have helped Ukrainians to maintain their national and cultural identity, and demonstrated high senses and achievements of Ukrainian choral art to the representatives of other nationalities.

Keywords: culture-creating activities, Ukrainian chorus conductors, the Displaced Persons Camps, World War II, choral singing.

Актуальність дослідження зумовлена кризою національної ідентичності, яка спостерігається в Україні останніми роками, проблемою повернення історичної пам'яті та пришвидшеними темпами еміграційних процесів у нашій країні. Ці процеси, розпочавшись наприкінці XIX ст., тривали впродовж XX ст. Особливо масштабну еміграцію викликала Друга світова війна. Вона не тільки принесла великі втрати, але й стала могутнім стимулом до піднесення національного й державно-політичного руху не лише на теренах України, а й у діаспорі; створила певну межу між представниками другої і третьої еміграційних хвиль. «Ця межа, зокрема, – зауважив М. Марунчак, – помітна в організаційній структурі українців, у психологічній настанові та в дальших наслідках цієї війни, а саме в новій імміграції та дальшій і глибшій розбудові культурного життя української спільноти» [14, с. 257]. Для третьої хвилі масової еміграції українців, викликаній війною та її наслідками, притаманною була організаційна й соціальна динаміка, яку зумовив притік української інтелігенції, зокрема діячів музичної культури. Ця еміграційна хвиля, яка «...почувала себе наче

політичною армією повстанських та визвольних процесів в Україні» [14, с. 272], розпочала своє формування в таборах Ді-Пі. І хоча це був відносно короткий відтинок часу, проте табори стали центрами громадської, політичної та культурної діяльності емігрантів, тобто «...специфічними суспільствами, кожен зі своєю внутрішньою структурою та особливим характером стосунків. Таборова культура залишила свою позначку на українських громадах й після розселення їх у нових країнах» [9, с. 108–109].

Соціокультурні процеси, які відбувалися в «таборовий період», осмислюють сучасні українські науковці – К. Кейданський [9], Г. Карась [7], О. Подобєд [19], а творчим силуетам хорових диригентів присвячені розвідки Г. Шибанова [26], Н. Синкевич [22]. Однак у вищеподаних роботах дослідників культуротворчу діяльність українських хорових диригентів в умовах таборів Ді-Пі після Другої світової війни як цілісне явище не розглянуто.

Мета дослідження – створити панорамний огляд творчої діяльності українських диригентів у «таборовий період» після Другої світової війни.

Джерельною основою дослідження є мемуари учасників означеного періоду [2; 11; 5; 10; 21; 15; 17; 23], а також збірки документів про табори Ді-Пі [20; 27; 16].

Після завершення Другої світової війни окупаційні війська розподілили Німеччину на чотири частини: східну зайняли радянські війська, північну – англійці, західну – французи, південну (Баварію) – американці. У трьох зонах Західної Німеччини було видано звернення до чужинців, яких насильно вивезли на роботу в Німеччину, повертатися до своїх країн. Якщо вихідці із Центральної Європи поверталися, то громадяни з України відмовлялися і шукали захисту від примусового повернення. У західних зонах Німеччини, Австрії та Італії створили скупчення-табори, де проживали чимало українців, офіційно званих «переміщеними особами». Якщо, за підрахунками І. Стебельського, в Австрії був 21 такий табір, то в Німеччині, в американській зоні, їх налічували 161, а у британській – 86 [27, р. 43–51]. Чисельна кількість людей у таборах Австрії коливалася в межах 200–300 осіб, а в найбільших (міста Ландек, Зальцбург) – 1–2 тис. [9, с. 111]. В американській зоні найбільшими були табори в містах Карльсфельд, Регенсбурзі, Міттенвальді, Аугсбурзі та в Мюнхені – Функкасерне. У Міттенвальді (1945–1951), де в травні 1947 року налічували більше 3 тис., а в Регенсбурзі (1945–1949) до 15 тис. українців, діяли церкви, театри, церковні і світські хори. Загалом дослідники вважають, що на території Німеччини й Австрії після закінчення війни було понад 200 тис. українців [16, с. 10]. У деяких джерелах зазначено, що повоєнна еміграція українців сягнула 3 млн [24, с. 149].

Серед переміщених осіб були: військово-полонені; ті, кого вивезли на примусові роботи в Німеччину; в'язні німецьких концентраційних таборів, у тому числі й політичні; біженці та інші. Щодо останньої категорії, то лише влітку 1944 року майже 120 тис. українців Західної України залишили свої домівки і подалися на захід із частинами

німецької армії, які відступали [9, с. 110]. Наприкінці війни серед численних бездомних осіб у Німеччині й Австрії були мільйони українців, значна частина з яких не бажала повертатися додому [14, с. 262]. Федеральний посол Канади А. Глінка, офіційно відвідавши 1945 року численні табори переміщених осіб, виокремив такі причини небажання українців повертатися на Велику землю: 1) вони демократично пристосовані (у західному розумінні слова) і бажують жити життям вільної людини, адже ненавидять диктатуру в усіх її формах; 2) вони є глибоко релігійними людьми, а на підконтрольній комуністами території немає жодної свободи віри; 3) за комуністичної диктатури особиста і національна свободи неможливі ні в господарстві, ні в політичному розумінні; 4) існувала небезпека зі сторони НКВС (таємної поліції); 5) яких насильно було вислано в Україну, потрапляли до Сибіру [14, с. 134].

Дослідники умовно поділяють цей час на чотири періоди: 1) 1945–1946 роки – час страху і хаосу; 2) 1946–1948 роки – спроба організації належного життя за тих умов; 3) 1948–1951 роки – період «розселенчої лихоманки»; 4) час масового виїзду біженців та переміщених осіб до США завершився розпуском таборів у середині 1950-х років [цит. за: 9, с. 110]. На цій основі К. Кейданський дійшов висновку, що «...за відносно короткий термін табори пройшли практично повний цикл відтворення мікросупільств: зародження, функціональної діяльності та припинення свого існування» [9, с. 110].

Для організації та координації життя українців та їхнього представництва перед об'єднаним командуванням і німецькою владою 1945 року створили Український центральний допоміжний комітет – Центральне представництво української еміграції в Німеччині (ЦПУЕН, 1945).

Загалом таборове життя було надзвичайно політизованим, а спектр політичних партій репрезентований від правих до лівих. Оскільки серед біженців налічували майже

250 служителів церкви, то в таборах вони одразу ж розгорнули свою роботу. В ці роки існувало 120 приходів із 120 священниками і 58 278 зареєстрованими парафіянами. Більшість серед переміщених осіб (65 %) становили вихідці із Західної України, на території якої значний вплив мала Українська греко-католицька церква (далі – УГКЦ). У цей період її очолював архієпископ Іван Бучко. Духовні потреби вихідців із Східної України задовольняла Українська автокефальна православна церква (далі – УАПЦ).

Серед українських біженців спостерігалися представники всіх класів і прошарків тогочасного українського суспільства, проте таборова соціальна структура відрізнялася від існуючої в Україні: відсоток представників інтелігенції, у тому числі творчої, був вищим, аніж загалом у суспільстві. Саме в цій групі переміщених осіб перебували митці, які розгорнули в таборах активне музично-культурне життя.

І. Зелик подав п'ять соціологічних категорій таборового життя: 1) організація загальної активності та індивідуальних інтересів у мережі інституцій і асоціацій; 2) підвищення рівня внутрішньогромадських взаємин – від спільності до «суспільства»; 3) стратифікація – переміщенням особам інтерлюдія здавалася тимчасовим припиненням звичайних правил гри; 4) політизація громадського життя та соціальних відносин; 5) безпрецедентна інтеграція українців з різних регіонів, різних за своїм соціальним походженням, професійною та релігійною належністю. Отже, генерація, котра соціалізувалася в таборах, усвідомлювала як проблеми культурної ідентифікації, так і проблеми єдності в її політичному значенні [27, р. 463–464].

Повоєнні емігранти – це переважно молоді, громадсько-активні люди, серед яких було чимало інтелігенції, діячів культури та мистецтва, педагогів. За визначенням В. Маркуся, – «свіжа, але бурхлива кров», яка внесла збурення в суспільний організм сформованих громад [12, с. 84]. Вони швидко незалежилися: створили власні групи,

товариства, громадські структури. Водночас активно і позитивно налаштована до самоорганізації, інтелігенція внесла багато нового в діючі структури (церкви, школи, братські організації тощо).

У таборах виникли організовані форми діяльності: навчальні заклади, церковні громади, театри, мистецькі колективи, які українці згодом перемістили в інші країни своїх поселень, надавши нового імпульсу життю українських громад у них. У таборах українська громада розгорнула інтенсивну громадсько-політичну й культурну діяльність. Було створено: 41 організацію, у яких перебували 58 тис. осіб; 94 церковні громади; 44 видавництва, де друкували 147 періодичних видань; 31 оркестр; понад 60 хорів; 54 аматорські драматичні колективи. Лише впродовж 1946–1947 років у 78-ми таборах відбулося 2290 драматичних вистав, 1122 концерти, 85 виставок народного мистецтва [24, с. 153]. Окрім аматорських колективів, працювало кілька професійних колективів (театрів, хорів, балетних студій) і мистецьких організацій.

Незважаючи на складні обставини, невідзначеність подальшої долі, українці творили мистецькі колективи і навчальні інституції, здійснювали театральні постановки і концерти. Рідні слово, пісня і християнська віра були основою збереження української душі на розпутьях західного світу.

У таборі м. Ріміні (Італія, 1945–1947, англійська окупаційна зона) для полонених Першої Української дивізії Української національної армії (дивізія «Галичина») перебувало 9 тис. українців з різних регіонів України. 70 % з них – у віці до 26-ти років, 19 % – до 36-ти, 8 % – до 46-ти і лише 3 % були старші 46-ти років [18, с. 66]. При штабі табору діяли відділи й референтури, зокрема культурно-освітній і мистецький гуртки, які організовували культурно-мистецьке життя українців.

Оскільки «таборовий період» розпочинає третю еміграційну хвилю українців, а музична культура емігрантів потребує пев-

ної періодизації, то в основу нашої, авторської, концепції цього процесу лягло виявлення якісних змін у її стані, що зумовлено характером і масштабами двоєдиного процесу інтеграції-диференціації в ній. У її еволюції вирізняються якісно різні фази.

Узявши за основу історичну концепцію «хвиль еміграції», які творили своєрідні окремі «епохи» української спільноти у вільному світі, їх означення М. Марунчаком як «піонерської доби» (до Першої світової війни), «доби розвою» (міжвоєнний період), «доби організаційного вивершення, повної інтеграції та суспільної диференціації» (після Другої світової війни) [13, с. 15] та четвертої хвилі (від 1990-х рр.), ми в контексті епохи становлення і розвитку української музичної культури західної діаспори визначаємо такі її періоди (діахронний зріз): 1) стабілізаційно-адаптаційний, аматорський період; 2) організаційно-консолідаційний з рисами професіональності; 3) динамічно-структурований, професійний; 4) інтегративно-трансформаційний [7, с. 119]. Межевими подіями, що є своєрідними маркерами переходу від одного до другого циклу (періоду), були Перша (1914), Друга (1939) світові війни та розпад Радянського Союзу (1991).

У динамічно-структурований, професійний період (1939–1991), який збігається з етнічною фазою розвитку діаспори [4, с. 214], відбувається динамічний розвиток української музичної культури та суспільне її визнання як у колі емігрантів, так і серед корінного населення країн поселення, кристалізація її певних художньо-естетичних засад, відбір провідних жанрів, образно-емоційних домінант, тобто створення стійкої художньої традиції. У цей період динамічно розвиваються як творчий (композиторський) і музикознавчий напрями музичної культури, так і вдосконалюються виконавський і освітній, завершуються інституційні будівництва музичної освіти, наукових центрів, започатковується аналітичне вивчення музичної культури української діаспори,

відбувається професіоналізація мистецьких сил. Загроза знищення української ідентичності спонукає митців до плекання автентичних народних музичних традицій і розвитку професійних форм музичної культури.

Період таборів Ді-Пі (1945–1951) на території кількох країн повоєнної Європи був унікальним. У них перебували люди з різних регіонів України, різного соціального прошарку, інтелектуального рівня; їх об'єднувало велике бажання свободи, мрія про вільну, незалежну, соборну Україну. В таборах вирувало музичне життя, одним з проявів якого було хорове виконавство.

Музичну культуру української діаспори ми розглядаємо як органічну складову культури української громади загалом, зокрема її хоровий спів, що зумовлено давніми історичними традиціями народу. Аматорські хори в добу українського національного відродження на зламі ХІХ–ХХ ст. були могутнім поштовхом подальшого культурного розвитку. У перших двох хвилях еміграції вони, спільно з аматорським театром, стали «...цементом, що спаював громаду та водночас був ізолятором проти всеохоплюючої асиміляційної атмосфери американського культурно-цивілізаційного клімату» [8, с. 17].

У центрі хорового процесу стоїть диригент, сутність якого «...найвиразніше розкривається через специфіку його репетиційної роботи і через результати цієї праці – концертне виконання вже осмисленої музичної цілісності» [1, с. 6]. Виконавсько-диригентська естетика керівників хорів увібрала в себе кращі надбання української диригентсько-хорової школи, яка на початку ХХ ст. вдало поєднувала професіоналізм з основами народнопісенної естетики. Хорове виконавство передбачає одухотвореність, благородство смаку, високу досконалість форми і важливість змісту, дотримання традицій і вікового досвіду мистецтва, а ще «...Будь-яка жива система, живий організм поєднують у собі дві тенденції: охоронно-консервативну й оновлювано-революційну.

Наявність в академічному хорі першої тенденції не заважає другій здійснювати свою розвивальну функцію» [6, с. 43]. Джерелом надзвичайно яскравої та всеохопної диригентської інтерпретації майстрів стає глибоке проникнення в сутність художніх образів виконуваних творів, усвідомлення їхньої інтонаційної семантики та конструктивної логіки, тонке відчуття стилю. Виконавець, а саме ним є диригент, у трактуванні музики минулого «вчитує» актуальний для нас зміст, у сучасній – її генезу, що бере початок у минулому. Йому доручена висока соціальна місія (комунікативна) у здійсненні зв'язку часів, у встановленні єдності змінних культурних традицій. Диригент виступає як посередник між автором художнього тексту і реципієнтом, але і сам виконавець є в першу чергу реципієнтом, тобто тим, хто, будучи музикантом, сприймає творіння композитора. Як інтерпретатор, він трактує його по-своєму, виходячи зі свого ставлення до виконуваного твору і до творчості композитора загалом. Обидві сторони означеного процесу і співтворчості нероздільні у свідомості виконавця, тому, оцінюючи історичну мінливість і еволюцію виконавського стилю, важливо не упускати кожну з них. Як реципієнт, виконавець відповідає естетичному рівню сучасного розуміння художніх явищ, що відображається на його осмисленні музики; водночас, якщо він наділений неабияким талантом, у його інтерпретації виявляються такі явища «прозріння», які виходять за межі конкретного часу, визначають дальші шляхи розвитку виконавського мистецтва. До того ж різні стилі диригентів, різна репертуарна спрямованість породжують феномен виконавської полістилістики.

Музична культура українців діаспори після Другої світової війни збагатилася значними інтелектуальними і мистецькими силами. Вона сягнула вищого рівня майстерності та професійності. Хорове виконавство української діаспори, зокрема й церковно-духовне, у цей час динамізувалося і вдосконалювалося. До нього долучалися нові

колективи і досвідчені співаки з усіх теренів України, а хорові колективи очолювали диригенти з вищою музичною освітою. Як відзначив І. Кедрин-Рудницький, «...піднісся культурний рівень громади, зросли вимоги до виконавців, люди почали ходити на імпрези вже не тільки з патріотизму, але й із потреби – побачити й почути щось гарне і вартісне» [8, с. 17], тобто отримати естетичне задоволення. Хори виконували важливу суспільну місію – «стягання до одних заль розпорошеної нашої національної громади, плекання в неї сентименту до рідної пісні, до мелодії і слова, творення з пісні могутнього засобу протидіяння поступові денаціоналізації» [8, с. 17].

«Таборовий період», що був важливим для збереження традицій хорового співу, розглянемо на території трьох країн: Німеччини, Австрії та Італії.

Німеччина. Одразу ж по закінченні війни, у передмісті Мюнхена – Карльсфельді, – було створено великий табір із 20-ти бараків, при якому побудували великий зал на тисячі осіб. У ньому відбувалися зібрання і концерти, а також працювали церковні хори, хор «Трембіта» [16, с. 11].

У містечку Міттенвальд навесні 1946 року звели військові бараки «Єгеркасерне», «Піоніркасерне» й «Лютензе», куди звозили біженців, серед яких було більше тисячі українців [16, с. 3]. У таборі «Лютензе» спочатку діяв чоловічий хор, а згодом – мішаний, під керівництвом Ярослава Біласа. Коли українців перевели до табору «Піоніркасерне» (у січні 1947 р.), хор одночасно провадив свою діяльність і як світський, і як церковний. У «Єгеркасерне» працювали чотири хори: УГКЦ, УАПЦ, мішаний хор (диригент Володимир Чижик (1917–1999)) і хор «Пласт» [16, с. 49, 340]. Об'єднавшись у зведений колектив у 120 осіб під керівництвом В. Третяка (колишнього диригента Харківської опери), виконали кантату «Шевченкові» К. Стеценка на слова К. Малицької [16, с. 49]. До керівництва церковним мішаним хором у Міттенвальді

залучили й отця Юрія Ковальського. Хор не тільки супроводжував Службу Божу, а й виступав з концертами, виконуючи твори в опрацюванні М. Лисенка, М. Леонтовича, Д. Котка [16, с. 158, 159, 274]. Цей диригент керував мішаним хором «Боян» і чоловічим хором «Сурма» [16, с. 340, 341]. Керівником хору учнів Української реальної гімназії був Володимир Чижик [16, с. 291], а хору пластунів – отець Богдан Ганушевський (1912–2001) [16, с. 311, 361].

У м. Регенсбурзі, з травня 1945 року, працював чоловічий церковний хор під керівництвом пастора (?) Куриленка – колишнього керівника хору митрополичого Собору в Холмі. З липня хор став мішаним. Ноти диригенту позичав отець Богдан Ганушевський, який у довоєнний час працював керівником хорів у Галичині. Невдовзі хор брав участь у концертах [20, с. 65]. Хором УГКЦ керував Осип Лупань, УАПЦ – Володимир Гавриленко, мішаним таборовим хором – Михайло Іваненко, жіночим – Олена Кокодинська [20, с. 447, 463–466]. Останній працював при Об'єднанні українських жінок у Регенсбурзі (створений 1947 р.) і активно концертував [20, с. 401].

Чоловічий хор «Сурма», заснований 1927 року в м. Львові, після Другої світової війни відновив свою діяльність у Німеччині, а згодом – у США [3, с. 256–257]. У 1937 році на посаду керівника хору запросили широковідомого на той час Омеляна Плешкевича (1897–1960). У 1943 році на конкурсі хорів Галичини, що відбувся у Львові, хор здобув «Срібну чашу». У вирі війни багато учасників хору та їхній диригент – Омелян Плешкевич – опинилися в еміграції. У 1945 році «Сурма» відродилася в м. Ноймаркті (Німеччина). Поповнившись новими співаками, хор упродовж двох років дав понад 50 концертів для американських військових частин у Німеччині. У 1947 році новим розміщенням хору стало м. Регенсбург. Звідси, у складі 40-ка співаків, «Сурма» відвідала з концертами всю американську зону Німеччини. У 1948 році в

Регенсбурзі ініціювали проведення «Тижня української культури», складовою частиною якого були окремі виступи хорів «Сурма» і жіночого, а ще «Сурма» мала честь відкрити святкування [20, с. 162, 456, 467].

У таборі «Оффенбах», у 1945–1946 роках, працював хор Олександра Колісниченка, про який згадав на сторінках мемуарів У. Самчук. Варто зауважити, що спів хору письменник ставив вище нарад політиків [21, с. 16]

Серед диригентів повоєнної, четвертої, хвилі вирізняється Нестор Городовенко (1885–1964) – засновник і багаторічний диригент капели «Думка» в м. Києві. Під час війни з колишніх співаків «Думки» та інших хорових колективів, що залишилися в Києві, він створив «Українську національну капелу», прощальний концерт якої, у серпні 1943 року, відбувся на сцені Академічного театру опери і балету УРСР ім. Т. Г. Шевченка. Виїхавши на Західну Україну, в листопаді того ж року, у Львові, він створив «Український національний хор ім. М. Леонтовича», з яким невдовзі виступав, виконуючи твори галицьких композиторів. У липні 1944 року Нестор Городовенко емігрував з хором до Німеччини, де у грудні 1945-го, у таборі містечка Фюссен, створив хор «Україна», у якому було кілька співаків хору Олександра Кошиця. Диригент «... доповнив свою групу таборовими співаками і створив сильний дисциплінований хор і з ним, поза виступами в таборі, репрезентував українську культуру релігійними концертами в німецьких костелах» [16, с. 15]. Згодом хор переїхав у передмістя Мюнхена, де активно концертував, виконуючи українську класику, духовні твори Д. Бортнянського, О. Кошиця, К. Стеценка та народні пісні в опрацюваннях композиторів [20, с. 468]. Нестор Городовенко переслідував мету – популяризувати в Західній Європі українське хорове мистецтво, як це робив у 1920-х роках Олександр Кошиць. Як згадувала Ольга Соневицька, вона, разом із сином (майбутнім композитором Ігорем Соневицьким), слухала на одному з концер-

тів у Міттенвальді духовні твори західноєвропейських композиторів у виконанні капели [23, с. 346]. Згодом вона стала членом капели і зберегла «таємниці» хормейстерської майстерності митця: хористи перед початком репетицій мали знати свої партії напам'ять; з ними кожен день працювала концертмейстерка; на репетиціях мали бути абсолютна тиша і зразкова дисципліна; перед вивченням твору Нестор Городовенко читав і пояснював його зміст; демонстрував тон, якого вимагав від хористів; на концерті обличчя диригента набувало магнетичної сили [23, с. 347–348].

Дослідник творчості Нестора Городовенка Г. Шибанов наголосив, що життя митця в Німеччині було сповнене небезпеки і драматичних подій – за ним полювала радянська контррозвідка в Тюрингії: «Щоб не потрапити до її рук і не бути відправленим на “родіну”, хормейстерові та ще деяким його співакам довелося змінити прізвища на кілька років. І тільки перебравшись завдяки американській військовій адміністрації до Фюссена (Баварія), де хором було надано фінансову підтримку від німецької влади, Н. Городовенко мав змогу працювати в кращих умовах» [26, с. 17]. Нестор Городовенко вніс вагомий внесок у розвиток українсько-німецьких культурних зв'язків: невтомно пропагував українське хорове мистецтво; виконував складні полотна зарубіжних композиторів; виступив на батьківщині Р. Вагнера – Байройті – у знаменитому «Театрі фестивалю в Байроті» («Bayreuther Festspielhaus»); успішний виступ хору під його керівництвом під час Тижня української культури в м. Мюнхені (1948) був записаний однією з радіостанцій цього міста; місцева преса неодноразово писала про успішні виступи його хору [26, с. 17–18].

Австрія. Вагомий внесок у розвиток хорового мистецтва української діаспори вніс диригент Лев Туркевич (1901–1961) – колишній головний диригент Львівської опери. Він демонстрував високий професійний рівень українського хорового співу перед чужинця-

ми Австрії, Німеччини, Швейцарії. Спочатку в англійській окупаційній зоні, у таборі м. Філлаха (Каринтія), де перебували молоді вояки Української дивізії «Галичина», диригент створив хор ім. О. Кошиця, з яким співав Службу Божу, оригінальні твори та обробки українських народних пісень. Не вдовольняючись малим хором, у серпні 1946-го Лев Туркевич, забравши із собою кращих співаків, переїхав до французької окупаційної зони в табір «Форкльостер» м. Брегенца, де вже діяв професійний чоловічий хор під назвою «Ватра», що відповідало вогню і запалу, яким «горіли» диригент і його хористи [2]. Колектив ставив перед собою завдання пропагувати українську пісню серед чужинців, забезпечити себе матеріально та уможливити своє переселення на американський континент [11, с. 80]. Вибравши 30 здібних співаків (незважаючи на територіальну, релігійну чи політичну належність), Лев Туркевич у нелегких таборових умовах вишколював їх на репетиціях по 6–8 годин щоденно. Маючи високий рівень виконавської майстерності, упродовж трьох років (1946–1949) хор дав 240 концертів у різних окупаційних зонах Австрії, Німеччини та у Швейцарії¹, у тому числі в знаменитому концертному залі «Моцартеум» («Mozarteum») м. Зальцбурга (1947) і найбільшому залі м. Женеви «Реформації» («Réformation») (1948). У 1947 році хор концертом відсвяткував річницю свого існування і 25-літній ювілей музичної діяльності Лева Туркевича.

Репертуар хору (103 твори) становили не тільки оригінальні твори українських композиторів (С. Гулака-Артемівського, Ф. Колесси, С. Воробкевича, М. Леонтовича, К. Стеценка, О. Кошиця, С. Людкевича, П. Козицького, М. Гайворонського, А. Гнатишина, З. Лиська) та їхні обробки українських народних пісень (23), окремі з яких були перекладені на чоловічий склад хору Левом Туркевичем, а й твори західноєвропейської класики (18 творів, зокрема ораторія «Створення світу» Й. Гайдна, 9-та сим-

фонія Л. Бетховена, твори В.-А. Моцарта («Ave Verum»), Ф. Шуберта, Й. Брамса («Wiegenlied»), А. Брукнера («Angelus»), Ф. Мендельсона), які виконували мовою оригіналу, та релігійна програма (31 твір, зокрема «Служба Божа» Д. Бортнянського). Часто програма концерту «Ватри» містила три частини: першу і третю частину наповнювали українськими творами, а другу – французькими й німецькими.

Лев Туркевич створив самобутні аранжування і переклади відомих творів, надавши їм нових фарб і посиливши зображальність та ілюстративність цих творів. Так, у вступі до пісні «Гей, на горі, там жінці жнуть» зімітував тупіт кінноти, у «Дзвонах» О. Кошиця відтворив звуки дзвонів [11, с. 81]. Для поповнення репертуару та наближення його до слухачів він здійснив аранжування творів Й. Брамса, французького композитора Йосифа Бове², польських народних пісень, французької «Марсельєзи», залишивши при цьому оригінальні літературні тексти німецькою, французькою, польською та латинською мовами. Цими творами хор забезпечував високу культуру естетичного смаку слухачів.

Нові інтерпретації диригента, наближені до західноєвропейського стилю, здобули високу оцінку фахових критиків Європи [11, с. 86–97]. У рецензії на виступ хору (квітень 1947 р.) у великому залі «Моцартеум» професор Т. Вернер, зокрема, написав: «Школа, яку дав хоромі його керівник, досягає віртуозності. <...> Взивання повних і півголосів, моментальна зміна силових ступенів, – найгостріша переміна темпу, найдокладніше вивчення суттєвого в звуці, зрозумілого в слові, розмах мелодійних і запружуюча сила ритмічних цінностей – усі ці категорії є власністю диригента, яку він передає своєму гуртові без застереження» [цит. за: 11, с. 88]. У другій його ж рецензії наголошено, що український хор «Ватра» «...шукає індивідуального відхильного напрямку, бо він хоче в рамках мистецтва більше служити народові. Відповідно до цього його

продукція є природня і невимушена, вільна від специфічної музичної артистики...», а українські пісні у виконанні хору були «... справжньою маніфестацією національної самосвідомості і віри в Божу справедливість» [цит. за: 11, с. 88].

Хор і його керівник завоювали симпатію відомого у світі диригента симфонічного оркестру американської Метрополітен-опера Отто Клемперера, який висловив свою подяку за концерт у Німеччині. Швейцарський пастор Люїс Шраер посприяв концертній діяльності хору в його країні на кращих концертних естрадах, у церквах та на радіостанціях.

На концертах «Ватри» під керівництвом Лева Туркевича були присутні: швейцарський консул у м. Брегенці К. Бітц, який, познайомившись із українським диригентом і його хором, став їхнім приятелем та надалі допомагав у вирішенні паспортних формальностей, пов'язаних з гастролями у Швейцарії; методистський пастор Люїс Шрайнер з Райнека (Швейцарія), який організував перше турне хору до своєї країни та опікувався ним до його завершення Європою; французький генерал Десонвіль з м. Констанца, який також допомагав з паспортними справами хору; професор Г. Гуртлер з м. Женеви – шкільний товариш С. Людкевича. Він був великим приятелем диригента і, зокрема, висловився про нього так: «Ви самі не знаєте, яку велич ви собою уявляєте та якого ви маєте велетня духа в особі проф. Туркевича, оцініте це щойно тоді, як його не стане!» [цит. за: 2, с. 226].

Серед відомих австрійських критиків, які високо оцінили професійний рівень хору, – композитор О. Лютце, професор Т. Вернер, доктор А. Гасслінгер. Вони зауважили на таких рисах Лева Туркевича, як вроджена музикальність, дбайлива старанність, національне відчуття спільноти, високовартісне мистецьке керування, віртуозність школи; а також досконалість виконання, чистота як музичної інтонації, так і вимови німецького тексту, цікава інтерпретація, дисципліно-

ваність хору [2, с. 202–205]. Часто зауважували ще на одній особливості цього хору – на оркестровому забарвленні. Трагування хору як своєрідного оркестру застосовував і великий О. Кошиць. Архіваріус колективу І. Бодревич зібрав більше 150 фахових рецензій на виступи хору, він же зафіксував і кількість слухачів – 120 тис. осіб. З виступів «Ватри» було відзнято п'ять кінофільмів.

Після виїзду Лева Туркевича до США (лютий 1949 р.), хор ще продовжував деякий час працювати під керівництвом Євгена-Ореста Садовського (1913–2014) і концертував у Швейцарії.

У м. Зальцбурзі в цей період працював хор «Муза» (1946–1947) під керівництвом Леонтія Крушельницького, в Іннсбруку, пізніше у Брегенці, – «Думка» під керівництвом Миколи Струка (1945), у Гогенемсі (Форарльберг) – «Боян» під керівництвом Василя Безкоровайного (1880–1966).

Італія. У матеріалах до історії 1-ї Української дивізії В.-Б. Будного подано хроніку таборів у містечку Беллярії і м. Ріміні за 1945–1947 роки, яка свідчить про інтенсивне культурно-мистецьке життя полонених [18, с. 260–276]. Так, перша формальна репетиція хору під керівництвом Степана Гумініловича (1917–1985), який на початку діяльності мав назву «Студентський хор У.Т.П.», згодом – офіційну «Хор А», а з грудня 1945 року «Бурлака», відбулася 27 травня 1945 року в таборі «14 а» поблизу Беллярії [25, с. 15]. Першими творами на репетиції були «Сонце низенько» і «Засяло сонце золоте» І. Недільського. У червні 1945 року відбувалися Служби Божі за участю церковного хору «Славута» під керівництвом Осипа Головацького; імпровізоване вар'єте за участю джазового оркестру під керівництвом Осипа Головацького, а також із його піснями; перший великий концерт двох таборових хорів (хор «Б», або «Славута», і хор «А», або «Бурлака» [5, с. 136]) і джазового таборового оркестру та шотландських військових (у грудні – виступ з нагоди Свята святого Миколая).

З хором «Бурлака» також працював Євген Пасіка. Обидва диригенти – представники львівської хорової школи, а учасники хору – колишні вояки дивізії «Галичина», аматори хорового співу, любителі української пісні, які мали чудові голоси.

Репетиції хору «Бурлака» відбувалися двічі на день під палючим італійським сонцем. До складу хору входило 30 членів, які мали добрі голосові дані [5, с. 136]. Серед них – Ярослав Бабуняк, Євген Пасіка, Мирон Лозинський, Ярослав Паньків – музиканти, композитори, співаки і диригенти з професійною музичною освітою. Співак Мирон Лозинський займався з хористами постановкою голосу, Євген Пасіка навчав їх сольфеджіо. Метою хору було «...нести розвагу таборовикам, підкріплювати дух молодих людей, що далеко від своїх сіл, міст і рідних несли нашу національну гордість і красу, українську пісню, серед чужинців <...> виконувати цю пісню, як можна високоякісно і тим гідно репрезентувати Україну на чужині» [17, с. 15]. Професіоналізм, ентузіазм та юність виконавців забезпечили не тільки успіх на початку творчого шляху колективу, але й багаторічний тріумф на теренах різних країн світу.

17 червня 1945 року хор уперше виступив перед шотландцями, а 24-го – для всього табору. Саме цей, другий, успішний концерт перед англійськими і шотландськими вояками, які охороняли табір, сприяв іншим концертам хору в м. Річоне перед англійським командуванням (9 і 12 вересня 1945 р.), на яких були присутні генерали. Один з них – командир 8-ї англійської армії маршал сер Гарольд Александер – високо оцінив мистецький рівень хору та особисто подякував диригентові за успіхи [5, с. 19]. За рік хор мав понад 300 репетицій, вивчив 60 творів, власними силами організував 104 концерти, у тому числі 43 – для табору, 61 – для чужинців (35 – для німців, 15 – для англійців, 11 – для інших). Репертуар хору містив понад 60 концертних номерів. До складу хору входили ансамбль бандуристів, ансамбль тан-

цюристів, джазовий оркестр та вокальний квартет [5, с. 138–139].

4 грудня 1945 року в таборі заснували театр. За ініціативою та силами таборового хору під керівництвом Степана Гумініловича було здійснено постановки двох ревію – «В мелодій ритмі» (4 березня 1946 р.) і «Весна іде» (28 квітня 1946 р.). Обидві – композиції самого диригента на лібрето Юрія Фориса [5, с. 136–139; 18, с. 266, 268].

Силами хору «Бурлака» під керівництвом Степана Гумініловича, балету та джазового оркестру 14 січня 1946 року відбувся концерт із нагоди святкування Нового року. Культурно-освітній відділ організував так звану академію з нагоди роковин 22 січня 1918–1919 років. Концерти на пошану Т. Шевченка, у березні 1946 року, провели таборовий хор «Бурлака» (9 березня) та інші організації табору [18, с. 266–267]. Хор «Бурлака» також брав участь у Великодніх богослужіннях [15, с. 149]. У травні того ж року Свято героїв відзначили величною академією на пошану М. Міхновського, С. Петлюри та Є. Коновальця. Участь у ній брали обидва таборові хори й ансамбль бандуристів під керуванням Ярослава Бабуняка [5, с. 80; 18, с. 268]. 4 листопада 1946 року, після виїзду Степана Гумініловича до Австрії, хор «Бурлака» очолив Євген Пасіка, з яким, згодом, колектив виїхав до Англії.

У цьому таборі військовополонених було збудовано дві церкви (греко-католицьку і православну), при яких діяли хори. Вони брали участь не тільки у Службі Божій, а й у світських концертах. Історія хору православної церкви сягає першого Богослужіння 1 Української дивізії Національної армії на фронті під м. Фельдбахом у 1945 році. Серед вояків був православний священник – ієромонах Йов (Скакальський), який відправляв Богослужіння та задовольняв релігійні потреби віруючих. Перша православна Служба Божа відбулася на свято Вознесіння у 1945 році в польовій капличці в Белярії. Тоді ж сформувався хор. Його основу (30 співаків) становили переважно вихідці

з Волині. Є. Загачевський і М. Крат подали перелік прізвищ учасників хору, його світлини, а також зазначили прізвища перших диригентів – поручник, професор Петро Савицький і Анатолій Кліш [5, с. 88, 90; 10, с. 244–246, 249]. Останній, будучи фаховим диригентом і дяком, у стислий термін вивів хор на належний рівень: «...Богослужба відбувалася докладно за уставом, із збереженням традицій Української Церкви. Кожне слово священника, кожний рух його, молитви та надхненні слова стихир-ірмосів і інших співів здавалися чудовою симфонією, а може старою легендою такої далекої поневоленої батьківщини» [10, с. 246]. У церковному житті табору проявлявся й екуменізм: «Дуже часто з нами [православними. – Г. К.] молилися брати-католики, яким подобалася Богослужба українською мовою з постійними згадками про Україну та про наш народ в окремих молитвах та ектеніях» [10, с. 248].

Висновки. Діяльність хорових колективів як одна з форм культурної праці мала на меті не тільки естетичну функцію, а й виховну, етнозберігаючу. Участь у хорі допомагала його учасникам боротися з апатією, зневірою, пережити складні таборові умови. Українська пісня була «...одним з тих чинників, які збудили націю до життя, а світові показали її окремішність та культуру» [5, с. 136]. Хорові диригенти таборового періоду виконували насамперед місію пропагування України та її музичної культури серед чужинців, яка спонукала їх виявляти багатогранність свого обдарування. Окрім власне диригентської функції, вони були добрими організаторами, менеджерами, психологами, композиторами, аранжувальниками, а ще – високодуховними й обдарованими особистостями.

Попри спорідненість у соціокультурних умовах творчої праці, хорові диригенти зазначеного періоду мали певні відмінності в таких ракурсах, як походження, освіта, специфіка керування хоровими колективами, диригентська манера, хорова творчість та індивідуальні психологічні риси.

Значний вплив на формування особистостей Лева Туркевича, Євгена-Ореста Садовського, отця Богдана Ганушевського мали священичі родини, з яких вони походили. Омелян Плешкевич і Степан Гумінілович походили з родини вчителів, Нестор Городовенко – з родини сільських наймитів. Якщо Лев Туркевич мав ґрунтовну музичну освіту (Академія музики у Відні, Віденський університет) і великий практичний диригентський досвід, то Нестор Городовенко, Омелян Плешкевич, Степан Гумінілович, Євген-Орест Садовський здобували музичну освіту спорадично, а окремі диригенти мали музичну освіту інших профілів (Василь Безкоровайний, Володимир Чижик). Високою професійною майстерністю диригування вирізнялися Лев Туркевич і Нестор Городовенко. Аналіз репертуару хорів, який є відзеркаленням професійного рівня диригента, засвідчує, що тільки програми Лева Туркевича містили велику кількість складних полотен зарубіжних авторів мовами оригіналів, а також модерних українських

композиторів, у той час як в інших диригентів домінували українська класика, обробки українських народних пісень та власні композиції (Євген-Орест Садовський, Степан Гумінілович, Василь Безкоровайний). Щодо індивідуальних психологічних рис, то Лев Туркевич і Нестор Городовенко виявили себе як скромні особистості, а Євген-Орест Садовський «...увіковічив себе і в автобіографіях, і в трьох збірниках власних пісень і аранжувань...» [22, с. 143].

Важливим результатом творчої праці диригентів було продовження діяльності окремих хорових колективів «таборового періоду» за океаном. Хор «Україна» Нестора Городовенка працював у Монреалі (Канада), а чоловічі хори «Сурма» Омеляна Плешкевича в Чикаго (США) і «Бурлака» Степана Гумініловича в Торонто (Канада) провадять своє творче життя й нині.

Загалом діяльність хорових диригентів діаспори була важливою ланкою культуротворчого процесу української громади у складних умовах виживання.

Примітки

¹ Повний перелік міст, де виступав хор «Ватра», див.: [11, с. 96–97].

² Лев Туркевич аранжував його твір «Стара колиба» та виконав у присутності автора у м. Фрайбурзі

(Швейцарія), чим глибоко зворушив композитора, який своєю чергою високо оцінив мистецький рівень хору й професіоналізм диригента. Більш докладно див.: [11, с. 90–91].

Список використаних джерел

1. Бенч О. Павло Муравський. Феномен одного життя : монографія. Київ : Дніпро, 2002. 664 с.

2. Бодревич І. Через пісню до слави. Професор Лев Туркевич, б. директор-диригент опери у Львові, – як мистецький керівник та диригент української чоловічої капелі – «ВАТРА» (1946–1949). *Левицька Л. Лев Туркевич. Життя і творчість*. Торонто, Канада : Накладом Любов Левицької, 1965. С. 183–254.

3. Бурбан М. Українські хори і диригенти : монографія. Дрогобич : Посвіт, 2006. 640 с.

4. Грабович О. До питання акультуризації української еміграції. *Українська еміграція. Історія і сучасність* : матеріали Міжнар. наук. конф., присвячених

100-річчю еміграції українців до Канади / упоряд. Ю. Сливка. Львів : Каменярь, 1992. С. 207–215.

5. Загачевський Є. Белярія – Ріміні – Англія: репортаж-спогад. Мюнхен : Вид-во Братства колишніх вояків 1 УД УНА, 1968. 323 с.

6. Казачков С. Сьогоднішній день хорової культури. *Советская музыка*. 1982. № 2. С. 42–45.

7. Карась Г. Музична культура української діаспори у світовому часопросторі ХХ століття : монографія. Івано-Франківськ : Тіповіт, 2012. 1164 с.

8. Кедрин-Рудницький І. Пісня на службі громади. *Невмируща пісня : ювілейний альманах хору «Думка»*. 1949–1959. Нью-Йорк, 1960. С. 15–18.

9. Кейданський К. Табори для переміщених осіб у Німеччині та Австрії. Погляд на структуру й діяльність. *Українська діаспора*. Київ ; Чикаго, 1994. Ч. 6. С. 108–123.

10. Крат М. Українська православна громада. *Перша Українська дивізія Української національної армії у британському полоні в Італії. Ріміні 1945–1947 : збірник I / упор. Всеволод Б. Будний*. Нью-Йорк : Б-во колишніх вояків I Укр. дивізії Української національної армії. Головна управа. Матеріали до історії дивізії, 1979. С. 243–252.

11. Левицька Л. Мелодія життя. *Левицька Л. Лев Туркевич. Життя і творчість*. Торонто, Канада : Накладом Любов Левицької, 1965. С. 8–180.

12. Маркусь В. Анатомія однієї української громади в США. *Українська діаспора*. Київ ; Чикаго, 1995. Ч. 7. С. 81–93.

13. Марунчак М. Історія українців Канади. Вінніпег : УВАН в Канаді, 1991. Т. 1. 464 с.

14. Марунчак М. Історія українців Канади. Вінніпег : Накладом УВАН в Канаді, 1991. Т. 2. 512 с.

15. Мединський С. Дивізійними стежками (спогади). Торонто : Beskyd Graphics, 1991. 185 с.

16. Міттенвальд 1946–1951. 3 нагоди 50-ліття таборів українських біженців в Міттенвальді, Німеччина. Воррен, Мічиган, 2001. 753 с.

17. Паньків Я. Рімінський ансамбль «Бурлака» в моїй пам'яті: Белярія – Ріміні. Італія 1945–1947, Англія 1947–1949 : спомини. Монреаль : Вид-во Братства кол. вояків I Укр. дивізії УНА, 1998. 126 с.

18. Перша Українська дивізія Української національної армії у Британському полоні в Італії. Ріміні 1945–1947.

36. 1 / упор. Всеволод Б. Будний. Нью-Йорк : Б-во колишніх вояків I Укр. дивізії Української національної армії. Головна управа. Матеріали до історії дивізії, 1979. 327 с.

19. Подобєд О. Українська планета Ді-Пі: культура та повсякдення : монографія. Житомир : Вид. О. О. Євенок, 2018. 396 с.

20. Регенсбург: статті – спогади – документи: до історії української еміграції в Німеччині після Другої світової війни. Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1985. 684 с.

21. Самчук У. Плянета Ді-Пі: нотатки й листи. Вінніпег : накладом Т-ва «Волинь», 1979. 355 с.

22. Синкевич Н. Лев Туркевич і Євген-Орест Садовський: порівняльна характеристика творчих силуетів хорових диригентів. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Дрогобич, 2016. Вип. 15. С. 137–144.

23. Соневицька О. Нестор Городовенко у моїх спогадах. *Музична культура України у спогадах, матеріалах, листах / упоряд., вступ. ст., ред. та примітки І. Лисенка*. Київ : Рада, 2008. С. 346–348.

24. Українські поселення : довідник / ред. колегія : гол. ред. А. М. Мілянч. Нью-Йорк : Укр. соціологічний ін-т, 1980. 351 с.

25. Федик І. Історія хору «Бурлака». Торонто ; Львів : ВВП «Місіонер», 2004. 188 с.

26. Шибанов Г. Хормейстерська діяльність Нестора Городовенка в Канаді. *Студії мистецтвознавчі*. Ч. 2 (18). Театр. Музика. Кіно. Київ : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2007. С. 16–25.

27. The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons after World War II. Edmonton, 1992. 517 p.

References

1. BENCH O. (2002) Pavlo Muravskiy. The Phenomenon of One Life: A Monograph. Kyiv: Dnipro, 664 pp.

2. BODREVYCH I. (1965) Through Song to Glory. Professor Lev Turkevych, b. Director-Conductor of the Opera in Lviv, – as an Artistic Head and Conductor of Ukrainian Men's Chapel "VATRA" (1946–1949). In: *Levytska L. Lev Turkevych. Life and Works*. Toronto, Canada: Edition by Liubov Levytska, pp. 183–254.

3. BURBAN M. (2006) Ukrainian Choruses and Conductors: A Monograph. Drohobych: Posvit, 640 pp.

4. HRABOVYCH O. (1992) On the Issue of Ukrainian Emigration Acculturation. *Ukrainian Emigration. History and Contemporaneity: Materials of Scientific Conference on the Occasion of the Centenary of Ukrainians Emigration to Canada* (compiled by Yu. Slyvka). Lviv: Kameniar, pp. 207–215.

5. ZAHACHEVSKYI YE. (1968) Bellaria – Rimini – England: Report-Memoirs. Munich: Publishing House of the Brotherhood of Former Soldiers of 1 UD UNA, 323 pp.

6. Kazachkov S. (1982) This Day of Choral Culture. *Soviet Music*, no. 2, pp. 43–45.

7. KARAS H. (2012) Musical Culture of the Ukrainian Diaspora in the Twentieth-Century World Space: A Monograph. Ivano-Frankivsk: Tipovit, 1164 pp.

8. KEDRYN-RUDNYTSKYI I. (1960) A Song at the Community Service. *Immortal Song: Anniversary Almanac of the Dumka Chorus. 1949–1959*. New York, pp. 15–18.

9. KEIDANSKYI K. (1994) Camps for Displaced Persons in Germany and Austria. A Look at the Structure and Work. *Ukrainian Diaspora*. Kyiv; Chicago, Part 6, pp. 108–123.

10. KRAT M. (1979) Ukrainian Orthodox Community. *The First Ukrainian Division of the Ukrainian National Army in British Captivity in Italy. Rimini 1945–1947: collection I* (compiled by Vsevolod B. Budnyi). New York: Brotherhood of Former Soldiers of One Ukr. Division of Ukrainian National Army. Main Board. Materials on the Division History, pp. 243–252.

11. LEVYTSKA L. (1965) Melody of Life. In: *Levytska L. Lev Turkevych. Life and Works*. Toronto, Canada: Edition by Liubov Levytska, pp. 8–180.
12. MARKUS V. (1995) Anatomy of Ukrainian Community in the USA. *Ukrainian Diaspora*. Kyiv; Chicago, Part 7, pp. 81–93.
13. MARUNCHAK M. (1991) History of Ukrainians in Canada. Winnipeg: UVAN in Canada. Vol. 1, 464 pp.
14. MARUNCHAK M. (1991) History of Ukrainians in Canada. Winnipeg: UVAN in Canada. Vol. II, 512 pp.
15. MEDYNSKYI S. (1991) By Divisional Trails (Memoirs). Toronto: Beskyd Graphics, 185 pp.
16. (2001) Mittenwald 1946–1951. On the Occasion of the 50th Anniversary of Ukrainian Refugees Camps in Mittenwald, Germany. Warren, Michigan, 753 pp.
17. PANKIV YA. (1998) Rimini Company “Burlaka” in My Memory: Belaria – Rimini Italy 1945–1947, England 1947–1949: Memories. Montreal: Editorial of the Brotherhood of Former Soldiers of One Ukrainian Division of UNA, 126 pp.
18. (1979) The First Ukrainian Division of Ukrainian National Army in British Captivity in Italy. Rimini 1945–1947. Collection 1 (compiled by Vsevolod B. Budnyi). New York: Brotherhood of Former Soldiers of One Ukrainian Division of Ukrainian National Army. Main Board. Materials on the Division History, 327 pp.
19. PODOBIED O. (2018) Ukrainian DiPi Planet: Culture and Everyday Life: A Monograph. Zhytomyr: Publisher O. O. Yevenok, 396 pp.
20. (1985) Regensburg: Articles – Memories – Documents: On the History of Ukrainian Emigration in Germany after World War II. New York; Paris; Sydney; Toronto, 684 pp.
21. SAMCHUK U. (1979) Di-Pi Planet: Notes and Letters. Winnipeg: By Edition of the “Volyn” Society, 355 pp.
22. SYNKEYVYCH N. (2016) Lev Turkevych and Yevhen-Orest Sadovskyi: Comparative Characteristic of Creative Silhouettes of Choral Conductors. *Current Issues of the Humanities*. Drohobych, Iss. 15, pp. 137–144.
23. SONEVYTSKA O. (2008) Nestor Horodovenko in My Memoirs. *Musical Culture of Ukraine in Memoirs, Materials, Letters* (compiled by I. Lysenko). Kyiv: Rada, pp. 346–348.
24. MILIANYCH A., editor-in-chief (1980) Ukrainian Settlements: A Reference-Book. New York: Ukrainian Sociological Institute, 351 pp.
25. FEDYK I. (2004) History of the “Burlaka” Choir. Toronto; Lviv: VVP “Misioner”, 188 pp.
26. SHYBANOV H. (2007) Chorus Master Work of Nestor Horodovenko in Canada. *Researches of the Fine Arts. Theatre. Music. Cinema*. Kyiv: M. Rylskyi IASFE, no. 2 (18), pp. 16–25.
27. (1992) The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons after World War II. Edmonton, 517 pp.

УДК 316.347(=161.2)“1939/1944”

DOI <https://doi.org/10.15407/nte2020.01.037>

ТРОНЬ-РАДОМСЬКА АЛЬОНА

аспірантка кафедри історії світового українства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

TRON-RADOMSKA ALIONA

a postgraduate student at History of World Ukrainians Subdepartment (History Department) of the the Taras Shevchenko Kyiv National University

Бібліографічний опис:

Тронь-Радомська, А. (2020) Культурно-освітня сфера як фактор збереження національної ідентичності українців (за матеріалами діяльності Українського центрального комітету – УЦК). *Народна творчість та етнологія*, 1 (383), 37–46.

Tron-Radomska, A. (2020) Cultural and Educational Sphere as a Factor in Preserving the National Identity of the Ukrainians (Based on Materials of the Ukrainian Central Committee (UCC) Activities). *Folk Art and Ethnology*, 1 (383), 37–46.

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ СФЕРА ЯК ФАКТОР ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНЦІВ (за матеріалами діяльності Українського центрального комітету – УЦК)

Анотація / Abstract

У статті розглянуто особливості культурної діяльності Українського центрального комітету (УЦК) впродовж 1939–1944 років. Акцентовано увагу на централізованому підході українців щодо управління культурними справами в Генеральній губернії. На основі нормативних документів відділу культурної праці УЦК, окремих структурних одиниць УЦК охарактеризовано ключові аспекти їхньої роботи (функції, право членства, специфіка дії повноважень, завдання) та репрезентовано вертикаль управління УЦК культурною сферою.

З'ясовано, що організація УЦК культурно-мистецького життя українців в Генеральній губернії базувалася на поєднанні заходів з розвитку національного мистецтва в регіонах, оформлення професійних засад діяльності представників кожного напрямку галузі, сприяння функціонуванню мистецьких, музейних, бібліотечних інституцій, що допомогло комплексній реалізації культурних прав українців і на території Закарпаття, і в Галичині.

На основі архівних матеріалів репрезентовано діяльність Інституту народної творчості, «Українського видавництва» як визначальних структур у відновленні національних традицій театрального, музичного, виставкового життя українців у Генеральній губернії на рівні професійного й аматорського мистецтва, популяризації здобутків національної культури, розвитку видавничої та бібліотечної справи.

Розкрито специфіку культурних, мистецьких і виховних заходів відділу культурної праці УЦК, присвячених знаковим для українського народу подіям і персоналіям.

Аналіз архівних матеріалів та історіографії проблеми засвідчив, що, попри контроль та визначені німецькою владою рамки управління, культурне життя українців в Генеральній губернії протягом 1939–1944 років позначилося сприянням структурами Українського центрального комітету утвердженню національних цінностей у ключових напрямках мистецької та культурно-просвітницької діяльності.

Ключові слова: Український центральний комітет, Генеральна губернія, німецька окупація, Друга світова війна, Закарпаття, культурна діяльність, національна ідентичність.

The article deals with peculiarities of the cultural activities of the Ukrainian Central Committee (UCC) during 1939–1944. An attention is drawn to the centralized approach of the Ukrainians to managing cultural affairs in the General Governorate. Based on normative documents of Cultural Labour Department of the UCC, as well as individual UCC base units, there is a description of key aspects of their work (namely, functions, membership rights, specificity of the powers' validity, and tasks), and there is a representation of the administrative chain of command at the UCC cultural sphere.

It is ascertained that the organization of cultural and artistic activities of the Ukrainians by the UCC in the General Governorate was based on combining steps for developing the national art in regions, as well as forming professional principles of activities in reference to representatives of each branch of the activities, and promoting the functioning of artistic, museum, and library institutions, which was conducive to the comprehensive realization of cultural rights of the Ukrainians both in the Trans-Curzon regions and in Halychyna.

Based on archival materials, there is a representation of activities of the Institute of Folk Art and the *Ukrainian Publishing House* as determinative structures in restoring national traditions of theatrical, musical, and expository life of the Ukrainians in the General Governorate at levels of professional and amateurish arts, as well as popularizing achievements of the national culture and developing the publishing and librarianship.

The authoress reveals the specificity of cultural, artistic and educational measures of the UCC Cultural Labour Department, dealing with events and personalities significant for the Ukrainians.

The analysis of archival materials and historiography of the problem shows that despite the control and the scope of management defined by the German authorities, cultural activities of the Ukrainians in the General Governorate during 1939–1944 were marked by structures of the Ukrainian Central Committee's favouring to strengthening national values in key areas of artistic and cultural-educational activities.

Keywords: Ukrainian Central Committee, General Governorate, German occupation, World War II, Trans-Curzon regions, cultural activities, national identity.

У контексті наукової розробки питань, пов'язаних з маловідомими сторінками вітчизняної історії, набуває актуальності дослідження культурно-мистецьких реалій на українських землях, що входили до створеної німцями Генеральної губернії. Ще й сьогодні відсутній єдиний підхід до оцінювання діяльності Українського центрального комітету (УЦК) в межах цього адміністративного утворення. Висвітлення цілісної картини організації культурного життя українців упродовж 1939–1944 років, зважаючи на нові факти, уможливає осмислення тенденцій його розвитку та національної позиції УЦК.

Доступ до архівних матеріалів періоду Другої світової війни на новітньому етапі розвитку національної історіографії послугував появі документальних видань і спеціалізованих досліджень окремих аспектів культурного життя українців у період німецької окупації. Непересічне значення має збірник документів і матеріалів В. Сергійчука «Український здвиг» [13], перший том якого присвячено суспільно-політичним подіям на Закарпатті в 1939–1941 роках, організації УЦК та його першим заходам у культурній

сфері. Єдиним комплексним дослідженням культурних процесів у тогочасних умовах на основі аналізу матеріалів періодичних видань є робота Н. Антонюк «Українське культурне життя в Генеральній губернії (1939–1944 рр.)» [1]. Публікація бібліографічного довідника Л. Головатой «Українське видавництво» в Кракові – Львові [5] відображає специфіку роботи видавництва та ілюструє доробок українських інтелектуалів упродовж 1939–1945 років.

Сучасний стан наукової розробки проблеми свідчить про пріоритетність вивчення науковцями культурно-мистецького життя українців у Галичині. Знакові події для мистецтва українців у дистрикті «Галичина», особливості організації наукової роботи інтелігенції після заборони діяльності Наукового товариства імені Шевченка у Львові репрезентують спеціалізовані розвідки В. Гінди [4], І. Гах [2; 3], І. Заболотної [6] та І. Лешнівської [9].

З огляду на недостатнє вивчення питання організації культурного життя українців у Генеральній губернії, особливо ролі УЦК в його розвитку, метою статті є дослідження офіційних засад діяльності УЦК в галузі

культури, з'ясування особливостей формату реалізації українцями культурних прав в умовах окупації, розкриття впливу УЦК на збереження національної ідентичності.

Завдання статті:

– висвітлити нормативні засади культурної діяльності УЦК;

– визначити специфіку об'єднань українських культурно-мистецьких сил, їхнього функціонування;

– проаналізувати вплив заходів УЦК на розвиток національного виховання, наукової діяльності та мистецького життя українців у Генеральній губернії.

Установлення німецького окупаційного режиму на українських етнографічних територіях протягом 1939–1940 років супроводжувалося пошуком українцями шляхів збереження своїх суспільних і культурних прав. Форматом представництва перед німецькою владою стала мережа Українських допомогових комітетів (УДК), роботу яких, згідно з офіційно затвердженим статутом, з липня 1940 року координував Український центральний комітет. До складу президії УЦК входив «зв'язковий для української культурної діяльності» [8, с. 473], що означало офіційне визнання цієї сфери.

Підзвітним відділом Головного відділу народної освіти і пропаганди в уряді Генеральної губернії став відділ культурної праці УЦК, що також діяв на основі офіційних «Перших напрямних...». Референти культурної праці як представники відділу в УДК уповноважувалися організувати діяльність у культурній сфері на основі роботи гуртків культурно-освітніх та виховних організацій на місцях – Українських освітніх товариств (УОТ) [8, с. 502].

Поряд із цим у референтурах культурної праці Українських допомогових комітетів / Українських окружних комітетів (у дистрикті «Галичина») окремо працювали освітньо-виховний і мистецько-виховний референти [15, арк. 12].

Форматом об'єднання та представництва освітніх і мистецьких сил, які діяли при УДК

«як допоміжний орган для об'єднання спомагаючих членів УДК» [21, арк. 42] з весни 1940 року, стали окружні та повітові секції митців, що «користувалися організаційними рамками УЦК, але поза тим мали повну автономію» [8, с. 117].

Централізація УДК привела й до координації роботи секцій. При УЦК в липні 1941 року було створено секцію митців з чіткою статутною репрезентацією ключових аспектів її функціонування [18, арк. 2–6]. Відповідно до поставлених завдань секція митців, як підзвітна УЦК структура, під егідою відділу культурної праці зосереджувала управління справами українського мистецтва на всій території Генеральної губернії, адже організовувалася з метою «згуртувати всіх спомагаючих членів УЦК по званні мистців / себто малярів, музиків, письменників і поетів, драматичних артистів, режисерів і балетмейстрів, щоби вони організованим способом допомагали УЦК в здійсненні його статутних завдань, а понадто, щоби дбали про всі фахові та станові справи українських мистців, як окремого суспільного стану» [18, арк. 2]. Секція митців відповідала за організацію фахових повітових секцій при УДК, зборів, анкетувань їхніх майбутніх членів, підготовку виставок, концертів, театральних імпрез, свят і літературних вечорів; підготовку матеріалів для мистецьких періодичних видань, забезпечення пресою; фахову підготовку митців; «мистецтво в церкві», функціонування бібліотек для митців [18, арк. 2]. Прикметно, що членами цієї секції могли бути лише ті особи, «які покінчили вищі мистецькі школи / музичні консерваторії, академії, вищий музичний інститут ім. Лисенка у Львові, малярські академії, вищі школи драматичного мистецтва і їм подібні» [18, арк. 3]. Водночас існував розподіл членів об'єднання на звичайних та надзвичайних, що під час організації секцій у регіонах впливало на обсяг прав кожних. У статуті секції наголошувалося, що до категорії надзвичайних членів належали митці-аматори, які «не можуть бути ані в Проводі Секції, ані референтами поодиноких ділянок мистецтва, ані в Проводі

повітових секцій, якщо в останньому випадку є в повіті члени звичайні» [18, арк. 4].

Контроль за діяльністю секції здійснював Провід і керманіч відділу культурної праці. До складу Проводу секції входили голова, заступник, секретар і референти окремих ділянок мистецтва. Усіх призначав провідник УЦК за пропозицією керманіча відділу культурної праці та згодою організаційного керманіча УЦК [18, арк. 3].

Форматом діяльності українських митців на місцях залишалися повітові секції і так звані зв'язкові. Повітові секції як представництва секції митців у Кракові засновувалися при УДК за наявності не менше п'яти професійних митців чи митців-аматорів. У разі нестачі кількості митців у визначених місцевостях функції повітових секцій за призначенням УДК і згодою голови секції митців брали на себе зв'язкові [18, арк. 4].

З дозволу Головного відділу внутрішнього правління з 22 травня 1941 року відбувалася переорганізація секцій на «об'єднання праці» [8, с. 118].

Сфера українського професійного мистецтва в так званій старій Генеральній губернії протягом 1939–1940 років була представлена відомим у Варшаві та Німеччині Українським національним хором, який 2 травня 1940 року «дебютував у Кракові» [7], мав низку виступів на Холмщині, Підляшші, у Любліні [14]; аматорським чоловічим хором «Сурма» в Кракові; хором «Боян» у Сяноці; професійним театром у Холмі [8, с. 233].

Входження Галичини до складу Генеральної губернії позначилося переорганізацією мистецьких структур, що діяли в умовах радянської окупації. Офіційне управління культурним життям українців здійснювалося паралельно з розбудовою мережі мистецьких інституцій та об'єднань відділом культурної праці УЦК.

На території дистрикту «Галичина» культурно-мистецьке життя українців координувалося Інститутом народної творчості (ІНТ), який відповідав за розвиток народного мистецтва українців у регіоні та був

під контролем відділу пропаганди при уряді генерал-губернатора. Структуру ІНТ формували «кабінети». Після організації ІНТ загальний кабінет перейняв справи будинків народної творчості, які частково займалися справами «Просвіти» до встановлення німецької влади, відповідав за роботу установи «на підставі показників головної управи товариства “Просвіта”» [1, с. 96].

З метою координації виступів «зразкових гуртків музичного кабінету ІНТ в Генеральній губернії і самодіяльних гуртків УОТ та гуртків, незорганізованих в ІНТ» [17, арк. 27 зв.] на базі музичного кабінету ІНТ 23 серпня 1941 року, з дозволу відділу пропаганди, створено крайове концертне бюро. Ця структурна одиниця відповідала за підготовку музичних програм, організацію музично-вокальних імпрез. Координацію роботи концертного бюро здійснювали окремих діловод, секретар і адміністратор [17, арк. 27 зв.].

Улітку 1941 року за зразком Спілки митців у Кракові при Українському крайовому комітеті у Львові було засновано ряд спілок українських творчих сил: Спілка праці українських музик (муж довір'я – С. Людкевич) [17, арк. 31], Спілка праці українських журналістів (муж довір'я – О. Боднарівич), Спілка праці українських акторів (муж довір'я – В. Блавацький) [17, арк. 31 зв.], Спілка праці українських письменників (муж довір'я – др. Лужницький) [17, арк. 32], Спілка праці українських образотворчих митців (муж довір'я – др. Іванець) [17, арк. 32 зв.]. Місцеві (окружні та повітові) спілки створювалися аналогічно за наявності не менше п'яти представників визначеного фаху [17, арк. 31–32 зв.]. Водночас об'єднавчою структурою Спілок праці українських акторів, журналістів, музик, образотворчих митців та письменників стала «Світлиця співробітників відділу культурної праці УЦК – літературно-мистецький клуб у Львові» на чолі з М. Голубцем [17, арк. 32 зв.].

Навесні 1942 року Інститут народної творчості (ІНТ) став окремим рефератом відділу культурної праці УЦК, «інструктив-

но-фаховим осередком, що розробляє, плекає і організує різnorodні форми народної творчості, як засоби національного виховання» [17, арк. 27]. Гуртки, що діяли при філіях ІНТ у Львові, Перемишлі, Стрию, Тернополі та Станиславові (нині – Івано-Франківськ) [17, арк. 27] та гуртки УОТ / УДК, які працювали безпосередньо в галузі мистецтва, відповідали за реалізацію поставлених завдань на місцях.

З 1942 року ІНТ функціонував у межах трьох методичних кабінетів: музичного (вокальний та інструментальний відділи), театрального (драматичний, живого мистецького слова, танковий відділи, а також театральне бюро), образотворчого мистецтва (відділи самодіяльного образотворчого мистецтва, прикладного мистецтва, вистав) [17, арк. 27–27 зв.]. Однією з перших мистецьких подій, організованих ІНТ у Галичині, стало святкування влітку 1942 року сторіччя з дня народження М. Лисенка у форматі крайового конкурсу хорів, метою якого було «підвищити культурний і мистецький рівень українських хорів у Галичині, популяризувати серед хорових колективів твори М. Лисенка та залучати до творчої співпраці із самодіяльними хорами найкращих майстрів хорового та музичного мистецтва» [4]. Підготовка конкурсу відбувалася за підтримки УЦК; було проведено ряд відбіркових слухань, які «мали велике значення для шанувальників хорового співу, адже відкрили багато цікавих колективів, показали любов галичан до української пісні та ще раз підтвердили їхню здатність до самоорганізації» [4].

Робота театального кабінету впродовж 1942–1944 років вирізнялась активною діяльністю у сфері фахової підготовки, роботи театрів, організації різного роду театральних заходів. Працівники театального кабінету ІНТ розробляли програми занять у гуртках, займалися підготовкою матеріалів для «Бюлетня ІНТ», преси, організували «курси для керівників танкових гуртків УОТ та солістів-танцюристів..., змагання танкових гуртків і солістів, покази обрядо-

вих танків (в порозумінні з кабінетом етнографії й фольклору)..., покази рухових вправ та народні свята» [17, арк. 27 зв.–28].

У червні 1942 року ІНТ ініційовано оформлення сцен аматорських театральних гуртків в УОТ, а для підготовки костюмів для аматорських вистав відкрито костюмерну ІНТ у Львові, що розміщувалася за адресою: вул. Паркова, 26 [17, арк. 52]. Під час організації аматорських театральних вистав референти відділу культурної праці у Львові, референти УОК, повітових і районних делегатів готували попередньо список п'єс для проходження цензури з дозволом команданта Служби безпеки дистрикту на їхню постановку [17, арк. 26–26 зв.]. Уже протягом 1 листопада 1942 – 30 квітня 1943 років відбулися крайові змагання театральних гуртків УОТ зі всієї Генеральної губернії. До складу оціночних комісій входили провідник УЦК, керманіч відділу культурної праці, директор ІНТ, референт Кабінету театального мистецтва [17, арк. 95 зв.].

2–3 березня 1943 року з ініціативи відділу культурної праці УЦК відбулася I Загальнокрайова театральна конференція [20, арк. 1], присвячена заснуванню реферату справ професійного мистецтва як спеціалізованого органу координації УЦК функціонування професійних театрів на території Генеральної губернії, а також аналізу стану роботи кожного театру впродовж січня 1942 – січня 1943 років з визначенням перспектив їхнього подальшого розвитку. Учасниками конференції були заступник провідника УЦК – К. Паньківський, керманіч відділу культурних справ – М. Кушнір, начальник ІНТ – С. Сапрун; представники театрів Станиславова, Тернополя, Дрогобича, Перемишля, Коломиї, Холма, львівського Театру малих форм; Спілок письменників та акторів м. Львова; преси («Краківські вісті», «Львівські вісті»); представники ІНТ (кабінету театального мистецтва та образотворчого мистецтва) й учасники театральних студій (30 осіб) [20, арк. 1]. Під час конференції взаємозв'язок аматорських і професійних теа-

трів трактовано виключно з позиції педагогічного значення останніх для об'єднань театралів-аматорів [20, арк. 12].

Важливого значення надавали питанню більшої підтримки театрів УОК, адже німецька влада опікувалася половиною професійних театрів українців. Так, допомогу від міської управи / Крайгауптмана отримували Український театр імені І. Франка в Тернополі, Український театр у Коломиї, Український театр у Станиславові, а Український театр у Холмі діяв з дозволу «на кожноразові прохання від місцевого шефа Пропаганди» [20, арк. 7 зв.]. Фінансове забезпечення театрів було недостатнім, що позначалося нестачею акторів (Український театр Підкарпаття в Дрогобичі), проблемами з приміщенням та забезпеченістю гардеробом (Театр малих форм у Львові). Для збільшення доходів фактично кожен театр влаштовував вистави у провінційних містечках. На березень 1943 року на території Генеральної губернії працювало сім професійних театрів: Український театр імені І. Франка в Тернополі, Український театр у Коломиї, Український театр у Станиславові, Український театр у Холмі, Український театр Підкарпаття в Дрогобичі, Український театр у Перемишлі, Театр малих форм у Львові [20, арк. 14 зв.], які діяли, зберігаючи здебільшого традиції національної драматургії.

Одним із наслідків театральної конференції у справі українських професійних театрів у Генеральній губернії, що відбулася 2–3 березня 1943 року, стало створення підвідділу для справ мистецтва відділу культурної праці УЦК, який мав «на меті розгорнути величезну роботу (так як проводить по всім закуткам краю в ділянці самодіяльного мистецтва ІНТ), охоплюючи і регулюючи велику й цінну ділянку професійної мистецької роботи українців Генерального Губернаторства» [20, арк. 2]. Оскільки Інститут народної творчості керував «самодіяльним мистецтвом, створеним народом» [20, арк. 2], то за розвиток професійного мистецтва відповідав окремий реферат для про-

фесійного мистецтва підвідділу для справ мистецтва. Створювалася також театральна мистецька колегія «в складі 17 осіб, зложена з найцінніших діячів театального мистецтва, якої завданням є в дорадчому характері допомагати реалізації накреслюваних планів та слідкувати за правильним їх виконанням» [20, арк. 3].

УЦК опікувався організацією виставок предметів українського мистецтва та народного побуту. Аналогічно діяльності театрів, робота яких була частково націлена на організацію дозвілля представників влади чи солдатів, на території Закерзоння впродовж 1941 року влаштовувалися виставки народного мистецтва, зокрема традиційного одягу, елементів побуту, ремесел. Попри запрошення на них адміністрації, така діяльність передбачала збір і збереження наявних, насамперед у сільського населення, унікальних національних предметів повсякденного вжитку та народного мистецтва.

Відповідальними за їхнє проведення на місцях призначалися організаційні референти та відпоручниці УЦК. Виставки «народної ноші» впродовж 1941 року відбувалися в Сяноці, Ярославі (23–24 лютого) [16, арк. 4–5], Володаві (12 березня) [16, арк. 10]. Виставки народного мистецтва – у Білій Підляській (22–26 квітня) [16, арк. 9] та Кракові (17 листопада) [16, арк. 3].

УЦК планував організацію виставок у кожному регіоні Генеральної губернії, де проживали українці, проте часто наштовхувався на низку перешкод. Місцеві комітети часто не дотримувалися правил підготовки заходу [16, арк. 8–9], не приділяли належної уваги визначенню дати заходу, через що виставка переносилася на невизначений термін у зв'язку зі святами чи періодом посту [16, арк. 13]. Населення також не відзначалося активною участю в підготовці виставок. Наприклад, під час організації виставки в Кракові у звіті до УЦК повідомлялося, що «акція збирання експонатів із околиці натрапляє на деякі труднощі, бо люди дуже нерадо віддають свої старинності для публичного вжитку, бою-

чись, щоб вони не пропали, тим більше, що такі випадки вже бували» [16, арк. 3].

У Галичині кабінет образотворчого мистецтва ІНТ включав відділи «самодіяльного образотворчого мистецтва», прикладного мистецтва та виставок [17, арк. 28–28 зв.]. Відділ виставок ІНТ і Спілка праці українських образотворчих митців активізували виставкове життя у Львові. Протягом 1941–1943 років останньою було організовано п'ять виставок, експонати яких демонстрували повернення до національних засад образотворчого мистецтва. Щороку організовували виставки українських митців. Першу було відкрито 20 грудня 1941 року [2]. Улітку 1942 року відбулася «Виставка чотирьох» (художників О. Новаківського, П. Холодного, І. Труша та П. Ковжуна), на якій було представлено близько 140 експонатів [2]. На початку 1943 року з нагоди 25-річчя заснування Київської державної академії мистецтв була відкрита Третя виставка Спілки, де експонувалося «303 роботи, що належали 69 митцям» [5, с. 126]. Наступна виставка Спілки праці українських образотворчих митців презентувала доробок художниці й мистецтвознавця О. Кульчицької [5, с. 127]. П'ята виставка Спілки відбулася наприкінці 1943 року і «проходила під гаслом – «Український характер в образотворчому мистецтві» [2]. На виставці «творчість 99 митців представлено 400 творами» [5, с. 127].

При кабінеті образотворчого мистецтва ІНТ у Львові діяв відділ етнографії та фольклору, який відповідав за створення в округах референтур для питань етнографії та фольклору, організовував відрядження спеціальних осіб на етнографічні обходи та свята в округах, крайові конференції співробітників для обговорення підсумків і подальших планів етнографічно-фольклорної діяльності [19, арк. 22]. Прикметно, що обов'язково під час конференцій передбачалася організація етнографічних виставок та етнографічних імпрез (обжинки, народні танки, показ ноші) [19, арк. 22].

Ефективність роботи ІНТ забезпечували також «зразкові гуртки, бібліотека, випозичальня театральних костюмів, студії різних форм народної творчості, робітня народних костюмів і інструментів, видавництво Бюлетеню ІНТ, видавництво нот, п'єс і підручників, робітня сценічних декорацій» [17, арк. 28 зв.].

Універсальною формою культурно-просвітницької діяльності відділу культурної праці УЦК були імпрези. Так, протягом 1939–1944 років в Генеральній губернії УОТ, жіночі організації, мистецькі об'єднання влаштовували культурні й виховні заходи на основі національних духовних традицій: Андріївські вечори [17, арк. 13], Свято св. Миколая [17, арк. 13], Дні матері. У 1943 році було навіть опубліковано додаток до Вісника УЦК під назвою «День матері, його ідея і наші вимоги до українських матерей» [22, арк. 53]. Слід зауважити, що серед усіх свят було «над усім свято Державности» – 22 січня [17, арк. 13]. Вагому частку тогочасних імпрез складали ювілейні роки відомих українських митців [12, с. 338], а «рік 1943 закінчено «Днями української культури» [16, с. 341].

Наприкінці 1942 року відбулася чергова реорганізація відділу культурної праці УЦК. Згідно з наказом провідника УЦК від 1 грудня 1942 року було створено освітньо-виховний підвідділ, до складу якого входили Інститут народної освіти та реферат ліквідації неписьменності [19, арк. 1].

Методичний аспект роботи освітньо-виховного підвідділу відділу культурної праці УЦК був сферою компетенції Інституту народної освіти (ІНО), структуру якого формували п'ять кабінетів (планування і методики, реферативно-видавничий, світлицевий, вишкільний та бібліотечний). Упродовж 1942–1943 років кабінетом планування і методики ІНО було підготовлено 12 рефератів для УОТ, матеріали та вказівки до свята «День української культури», до Шевченкового свята, роковин М. Шашкевича. Світлицевий кабінет займався організацією та опікою світлиць при УОК / делегатурах, а також світлиць

цею Студентського дому у Львові [19, арк. 1]. Сферою діяльності бібліотечного кабінету ІНО було виготовлення інструкцій щодо відкриття та функціонування бібліотек, особливо «провірка списків бібліотек УОТ в справі цензури книжок» [19, арк. 1]. Бібліотечний кабінет відповідав і за організацію мандрівних бібліотек, яких за вказаний період створено 16 із 847 книжок [19, арк. 1].

З метою пропаганди української книги гуртки прихильників книжки організували виставки та свята книг, виготовляли плакати, стінні каталоги, оформляли вітрини з книгами, влаштовували пробні читання книг, конкурси читання, конкурси кращого розуміння книжки, створювали читальні кутки та мандрівні бібліотеки [17, арк. 8].

Видавництво УЦК підлягало цензурі відділу пропаганди та народної освіти при уряді Генеральної губернії, а також уповноважених шефа преси та «Видавництва часописів і журналів в Генеральній Губернії». Поряд із цим у січні 1940 року було зареєстровано «Українську видавничу спілку з обмеженою порукою» [8, с. 251], відому як «Українське видавництво», що стало осередком видання українцями літератури та періодики, необхідної для національно-культурного розвитку. Робота «Українського видавництва» у Кракові до осені 1941 року базувалася на співпраці трьох відділів: видавничого, адміністративно-фінансового та торговельного, що репрезентували специфіку його діяльності. Упродовж 1939–1944 років діяло дві філії «Українського видавництва» – у Кракові та Львові. «Українське видавництво» у Львові було «узаконене постановою Миської управи від 12 липня 1941 р.» [5, с. 7].

«Українське видавництво» протягом 1940–1944 років опублікувало 37 науково-популярних та фахових українознавчих праць, 17 видань з мовознавства, 16 з літературознавства [5, с. 98–117]. 26 травня 1941 року Головним відділом науки та навчання при уряді Генеральної губернії було дозволено «Український правопис», який підготував І. Зілинський [5, с. 109–110]. Разом з

публікацією наукових розвідок українських вчених «Українським видавництвом» переважна більшість досліджень публікувалася в «Краківських вістях», «Львівських вістях» та в часопису «Наші дні». В останньому науковим студіям було присвячено «постійну рубрику – “Наука – світогляд”» [1, с. 76].

Розвиток бібліотечної та бібліографічної справи як один із визначальних напрямів освітньо-виховного процесу ілюструє публікація «Українським видавництвом» упродовж 1940–1944 років близько 20 книгознавчих та бібліографічних видань, посібників для редакторів і бібліотекарів, каталогів видань видавництва у Кракові та Львові [5, с. 117–122]. Об'єднавчою структурою бібліотечної галузі на території Галичини стала також відкрита 8 травня 1940 року Львівська державна обласна бібліотека для дорослих, фонд якої налічував 100 тис. одиниць, а «у книгозбірні був обладнаний загальний читальний зал, зал для студентів, зал періодичних видань» [9].

Наукова праця українців в Генеральній губернії позначилася нижчим рівнем розвитку. Протягом 1939–1940 років «Українське видавництво» та діюча при УЦК наукова рада стали єдиними центрами діяльності українських науковців після ліквідації НТШ у Львові та Українського наукового інституту у Варшаві. Дозволу влади на організацію наукових центрів українців в Генеральній губернії УЦК не отримав. Ініціатива В. Кубійовича на культурно-освітньому з'їзді в березні 1940 року «зорганізувати вищий Інститут Українознавства на правах відділу Державного Університету» [13, с. 44], представлений генерал-губернатору провідником проєкт Інституту українознавства навесні 1941 року [8, с. 221], а також «декрет генерал-губернатора з 24 вересня 1942 року про створення Інституту ім. Шевченка у Львові» [12, с. 353] були позбавлені перспектив реалізації. Більшість науковців змогли реалізувати свій фах і частково покращити своє матеріальне становище у процесі роботи в «Українському видавництві» [8, с. 220–221]. Можливість

репрезентації свого наукового доробку вчені отримали із заснуванням наукової ради при УЦК у Кракові, яку очолював колишній голова Наукового товариства імені Шевченка у Львові І. Раковський [8, с. 221]. До складу Ради входили керманіч УЦК В. Кубійович і очільник відділу культурно-освітніх справ І. Зілинський [11]. Презентація досліджень відбувалася щосереді «в залі Дирекції Українського Видавництва у Кракові» [11]. Матеріальна підтримка науковців здійснювалася науковим фондом, що діяв при президії УЦК у Кракові під керівництвом В. Сімовича, а також частково так званім диспозиційним фондом провідника.

Оскільки діяльність НТШ була заборонена, формально впродовж 1941–1944 років функціонували його історико-філософська та філологічна секції у складі Об'єднання праці українських науковців. Історичну секцію, яка «діяла під назвою “Кружок істориків при Спілці Українських Наукових Робітників” при УЦК, очолював І. Крип'якевич» [6, с. 394].

Музейні установи також слугували осередками наукової діяльності українців у Генеральній губернії. На Закерзонні найбільш активним був Музей «Лемківщина» в Сяноці. Наприкінці 1940 року в музеї нараховувалося понад 8200 експонатів: пам'ятки господарської культури лемків, іконописного мистецтва з XV ст., рукописні церковні книги, експонати з польського костелу, бібліотека рукописів і документів, нумізматична колекція, колекція тканин, писанок [10]. Зі встановленням німецької влади в Галичині продовжував діяльність Національний музей у Львові, у якому «інтенсивно працювала реставраційна майстерня (робота над Богородчанським і Скварявським іконостасами), проводилася наукова та фондова роботи, навіть відбувалися робочі поїздки по церквах» [3], «велася праця над архівом М. Драгоманова (проф. І. Примаченко) і Гната Хоткевича (П. Хоткевич)» [1, с. 88]. Національний музей працював на основі шести відділів, які займалися формуванням

фондів, головно пам'яток українського образотворчого мистецтва. У 1942 році в музеї «нараховувалося 80 тисяч експонатів» [1, с. 92]. Протягом 1941–1944 років на території дистрикту діяло чотири музеї у Львові (національний, історичний, природознавчий, промисловий), український музей у Самборі, історико-краєзнавчий у Тернополі. При кожному музеї функціонували бібліотеки [1, с. 91–92].

Отже, легалізація та уніфікація культурної діяльності українців в умовах німецького окупаційного режиму під егідою Українського центрального комітету свідчить про максимальне використання українцями можливостей культурно-мистецької діяльності як способу збереження своїх національних цінностей. Забезпечення УЦК діяльності мистецьких, музейних, бібліотечних інституцій сприяв поживленню театрального, виставкового, музичного життя та підтримку наукових студій українців і на території Закерзоння, і в Галичині протягом 1939–1944 років.

УЦК сприяв усебічному розвитку культурної сфери українців у Генеральній губернії. Відновлення національних традицій виховання, налагодження культурної комунікації здійснювалося через виставкову діяльність, взаємозв'язок професійного та аматорського мистецтва, максимально можливу в тогочасних умовах адаптацію засад національно-культурної діяльності українців кінця XIX – початку XX ст. на рівні спеціалізованих установ (ІНТ, ІНО), театрів, гуртків УОТ.

Ціннісні орієнтири діяльності УЦК визначили зміст функціонування усіх структурних одиниць відділу культурної праці, що позначилося не тільки забезпеченням подальшого розвитку національної свідомості на основі культурних надбань українського національного руху та популяризації культурної, мистецької спадщини, а й створенням пласту мистецького, видавничого, наукового доробку, що сприяв утвердженню національної ідентичності українців у повенний час.

Список використаної літератури

1. Антонюк Н. Українське культурне життя в «Генеральній Губернії» (1939–1944 рр.) : за матеріалами періодичної преси. Львів, 1997.
2. Гах І. СУОМ. Виставкове життя піднімецького Львова. URL : <https://photo-lviv.in.ua/suom-vystavkove-zhyttya-pidnimetskoho-lvova/>.
3. Гах І. Національний Музей у Львові: часи воєнні. URL : <https://zbruc.eu/node/23080>.
4. Гінда В. Краєвий конкурс хорів Галичини. URL : <https://zbruc.eu/node/69314>.
5. Головата Л. «Українське видавництво» у Кракові – Львові. 1939–1945. Бібліографічний довідник. Київ : Критика, 2010. Т. 1.
6. Заболотна І. Роки німецької окупації на Західній Україні за спогадами І. П. Крип'якевича. *Український археографічний щорічник*. 2002. Вип. 7. С. 389–410.
7. Концерт Українського Національного Хору під управою Володимира Божики. URL : <https://zbruc.eu/node/35888>.
8. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії, 1939–1941: історія Українського Центрального Комітету. Чикаго : вид-во Миколи Денисюка, 1975.
9. Лешнівська І. Львівська обласна універсальна наукова бібліотека – репрезентант галицької культури. URL : http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/vkp/2011_7/st7.pdf.
10. Музей «Лемківщина». URL : <https://zbruc.eu/node/43925>.
11. Наукова рада при УЦК. URL : <https://zbruc.eu/node/42270>.
12. Паньківський К. Роки німецької окупації. Нью-Йорк ; Торонто : Ключі, 1965.
13. Сергійчук В. Український здвиг. Київ : Укр. вид. спілка, 2004. Т. 1.
14. Українська пісня тріумфує. URL : <https://zbruc.eu/node/37352>.
15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 3959. Оп. 1. Спр. 1.
16. ЦДАВО України. Ф. 3959. Оп. 1. Спр. 16.
17. ЦДАВО України. Ф. 3959. Оп. 1. Спр. 17.
18. ЦДАВО України. Ф. 3959. Оп. 1. Спр. 61.
19. ЦДАВО України. Ф. 3959. Оп. 2. Спр. 57.
20. ЦДАВО України. Ф. 3959. Оп. 2. Спр. 60.
21. ЦДАВО України. Ф. 3959. Оп. 3. Спр. 2.
22. ЦДАВО України. Ф. 3959. Оп. 3. Спр. 39.

References

1. ANTONIUK, Nataliya. *Ukrainian Cultural Life in the General Governorate (1939–1944): Based on Periodical Press*. Lviv, 1997 [in Ukrainian].
2. HAKH, Iryna. *UUFA (Union of Ukrainian Fine Artists). Expository Activities of German-Occupied Lviv* [online]. Available from: <https://photo-lviv.in.ua/suom-vystavkove-zhyttya-pidnimetskoho-lvova/> [in Ukrainian].
3. HAKH, Iryna. *The Lviv National Museum: Times of War* [online]. Available from: <https://zbruc.eu/node/23080> [in Ukrainian].
4. HINDA, Volodymyr. *Halychyna's Regional Choir Competition* [online]. Available from: <https://zbruc.eu/node/69314> [in Ukrainian].
5. HOLOVATA, Larysa. *The Ukrainian Publishing House in Cracow-Lviv. 1939–1945: A Bibliographic Reference Book*. Kyiv: Krytyka. 2010, vol. 1 [in Ukrainian].
6. ZABOLOTNA, Inna. Roky nimetskoi okupatsii na Zakhidnii Ukraini za spohadamy I. P. Kryp'iakevycha. In: Pavlo SOKHAN, ed.-in-chief. *The Ukrainian Archeographic Yearbook. New Series*. (Ukrainian Archeographic Collection, vol. 10.) 2002, iss. 7, pp. 389–410 [in Ukrainian].
7. TSEHEL'SKYI, Yevhen. *A Concert of the Ukrainian National Choir under the Steerage of Volodymyr Bozhyk* [online]. Available from: <https://zbruc.eu/node/35888> [in Ukrainian].
8. KUBIYOVYCH, Volodymyr. *Ukrainians in the General Governorate, 1939–1941: the History of the Ukrainian Central Committee*. Chicago: Mykola Denysiuk Publishing Company, 1975 [in Ukrainians].
9. LESHNIVSKA, I. *Lviv Regional Universal Scientific Library, A Representative of the Halychyna Culture* [online]. Available from: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/vkp/2011_7/st7.pdf [in Ukrainian].
10. ANON. *Museum Lemkivshchyna* [online]. Available from: <https://zbruc.eu/node/43925> [in Ukrainian].
11. ANON. *Scientific Council at the Ukrainian Central Committee* [online]. Available from: <https://zbruc.eu/node/42270> [in Ukrainian].
12. PANKIVS'YI, Kostiantyn. *Years of German Occupation*. New York: Kliuchi, 1965 [in Ukrainian].
13. SERHIYCHUK, Volodymyr. *The Ukrainian Shift*. Kyiv: Ukrainian Publishing Union, 2004, vol. 1: *Trans-Curzonina. 1939–1947* [in Ukrainian].
14. ODUD. *Ukrainians Songs are Triumphant* [online]. Available from: <https://zbruc.eu/node/37352> [in Ukrainian].
15. Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine (CSASAG): f. 3959, inv. 1, dossier 1 [in Ukrainian].
16. CSASAG of Ukraine: f. 3959, inv. 1, dossier 16.
17. CSASAG of Ukraine: f. 3959, inv. 1, dossier 17.
18. CSASAG of Ukraine: f. 3959, inv. 1, dossier 61.
19. CSASAG of Ukraine: f. 3959, inv. 2, dossier 57.
20. CSASAG of Ukraine: f. 3959, inv. 2, dossier 60.
21. CSASAG of Ukraine: f. 3959, inv. 3, dossier 2.
22. CSASAG of Ukraine: f. 3959, inv. 3, dossier 39.

УДК 314.151.3-054.73(477)“1941/1943”

DOI <https://doi.org/10.15407/nte2020.01.047>**СЕРГІЙЧУК ВОЛОДИМИР**

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії світового українства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

SERHIYCHUK VOLODYMYR

a Doctor of History, a professor, a head of History of World Ukrainians Department at the Taras Shevchenko Kyiv National University

Бібліографічний опис:

Сергійчук, В. (2020) Міграційні процеси української людності в перший період Другої світової війни. *Народна творчість та етнологія*, 1 (383), 47–57.

Serhiychuk, V. (2020) Migration Processes of the Ukrainian People in the First Period of World War II. *Folk Art and Ethnology*, 1 (383), 47–57.

МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЮДНОСТІ В ПЕРШИЙ ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Анотація / Abstract

З початком Другої світової війни українці під впливом політичних обставин змушені були вкотре емігрувати з рідної землі. Так, через агресію Угорщини на Закарпаття багато його мешканців, з огляду на репресії та переслідування, виїхало до Австрії, Чехії, Словаччини та інших країн Європи.

З вересня 1939 року новий міграційний потік українських біженців спрямовується на територію західних теренів довоєнної Польщі. Основна хвиля українських біженців, насамперед політичних в'язнів, направлялася до Кракова. Тут зібралось багато культурно-освітніх та політичних і громадських діячів з Галичини й Волині, яким за їхню національно-патріотичну діяльність грозили більшовицькі репресії.

Звідси здійснюється й керівництво оунівським рухом на всіх українських етнічних землях, передусім швидко розгортається мережа ОУН на Лемківщині, у Надсянні, Холмщині й Підляшші. Саме тут провідні члени ОУН розпочинають підготовку збройного повстання проти більшовицької влади в Галичині й на Волині. Уже взимку 1940 року бандерівці розгорнули підготовку кадрів для української адміністрації на теренах, зайнятих більшовиками.

Після переходу Червоної армії Дністра наприкінці червня 1940 року нова українська еміграційна хвиля здійснюється з Буковини і українських теренів Молдови. У Румунії тоді було створено Український громадський допомогий комітет під головуванням професора Костянтина Мацієвича.

Починаючи з пізньої осені 1939 року й до раннього літа 1940-го, почало щораз більше напливати українських студентів до німецьких вищих шкіл Відня, Берліна, Данціга, Граца, Бреслау; багато студентів-українців опинилися на теренах генерал-губернаторства. З-поміж них у 1940–1941 роках у німецьких вищих школах навчалось 319 осіб, а через рік – уже близько 600. Для матеріальної підтримки студуючої молоді в листопаді 1940 року Український центральний комітет створив Комісію допомоги українському студентству, яка мала уможливити їй навчання в європейських університетах.

Поряд з міграційною хвилею політичного українства, яка спрямовувалася з Берестейщини, Волині й Галичини на захід, з наших найзахідніших автохтонних земель організувався зустрічний потік на схід. Остаточно до СРСР виїхало близько 9000 українців, які захотіли жити під більшовиками.

Прихід Червоної армії до Галичини, Волині й Берестейщини спричинив і депортаційні процеси із цих українських регіонів до Сибіру та Казахстану. На території Західної України на 27 листопада 1939 року вже було заарештовано 5972 особи (у Львівській – 182, Тернопільській – 580, Станіславській – 2372, Луцькій – 1538), а до лютого 1941 року – 54 304.

Ключові слова: Друга світова війна, вимушена міграція українців на Захід, примусова депортація до східних районів СРСР.

With the onset of the Second World War, Ukrainians were forced to emigrate from their native lands once again under the influence of political circumstances. Due to Hungary's aggression in Transcarpathia, many of the latter's inhabitants went to Austria, the Czech Republic, Slovakia and other European countries due to repression and persecution.

From September 1939, a new migration stream of Ukrainian refugees was sent to the territory of pre-war Poland's western territories. The main wave of Ukrainian refugees, primarily political prisoners, was heading to Cracow. Many cultural, educational, political, and public figures from Halychyna and Volyn gathered here, who were threatened by the Bolshevik repression for their national-patriotic activities.

From there, the OUN movement was also managed for all Ukrainian ethnic lands, first of all, the OUN network was rapidly developing in Lemkivshchyna, Nadsianina, Kholmshchyna, and Pidliashshia. It was the place from where leading OUN members began preparations for armed rebellion against Bolshevik authorities in Halychyna and Volyn. Already in the winter of 1940, OUN Bandera fraction members carried out personnel training for the Ukrainian administration for the territories occupied by the Bolsheviks.

After the transition of the Dniester by the Red Army in late June 1940, a new Ukrainian emigration wave rose from Bukovyna and the Ukrainian territories of Moldova. At that time, the Ukrainian Public Aid Committee was set up under the steerage of Professor Kostantyn Matsiyevych.

From the late autumn of 1939 until the early summer of 1940, Ukrainian students began to arrive more and more in the German high schools of Vienna, Berlin, Danzig, Graz, Breslau, and many Ukrainian students found themselves in the territory of the General Government. Of these students, in 1940–1941, 319 studied in the German high schools, and about 600 in a year. For material support of educational youth, the Ukrainian Central Committee established, in November 1940, the Commission for Assistance to Ukrainian Students, which was to enable it to study at European universities.

Along with the migratory wave of political Ukrainians heading from Beresteyschyna, Volyn, and Halychyna to the West, a counter flow to the East was organized from our most western autochthonous lands. Finally, about 9,000 Ukrainians who wanted to live under the Bolsheviks left for the USSR.

The arrival of the Red Army to Halychyna, Volyn, and Beresteyschyna resulted in deportations from these Ukrainian regions to Siberia and Kazakhstan. As of November 27, 1939, 5,972 persons were arrested in Western Ukraine (182 in Lviv Region, 580 in Ternopil Region, 2,372 in Stanislav Region, and 1,538 in Lutsk Region), and by February 1941, 54,304 persons were arrested.

Keywords: World War II, forced migration of Ukrainians to the West, forced deportation to the USSR eastern regions.

Упродовж багатьох століть найпоширенішою серед нашого народу була економічна міграція, що, як правило, викликала час від часу обмеження життєвого простору автохтонного етносу на родючих землях. Після падіння Галицько-Волинської держави, наприклад, коли на теренах найзахіднішого розселення українства заводиться польський окупаційний режим, економічні мотиви посилюються й релігійним чинником, що змушують частину автохтонів з надвіслянських територій мігрувати на схід – аж

на межу Дикого поля. Ці самі мотиви значною мірою лежали і в причинах переселення з Лівобережної України на неосвоєні терени Слобожанщини.

Однак з поразкою під Полтавою в 1709 році простежується перший масовий вихід на чужину організованого козацтва на чолі з гетьманом Мазепою, який розірвав зв'язки з московським царем Петром I. Політичні мотиви були й під час переходу Уряду УНР на територію Польщі в листопаді 1920 року. Така ситуація повториться і в

період Другої світової війни, коли саме політичний чинник спричинився до масового виходу українства за межі рідної землі.

Предтечею цієї третьої хвилі української політичної еміграції стало вимушене переселення національно свідомих українців Закарпаття в Західну Європу, з огляду на загрозу їхній безпеці й життю з боку угорської окупаційної влади. Уже наприкінці березня 1939 року транспорт з українськими втікачами із Закарпаття почав прибувати до Відня, де при Українському національному об'єднанні було створено Український допоміжний комітет для перших скитальників Другої світової війни.

«Життя у Відні в тому часі було нелегке, – згадував перший голова цієї громадської інституції Юліан Химинець. Тяжко було дістати приміщення для тієї установи, умебльовання тощо навіть для громадян Німеччини, а для чужинця, “авслендера”, це було часом просто неможливе... На початку найважливішою для нас справою було прийняти транспорт втікачів, зареєструвати та відділити здорових від хворих. Здорових треба було перевести до табору Shober Platz, у Відні, де вони чекали на приділену для них працю, або на виїзд до Праги чи Братислави. Хворими втікачами треба було спеціально заопікуватися. Ця проблема стала дуже актуальною, з хвилиною, коли в травні 1939 року почали приїздити в'язні з концентраційного табору з Варюлопош. Велика частина в'язнів була так сильно побита й покалічена мадярськими бандитами, що це вимагало шпитального чи санітарного лікування» [17, с. 126].

Треба зазначити, що визволити цих в'язнів мадярського концтабору вдалося завдяки контактам Закордонного проводу ОУН з Головною командою вермахту. «В тому часі це був майже єдиний спосіб, – пише Ю. Химинець, – щоб видістати наших людей з мадярської неволі. Мадярський уряд, діставши Карпатську Україну в подарунок від Німеччини, слухав німецьких урядових чинників більше, ніж когось іншого» [17, с. 128].

Завдяки цьому Українському допоміжному комітетові вдалося перекинути з Відня до Чехії й Словаччини близько 900 дорослих осіб, а також 52 дитини, які продовжували навчання в Українській гімназії в Морджанах біля Праги [17, с. 129].

Слід наголосити на тому, що в обороні прав своїх громадян твердо виступав уряд Карпатської України, який також змушений був вийти в екзил. Так, у зверненні до влади Чехії і Моравії від 31 березня 1939 року Степан Клочурак вимагав: «Від імені Уряду Карпатської України (Підкарпатської Русі), яка була насильно і протиправно окупована мадярським військом, вимагаю щоб усім державним службовцям, як і службовцям громадських юридичних корпорацій української (руської) національності, які евакуювалися до Протекторату, були надані всі права, що їх одержали службовці чеської національності, які після двадцятирічної служби у нас повернулися у Чехію та Моравію, тобто, щоб усі наші службовці були прийняті на державну службу і щоб за ними були збережені дотеперішні умови і заробітна плата.

Службовці української (руської) національності, заняті на території Протекторату, нехай залишаються на дотеперішніх місцях. Число евакуйованих службовців відгадую на 200–260 осіб.

Якби той чи інший службовець, або службовці фахових корпорацій (вчителі) не могли бути задіяні до служби, яку виконували раніше, нехай будуть переведені до інших службових ділянок або на тривалу відпустку із збереженням платні (“чекательне”).

Політичним біженцям з Карпатської України нехай славний уряд надасть притулок, щоб вони мали право на перебування і роботу» [12, с. 108, 109].

Водночас треба визнати, що українська еміграція в цьому регіоні, що, за словами полковника Г. Порохівського, раніше творила «одне ціле на терені Чехословаччини, зараз розрізана на три, а може, і більше частин: одні на Карпатській Україні, другі – в Словаччині, треті – в Богемії» [12, с. 598].

З вересня 1939 року новий міграційний потік українських біженців спрямовується на територію західних теренів довоєнної Польщі, що, згідно з пактом Молотова – Ріббентропа, потрапила у сферу впливу гітлерівської Німеччини й була нею окупована. Основна хвиля українських біженців, насамперед політичних в'язнів, направлялася до Кракова. Це польське місто стає центром українського життя (політичного, культурного, економічного) в Генеральній губернії. Тут зібралось багато культурно-освітніх та політичних і громадських діячів з Галичини та Волині, яким грозили більшовицькі репресії за їх національно-патріотичну діяльність.

До старовинного Кракова вже 28 вересня 1939 року прибув адвокат з Перемишля Володимир Загайкевич «з метою налагодити працю і опіку над зростаючою українською еміграцією», як свідчив Ярослав Старух [4, file 5].

Після розмови з парохом місцевої Української греко-католицької церкви о. Павлом Хрущем до підтримки біженців був задіяний існуючий при храмі комітет; сам адвокат уже 30 вересня зустрівся з обербургомістром Кракова Цернером, якому представив план опіки над біженцями, завдяки чому вже 1 жовтня 1939 року в домі «Просвіти» вдалося зібрати понад 200 громадян з місцевих мешканців і представників обездолених, що прибули до Кракова.

Одержавши відповідний дозвіл від обербургомистра, Володимир Загайкевич уже 2 жовтня «зголосився до керівника уряду національно-соціалістичної суспільної опіки», налагоджуючи із цією установою контакти, «які уможливили йому одержувати безплатно певні приділи харчів, а передусім хліба, мармоляду, бульби, м'яса і топлива для полонених, а також для студентської харчівні при вул. Баторого, 10. Щойно завдяки виклопотаним через д-ра Загайкевича приділах, могла студентська харчівня, яка досі усі артикули споживчі купувала, розвинути краще харчеву обслу-

щораз то численніше напливаючих біженців» [4, file 5].

Загал емігрантів потребував негайної допомоги, оскільки багато з них перебували у скрутному матеріальному становищі, не мали грошей, білизни та інших речей першої потреби перед зимою, не кажучи вже про роботу. Відтак на сходинах української еміграції в гімнастичному залі гімназії по вулиці Льоретанській, 18, у неділю (15 жовтня) зібралось вже понад 400 осіб з тих 600 біженців, котрі на той час зареєструвалися у вищезазваному комітеті при греко-католицькій церкві. Проте на цьому зібранні мовилося не лише про проблеми біженців; чимало уваги було приділено й долі українців з Війська Польського, котрі потрапили до німецького полону. Вони перебували в ще гіршому становищі, ніж біженці, бо були позбавлені ще й свободи [4, file 5].

Слід зазначити, що протягом 1939–1940 років на територію генерал-губернаторства, рятуючись від переслідувань більшовиків, арештів та заслання у східні райони СРСР, перейшла значна кількість українських політичних біженців (юристи, вчителі, інженери, священники, політичні діячі або прихильники ОУН) з Волині, Галичини та Буковини. Усі вони згодом розгорнули активну діяльність у різних сферах громадського і культурного життя, взялися за адміністративну роботу, сприяли поживавленню національно-культурного життя [8, с. 79].

Важливим було й те, що на ниві національного відродження Закерзоння тоді з'явилося багато освічених носіїв української духовності, котрі прибули з Волині та Галичини, які мусіли звідти втікати, рятуючи життя від комуністичного режиму. Проте ця сумна доля скитальників зі сходу принесла велику користь населенню Закерзоння. На Лемківщині, наприклад, усі невідомі або москвофільські села дістали українських учителів, котрі тоді принесли лемкам, крім знань, національно-державну свідомість. Коли після розвалу Польщі до Кракова при-

був український православний автокефальний єпископ для Лемківщини Палладій, то із лемківських сіл зникли кудись православні батюшки-росіяни, а на їхнє місце прийшли свідомі українські душпастирі, котрі ретельно працювали над освідомленням збаламучених лемків. Та й узагалі під час гітлерівської окупації про москвофілів ніхто не говорив, бо вони немов під землю запалися [5, с. 21–22].

З приходом Червоної армії в Галичину, на Волинь і Берестейщину стало цілком зрозуміло, що в умовах більшовицького терору буде досить складно зберегти провідний актив й налагодити нову (більш законспіровану) націоналістичну мережу, яка поки що може діяти тільки в умовах глибокого підпілля. Тому Крайовий провід ОУН на західноукраїнських землях ухвалив переправити розконспірованих членів ОУН, насамперед керівне ядро, до Генеральної губернії. Туди ж відправився й звільнений з польської тюрми Степан Бандера¹. Відтак з осені 1939 року Краків стає фактичним центром і українського націоналістичного підпілля.

Звідси здійснюється керівництво оунівським рухом на всіх українських етнічних землях, передусім швидко розгортається мережа ОУН на Лемківщині, у Надсянні, на Холмщині й Підляшші. Саме тут провідні члени ОУН розпочинають підготовку збройного повстання проти більшовицької влади в Галичині й на Волині. Уже взимку 1940 року бандерівці розгорнули підготовку кадрів для української адміністрації на теренах, зайнятих більшовиками. Зокрема, Роман Шухевич був одним з тих, хто переправляв організаторів цієї справи з території Генеральної губернії на схід. Інструктуючи їх, він визнавав, що «ПУН стоїть на становищі не творити української держави проти волі німців, мовляв, німці засильні і шкода жертв. Але ті справи будуть вияснені, а ОУН не сміє зрадити принципів національної революції. Після трагедії Карпатської України, орієнтація на власні

сили набрала повної гостроти і актуальності» [7, с. 33].

Після переходу Червоної армії Дністра наприкінці червня 1940 року нова українська еміграційна хвиля здійснюється з Буковини і українських теренів Молдови. У Румунії тоді було створено Український громадський допомоговий комітет під головуванням професора Костянтина Мацієвича [16, с. 618].

Цікавими є спостереження голови оновленого Українського громадського комітету в Румунії, який очолив Юрій Русов. Він, зокрема, зазначив, що «генерація наймолодших – 18–25 років, незважаючи на муштру від самої коліски, ніяк не є ні очарована, ні засліплена “достіженнями”, які всім уже в печінках сидять. Попавши у нормальні умови життя, ця молодь дуже до всього приглядається і старається увійти і в працю, і в нормальне життя. Надивившись у себе досить на неправду, вони прагнуть до якоїсь своєї “правди” – щоб людям добре жилося, щоб усього було по достатку і щоб москалі нас не обирали. На тих, хто прибули (ріжні втікачі) сюди, можна помітити трохи дивну мішанину ідеалізму і глибокої практичності, а також надзвичайної витривалості. Вони не піддаються легко на пропаганду будь-кого і до всього воліють доходити своїм розумом. Де в чому є вперті і вмють боронити в дискусіях свої твердження, часто, правда, користуючись політграмотськими методами» [16, с. 639].

Під час переселення німців з Буковини й Бессарабії, після зайняття цих територій більшовиками в 1940 році виїхало до Німеччини також кілька тисяч українців, майже виключно буковинців, які становили високий відсоток тамтешньої інтелігенції (до речі, майже половина українського православного духовенства). Причиною такого значного виїзду з Буковини був не лише страх перед більшовиками, але й давні зв'язки буковинців з німецьким світом (з часів належності Буковини до Австрії) та добре знання німецької мови.

Коли буковинців примістили в перехідних таборах для переселенців у Німеччині, представники Українського центрального комітету зустрілися з ними, пояснили їм ситуацію. Більшість буковинців залишилася в Німеччині, бо скрутне матеріальне становище в генерал-губернаторстві не приваблювало їх. Ті, хто приїхав, знайшли заняття головно в адміністрації в українських комітетах. Зокрема, треба згадати кілька десятків православних священників, котрі працювали як душпастирі на Холмщині та Підляшші. Вони відігравали корисну роль для відбудови українського православного життя не лише тому, що на Холмщині було мало священників, але й тому, що буковинські священники мали вищу богословську освіту і знали німецьку мову, а цього бракували взагалі місцевому духовенству [10, с. 185–186].

Треба зауважити, що значний відсоток українських переселенців прийняв тоді німецьке громадянство, особливо ті, котрі виїхали під претекстом німецького походження, тому вони часто навіть були змушені це громадянство приймати. Більшість переселенців не орієнтувалася, які наслідки має його прийняття. Це були не лише різні привілеї, які давалися німцям у генерал-губернаторстві, тобто краще харчування, вища платня, вищі пости порівняно з не-німцями, але й обов'язок військової служби та належності до німецьких організацій і примус посилати дітей до німецької школи та виховувати їх у німецькому дусі.

Іноколи причиною прийняття німецького громадянства було прагнення вигіднішої життєвої позиції, проте іноді й думка мати змогу краще прислужитися українській справі: узагалі, українські «райхсдойчі» виконували, за малими винятками, свої національні обов'язки бездоганно, видавали себе за українців, брали участь в українському житті, а пости, які займали в адміністрації, використовували, щоб допомагати українцям [10, с. 182–183].

Необхідно наголосити, що перед українською еміграцією цієї хвилі, як і на початку

1920-х років, постало питання не тільки щодо власного виживання, але і про збереження інтелектуального потенціалу української молоді, яка з початком Другої світової війни опинилася на Заході. Починаючи з пізньої осені 1939 року й до раннього літа 1940-го почало щораз більше прибувати українських студентів до німецьких вищих шкіл Відня, Берліна, Данціга, Граца, Бреслау; багато студентів-українців опинилося на теренах генерал-губернаторства. З-поміж них у 1940–1941 роках у німецьких вищих школах навчалася 319 осіб, а через рік – уже близько 600 [9].

Саме для матеріальної підтримки студіюючої молоді Український центральний комітет створив у листопаді 1940 року Комісію допомоги українському студентству, яка мала уможливити їй навчання в європейських університетах. До червня 1941 року цю громадську організацію очолював о. Іван Гриньох [4, file 1].

Слід зазначити, що більшовицька каральна система відразу ж поставила перед собою завдання взяти під контроль українських біженців. Для цього широко використовували спеціально підготовлених агентів, які під виглядом утікачів з радянського полону перебиралися в німецьку зону окупації, вивчаючи всі обставини життя втікачів з більшовицького «раю». Зокрема, ця скрава ілюструє витяг зі спецповідомлення наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова про діяльність агента НКВС «Українця» на терені Закерзоння від 3 грудня 1940 року: «Перед “Украинцем” была поставлена задача: выяснить настроение населения западных областей, подробно информировать оуновцев о расколе центрального провода ОУН, при этом подчеркнуть положительные стороны Бандеры и необходимость установления связи с руководством оуновской организации на Волыни, в частности с его руководителем Скопюком. 25 ноября при содействии переправщиков и Мостовича “Украинец” вернулся на советскую сторону» [13, с. 283–287].

Однак, незважаючи на всі труднощі й небезпеку, український емігрант на Захід з першої хвилі Другої світової війни дотримувався того своєрідного декалогу, який виробило саме життя. А там були такі застереження:

«Емігрант повинен:

а) поскільки це не суперечить розвиткові його індивідуальності й поскільки можливе – плекати рідну мову й інші питоменні властивості нації, що відрізняють її від інших суспільностей.

б) не стидатися своїх національних цін, але їх виразно пропагувати – послуговуючись ними.

в) не виволікати на форум чужих хиб і невдач своє.

Що ж до еміграції політичної зосібна:

г) не підкопувати престижу національного режиму перед чужинцями. світоглядне розходження – це справа чисто внутрішня. До свята святих нації чужинці не мають вступу. Тим більше не повинен їх тудою вводити емігрант.

д) не доходити своїх цілей через комбінацію своїх емігрантських сил з ворожими нації силами.

е) еміграція політична не повинна себе взаємно поборювати, головню тоді, як вона емігрувала перед окупантом і т. д.».

Насамкінець цей своєрідний декалог виразно проголошував: «Хто емігрував з прапором незалежності для боротьби з окупантом – цей не може ніколи цього прапора нести на чужу вулицю, але мусить з ним боротись до посліднього віддиху й передати своїм нащадкам у заповіті як життєво важно занести цей прапор на рідну землю!!!

А якщо ж батьківщина його – Україна, яку від світа закрила московська й польська пропаганда туманом брехні й історичного фальшу, тоді на українському емігрантові, – де б він не був – тяжить обов'язок пропагувати словом і ділом – цілим життям – зрілість Української Нації до самостійності й державності.

Укр. емігрант – це апостол! Укр. емігрант – це місіонер нашої національної окремішності й наших державницьких змагань!

Цю свою задачу він до сьогодні сповняв і мусить її надалі, пропорційно до розмаху сучасности, сповняти!» [14, с. 702].

Необхідно також зазначити, що поряд з міграційною хвилею політичного українства, яка спрямовувалася з Берестейщини, Волині й Галичини на захід, з наших найзахідніших автохтонних земель організувався зустрічний потік на схід. Збаламучені москвофільством лемки й холмщани вирішили пошукати щастя в більшовицькому «раї». До речі, їхні представники вже у вересні 1939 року з'явилися у Львові, де звернулися до радянської адміністрації, аби прилучити Лемківщину до СРСР [1, ф. 16, оп. 32 (1951 р.), спр. 33, арк. 105–105 зв.].

Однак замість приєднання до Радянської України їм запропонували добровільно переселитися на схід від встановленого кордону між СРСР і Німеччиною. З цією метою 16 листопада 1939 року в Москві підписали «Угоду між урядом Союзу Радянських Соціалістичних Республік і урядом Німеччини про евакуацію українського і білоруського населення з території колишньої Польщі, що відійшла в зону державних інтересів Німеччини, і німецького населення з території колишньої Польщі, що відійшла в сферу державних інтересів Союзу РСР» [3, оп. 101, спр. 1651, арк. 1–14].

Пізнавши на собі всі «переваги» радянської системи вже в перші дні після приходу Червоної армії за Збруч, німців Волині, Берестейщини та Галичини не треба було довго агітувати за виїзд на Захід – майже всі вони надали перевагу гітлерівському режимові, відмовившись від сталінського. Як стверджує В. Кубійович, багато українців тікали з УРСР під виглядом німців. За його даними, до німецьких переселенських комісій у Галичині й Волині зголошувалися тисячі українців, які хотіли вирватися з-під режиму більшовиків. Вони видавали себе, за мовчазною згодою німецької комісії, за німців і разом з німецькими переселенцями залишили в першій половині 1940 року СРСР (останній транспорт у червні). Їх було

близько 10 000 осіб, переважно інтелігентів. Усі вони хотіли оселитися в генерал-губернаторстві, щоб працювати серед своїх і зміцнити український стан посідання. Проте спочатку вони потрапили до переселенських таборів у Німеччині разом з німцями, і треба було вжити активних заходів з боку УЦК перед компетентними чинниками в Берліні, поки досягли згоди на приїзд наших переселенців до генерал-губернаторства. Таким чином сюди було стягнуто понад 4000 осіб. Багато з них зайняло різні, часто досить визначні, посади в українських установах або в державних урядах [10, с. 179].

А ось лемки вирішили таки спробувати щастя. У Новому Сончі відкрили переселенський пункт, який мав збирати охочих до виїзду зі всіх західнолемківських теренів [6, с. 161].

За свідченням В. Кубійовича, на Лемківщині й Холмщині знайшлося досить багато охочих виїхати до СРСР. З-поміж них були винятково прихильники комуністичного режиму; звісно, це були малосвідомі з національного погляду селяни; їх тягнуло на схід до компактної української, чи руської, людності. З другого боку, вони інстинктивно боялися майоризації поляками тих окраїн, на яких дотепер жили; на їх рішення чимало впливала й польська агітація, і погрози (загальнопоширений вислів: «Не стане дерев, щоб вас вившати»). Серед переселенців до СРСР були й багаті господарі, які залишили своє майно й землю, щоб лише з'єднатися з Руссю.

Виїзд до СРСР мав відбутися до 1 березня 1940 року, і до того часу діяла потайна,

але потужна агітація за і проти виїзду. За виїзд агітували (головно на Лемківщині) місцеві москвофільські інтелігенти (які самі переважно не виїхали), проти – українські комітети. Та найсильніший вплив на своїх односельчан мали ті лемки й холмщани, що в перші тижні війни подалися на схід і пізнали більшовицьку дійсність. Швидко розчаровані у своїх надіях, вони пробралися назад через кордон і стали найкращими пропагандистами проти виїзду.

Остаточо до СРСР виїхало близько 9000 українців. Характерно, що із самої Галичини й Посяння, як також із найсвідомішої частини Лемківщини, а саме із Сяніччини, не виїхав ніхто. Зате багато лемків виїхало із Західної Лемківщини [10, с. 180].

Утім, найбільше виїхало з Холмського повіту. В. Кубійович зазначав: «В люті морози їхали валки холмщан підводами до переходових місць на Бузі, лемків відправляли поїздами. Холмщан поселено здебільшого на Волині, лемків – на Тернопільщині, в тих самих селах, з яких виїхали німецькі та польські колоністи. Після виїзду селян у Радянську Україну залишені господарства переходили у власність держави, і Український центральний комітет докладав зусиль, щоб ця вільна земля (майже 8000 гектарів) залишилася в українських руках» [10, с. 180].

Тих, хто мігрував до СРСР, згідно з постановою політбюро ЦК КП(б)У «Про розселення українців, евакуйованих з Генеральної губернії до УРСР» від 10 лютого 1940 року розмістили «в кількості 15 000 чол. таким розподілом по областях:

1.	Волинська	1000 сімей	3000 чол.
2.	Ровенська	1300 -//-	3900 -//-
3.	Тернопольська	2300 -//-	6900 -//-
4.	Станіславська	400 -//-	1200 -//-

[3, оп. 16, спр. 20, арк. 60].

Щодо їх подальшої долі, то той-таки В. Кубійович додає, що «по зайнятті Галичини німцями 1941 р. більша частина лемків повернулася знову на Лемківщину. На Тернопільщині, де їх поселено, вони не почували себе добре і з погляду на відмінну природу та спосіб господарювання, і з політичних причин, бо розміщено їх серед свідомого українського населення, яке із здивуванням дивилося на москофільських лемків, що добровільно переїхали до більшовиків. Цим лемкам-поворотцям німці не віддали землі, їх переслідувала навіть поліція, і тому ми мусли взяти їх під свою опіку та боронити, як лише могли» [10, с. 182].

Друга світова війна визначила добровільні міграційні потоки українців з їхніх автохтонних земель чи на захід, чи на схід, як це вирішили самі лемки і холамщани. Прихід Червоної армії до Галичини, Волині й Берестейщини спричинив і депортаційні процеси із цих українських регіонів до Сибіру й Казахстану. Адже в таємній директиві, яку нарком внутрішніх справ СРСР Лаврентій Берія підписав за два дні до переходу Червоною армією Збруча 17 вересня 1939 року, наголошувалося на необхідності захоплювати насамперед не тільки вокзали, пошту, телеграф і телефон, а й архіви.

На основі документів польської влади, особливо спецслужб і судів, енкаведисти дістали можливість досить швидко виявити патріотично налаштованих людей. Відтак розпочинаються арешти інтелігенції, яка брала активну участь в українському національно-визвольному русі. Скажімо, відомий діяч Західно-Української Народної Республіки Володимир Старосольський, який спочатку був прийнятий на посаду професора вже радянського Львівського університету, в один з грудневих днів 1939 року «увійшов до ректора, як звичайно, усміхаючись до всіх ввічливо, і зараз же вийшов звідти “в товаристві” і уже без звичайної усмішки» [15, с. 117].

Невдовзі і його родину відправили до казахського поселення Кокпекти. І тепер до

депортованих в Казахстан українських куркулів Поволжя, Кубані й Подніпров'я додавалися новітні колоністи, примусово вивезені із Західної Білорусі й України: тільки з Тернопільської області протягом перших місяців більшовицької окупації було виселено 349 родин українських націоналістів [2, арк. 89].

На території Західної України на 27 листопада 1939 року вже було заарештовано 5972 особи (у Львівській – 182, Тернопільській – 580, Станіславській – 2372, Луцькій – 1538), а до лютого 1941 року – 54 304 [11, с. 90, 91].

Тимчасом кремлівські «визволителі» готували нові депортаційні плани. Зокрема, до виселення намічаються польські осадники й лісова сторожа, серед якої багато українців. У лютневі морози 1940 року їх повезуть і в далекий Казахстан. Ці масові депортації відбувалися в чотири етапи: перший розпочався 10 лютого 1940 року, другий – 13 квітня 1940 року, третій – червень – липень 1940 року.

Подібні депортаційні акції тривали аж до війни з Німеччиною. Так, 14 травня 1941 року ЦК ВКП (б) і Раднарком СРСР видали спільну директиву за № 1299-52 сс «Про вилучення контрреволюційних організацій у західних областях СРСР». Цим документом передбачалося заарештувати й направити в заслання на поселення у віддалені райони Радянського Союзу терміном на 20 років з конфіскацією майна членів родин учасників українських і польських націоналістичних організацій, глави яких перейшли на нелегальне становище або засуджені до вищої міри покарання. Згідно з доповідною наркома держбезпеки СРСР Меркулова від 23 травня 1941 року «всього із західних областей УРСР заплановано виселити 3110 родин, або 11 476 осіб. Фактично вилучено і “завантажено” у вагони 3073 родини, або 11 329 осіб» [13, с. 154, 155].

Через місяць, 21 червня 1941 року, той-таки Меркулов пропонував терміно-

во підібрати й підготувати матеріали для здійснення нової масової операції щодо арештів і виселення «контрреволюционного, антисоветского и социально опасного элемента в западных областях УССР» [13, с. 297].

І тільки гітлерівський напад на СРСР зупинив цей злочин. А відтак багато з приречених на вивезення українців залишилося на рідній землі, де пережили гітлерівську

окупацію. У 1944–1945 роках вони могли ще вирішувати свою долю – мігрувати на захід чи залишатися на ласку нового господаря українських теренів. Ті, хто зважився на вимушену, але добровільну еміграцію з рідної землі, опинився у вільному світі, де поважали права людини. Ті ж, хто повірив ще раз більшовицькій пропаганді про вільне життя в країні рад, під конвоєм на довгі роки поїхали до Сибіру.

Примітка

¹ Усвідомляючи загрозу своїм рідним, Степан Бандера хотів нелегально переправити до Кракова батька, греко-католицького священника. З цією метою до останнього прибули спеціальні посланці від сина. Од-

нак, як свідчив перед трибуналом Київського особливого військового округу 8 липня 1941 року сам Андрій Михайлович Бандера, він відмовився від цієї пропозиції [1, ф. 6, спр. 75140 фп, арк. 83–86].

Список використаних джерел

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України.
2. Державний архів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 3.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1.
4. National Archives of Canada. MG 31. D. 203. Vol. 26.
5. Бугацький В. Москвофільство на Лемківщині. Нью-Йорк, 1955.
6. Книш З. Перед походом на схід: спогади й матеріали до діяння Організації українських націоналістів у 1939–1941 рр. Торонто, 1959. Ч. 2.
7. Кононович Б. В підготовці до відновлення державності. Вісник Організації оборони чотирьох свобод України. 1953. Ч. XI.
8. Костик П. Трагічна доля Холмщини і Підляшшя. Львів, 1997.
9. Краківські вісті. 1943. 13 квітня.
10. Кубійович В. Українці в Генеральній губернії. 1939–1941. Чикаго, 1974.
11. Кульгавець Х. Радянські органи внутрішніх справ у протидії українському збройному підпіллю (1944–1950 рр.). Львів, 2016.
12. Мушинка М. Лицар волі. Життя і політично-громадська діяльність Степана Ключурака. Ужгород, 1995.
13. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Москва, 1995. Т. 1. Кн. 1.
14. Пробоем. Прага, 1941. Ч. 12.
15. Сергійчук В. Депортація українців до Казахстану. Вишгород, 2017.
16. Українська політична еміграція. 1919–1945. Документи і матеріали. Київ, 2008.
17. Химинець Ю. Мої спостереження із Закарпаття. Нью-Йорк, 1984.

References

1. Security Service of Ukraine's Branch-Wise State Archives.
2. State Archives of Ternopil Region: f. П-1, inv. 1, dossier 3.
3. Central State Historical Archives of Public Associations of Ukraine: f. 1.
4. National Archives of Canada: MG 31, D. 203, vol. 26.
5. BUCHATSKYY, Volodymyr. *Muscovitophilia in Lemkivshchyna*. New York, 1955 [in Ukrainian].
6. KNYSH, Zynoviy. *Before Marching Eastwards: Memories and Materials for the Activities of the Organization*

of *Ukrainian Nationalists in 1939–1941*. Toronto: Silver Trumpet, 1959, pt. 2 [in Ukrainian].

7. KONONEVYCH, B. Preparing the Statehood Restoration. *The Herald of the Organization for Defense of Four Freedoms for Ukraine*, 1953, no. 2 [in Ukrainian].

8. KOSTYK, Petro. *The Tragic Fate of Kholmshchyna and Pidliashshia*. Lviv, 1997 [in Ukrainian].

9. *The Cracovian Bulletin*, 1943, April 13 [in Ukrainian].

10. KUBIYOVYCH, Volodymyr. *Ukrainians in the General Government. 1939–1941: A Monograph*. Chicago, 1974 [in Ukrainian].

11. KULHAVETS, Khrystyna. *Soviet Internal Affairs Government Bodies in Countering the Ukrainian Armed Underground (1944–1950)*. Lviv, 2016 [in Ukrainian].

12. MUSHYNKA, Mykola. *A Knight of Freedom. Life and Political and Social Activities of Stepan Klochurak*. Uzhhorod, 1995 [in Ukrainian].

13. YAMPOLSKIY, V. (head of compilers' group). *USSR's National Security Government Bodies in the Great Patriotic War. Collection of Documents*. Moscow, 1995, vol. 1, bk. 1 [in Russian].

14. *Breaking Through*. Prague, 1941, no. 12 [in Ukrainian].

15. SERHIUCHUK, Volodymyr. *Deportation of Ukrainians to Kazakhstan*. Vyshhorod, 2017 [in Ukrainian].

16. LOZYTSKYI, Volodymyr (head of compilers' group). *Ukrainian Political Émigrés. 1919–1945. Documents and Materials*. Kyiv: Parliamentary Publishing House: 2008.

17. KHYMYNETS, Yulian. *My Observations from Transcarpathia*. New York, 1984 [in Ukrainian].

IMMEE

УДК 314.113:323.14]“1939/1945”

DOI <https://doi.org/10.15407/nte2020.01.058>**РЕНДЮК ТЕОФІА**

доктор історичних наук, старший науковий співробітник Українського етнологічного центру Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України

RENDIUK TEOFIL

a Doctor of History, senior research fellow at the NASU M. Rylskyi IASFE *Ukrainian Ethnological Centre* Department

Бібліографічний опис:

Рендюк, Т. (2020) До питання про «етнічні чистки» в роки Другої світової війни. *Народна творчість та етнологія*, 1 (383), 58–65.

Rendiuk, T. (2020) On the Issue of the *Ethnic Cleansing* in the Years of World War II. *Folk Art and Ethnology*, 1 (383), 58–65.

ДО ПИТАННЯ ПРО «ЕТНІЧНІ ЧИСТКИ» В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Анотація / Abstract

У статті вперше висвітлюється невідома в Україні інформація про таємний план румунського військового профашистського диктатора І. Антонеску щодо примусового виселення з території Румунії часів Другої світової війни 991 265 етнічних українців та росіян / липован. В основі розробки і планованого здійснення такого завдання лежала тодішня хибна фашистська теорія про «чистоту нації», а також прагнення румунського керівництва позбутися слов'янського етнічного елементу як імовірного чинника впливу на ситуацію в Румунії в умовах антирадянської війни. Згідно з Меморандумом про етнічну чистку румунських територій від слов'янського населення шляхом його форсованого переселення на схід, за межі Румунії мали бути виселені етнічні українці не лише з приєднаних у 1918 році територій Бессарабії та Буковини, але й з дельти Дунаю, Мараморощини та Банату. І лише військова поразка Німеччини під Курськом улітку 1943 року та вимушений прискорений відхід її союзників, у тому числі й Румунії, на захід унеможливило реалізацію цих намірів щодо етнічної чистки румунської території від автохтонного українського етносу.

Ключові слова: Румунія, профашистський маршал І. Антонеску, Друга світова війна, етнічні українці, таємний план, насильне виселення, етнічне очищення, окуповані території, Буковина, Бессарабія, дельта Дунаю, Мараморощина, Банат, Задністров'я, Меморандум про етнічну чистку, «історичні румунські території», автохтонний український етнос, агресивні плани щодо українських земель.

For the first time, the article covers information about the secret plan of the Romanian military pro-fascist dictator I. Antonescu for forcibly evicting 991 265 ethnic Ukrainians and Russians / Lipovans from Romania during World War Two. The blueprint for the then-fascist theory of the *nation's purity* was the basis for the development and planned implementation of such a plan, as well as the desire of the Romanian leadership to get rid of the Slavic ethnic element as a likely factor in influencing the situation in Romania in context of the anti-Soviet war. According to the Memorandum on Ethnic Cleansing of the Romanian Territories from the Slavic population via its forcible resettlement to the east, ethnic Ukrainians were to

be expelled from Romania not only from the territories of Bessarabia and Bukovyna, annexed in 1918, but also from the Danube delta, Maramoroshchyna, and the Banat. Only the military defeat of the Third Reich near Kursk in the summer of 1943 and the compelled rapid retirement of its allies, including Romania, to the west made it impossible to implement these intentions for ethnic cleansing of the Romanian territory from the indigenous Ukrainian ethnic group.

Keywords: Romania, pro-fascist marshal I. Antonescu, World War II, ethnic Ukrainians, secret plan, forced eviction, ethnic cleansing, occupied territories, Bukovyna, Bessarabia, Danube delta, Maramoroshchyna, Banat, Transnistria, Memorandum on Ethnic Cleansing, *historic Romanian territories*, indigenous Ukrainian ethnic group, aggressive plans concerning Ukrainian lands.

Режим профашистського маршала І. Антонеску, який унаслідок державного перевороту, здійсненого за підтримки нацистської Німеччини та її прибічників у Румунії – легіонерів «Залізної гвардії», прийшов до влади в Румунії 6 вересня 1940 року, відмінив дію румунської конституції 1938 року й ліквідував усі громадянські права. Пропагандистський апарат режиму І. Антонеску із самого початку робив ставку на розповсюдження в середовищі національних меншин Румунії шовіністичної ідеології. Один з авторів «націонал-християнської доктрини» А. К. Куза – засновник першої фашистської партії в Румунії, стверджував, що в країні повинна бути лише одна нація, що будь-який народ «природно і логічно» намагається грабувати інші народи з метою розширення можливостей свого існування. Водночас на початку 1940-х років у Румунії широко пропагувалися ідеї концепції «легіонерської держави», згідно з якими всі громадяни повинні були підкорятися «органічній єдності нації», що заперечувала будь-які права для національних меншин.

Шовіністичний угар ще більше поширився в Румунії після її вступу 22 червня 1941 року в загарбницьку війну проти Радянського Союзу як союзниці гітлерівської Німеччини. Румунські правлячі кола намагалися спекулювати на почуттях тієї частини населення, яка була під впливом тривалої антирадянської та антиукраїнської пропаганди, нав'язуючи їй ідею, що війна Румунії проти СРСР мала справедливий характер і ставила собі за мету звільнення «окупованих» ним 28 червня 1940 року «споконвічних румунських територій – Бессарабії,

Північної Буковини та Герцаївського краю». Так, о 10-й годині 22 червня 1941 року у своєму виступі по румунському радіо державний секретар тодішнього румунського уряду М. Антонеску (однофамілець І. Антонеску та його перший заступник в румунському уряді впродовж 1941–1944 рр.), зокрема, зазначив, що розпочата війна проти Радянського Союзу була боротьбою за життя румунського народу, а перемога, у його баченні, мала би бути високим актом історичної справедливості.

Привертає увагу те, що таку саму позицію поділяє і чимало сучасних румунських дослідників. Прикладом може слугувати твердження К. Сандаке – автора виданої в 2007 році в Бухаресті книги «Європа диктатур та передумови румунсько-радянської війни», який відверто зазначає: «Румунія, фактично, вела власну війну – збройний конфлікт, який був виправданий безперечними історичними правами на Бессарабію, Північну Буковину та Герцаївський край» [13, р. 336].

Проте безпідставність такої пропаганди стала очевидною, коли румунські війська не зупинили наступ на Дністрі, де нібито мав бути «справжній румунський кордон», а разом з німецько-фашистськими збройними силами окупували південноукраїнські території та Крим, де панували та грабували місцеве населення до 1944 року. Щоб виправдати окупаційну політику, була видумана нова концепція – «хрестовий похід проти комунізму» [7, р. 41]. Про масштабність участі румунських окупаційних військ у бойових діях на території України свідчать статистичні дані щодо нагородження

їх учасників медаллю «Хрестовий похід проти комунізму», заснованою королівським указом № 1014 від 1 квітня 1942 року. Так, відповідну бронзову нагороду отримали 74 тис. румунських солдатів та офіцерів за участь у бойових діях на території Північної Буковини, 46 тис. – Одеської області, 40 тис. – у Криму і 12 тис. – на теренах Донецької області. Срібну медаль отримали 21 тис. учасників боїв на території Бессарабії, 141 тис. – за форсування Дністра, 395 тис. – за окупацію Одеси, 57 тис. – за переправу через Південний Буг, 57 тис. – за Дніпро, 67 тис. – за бої на Азовському морі, 53 тис. – за бої у Криму і 44 тис. – у Донецькій області [12, р. 235–236].

Проте румунським окупантам так і не вдалося створити масштабну імперію за рахунок територіальних загарбань на Сході, насамперед на території Півдня України та в Криму. Обмежилося тим, що в серпні 1941 року фюрер дозволив І. Антонеску, в обмін на подальшу участь румунської армії у військових діях проти Радянського Союзу за Дністром, створити так звану провінцію Задністров'я (Трансністрію). Слід уточнити, що під назвою тимчасової регіонально-історичної провінції Задністров'я протягом липня 1941 – березня 1944 років були відомі українські землі межиріччя Дністра й Південного Бугу, а також територія нинішнього Придністровського регіону Республіки Молдова, які на той час адміністративно підпорядковувалися Румунії. Згідно з румунсько-німецькими «Домовленостями щодо безпеки, врядування та економічної експлуатації території між Дністром та Бугом (Трансністрія) та Бугом і Дніпром (Бузько-Дніпровський регіон)», підписаними у формі угоди 30 серпня 1941 року в м. Бендерах (сьогодні входить до Придністровського регіону Республіки Молдова) за результатами переговорів між німецьким генералом Хауффе та румунським бригадним генералом Тетенару, територію Задністров'я не було включено до складу Румунії, як це сталося із земля-

ми Бессарабії й Північної Буковини, які Бухарест уважав «споконвічними румунськими землями». Ця суто українська територія була поділена румунами на 13 повітів, 64 районів (з двома муніципіями – Одесою та Тирасполем), до складу яких входили 15 міських, 18 підміських та 1363 сільських комун з 2568 селами та 72 хуторами. У серпні 1941 року столицею Задністров'я було проголошено місто Тирасполь, а починаючи з 17 жовтня того самого року, – Одеса, яка була включена до складу новоствореної провінції після окупації міста румунськими військами [17, р. 180]. Разом це сформувало собою величезний простір у майже 100 тис. кв. км [4, арк. 2], який охоплював значні частини нинішньої Одеської (Ананьівський, Балтський, Березівський, Одеський, Овідіопільський райони), Вінницької (Ямпільський, Могилівський, Тульчинський р-ни) та Миколаївської (Первомайський та Очаківський р-ни) областей України, а також Дубоссарський, Рибницький і Тираспольський райони сучасного Придністров'я.

Там було встановлено тимчасову румунську адміністрацію – «Врядування Трансністрії» на чолі з губернатором Г. Алексяну, якого призначив румунський кондукетор [аналог німецького фюрера та італійського дуче. – Т. Р.] І. Антонеску 17 липня 1941 року. Г. Алексяну було визнано на той час у Румунії не лише одним з кращих фахівців з адміністративного права, але й активним ворогом українців. Тому людина з такими підходами і принципами стала вкрай потрібна румунському кондукетору.

Водночас оприлюднені (невідомі раніше) документи про діяльність І. Антонеску переконливо доводять, що він особисто та керований ним злочинний уряд задовго до початку антирадянської війни чітко сформулював власні агресивні плани щодо українських земель Дністровсько-Бузького межиріччя. Так, у Пам'ятній записці кондукетора до фюрера від 23 квітня 1941 року зазначено: «Ми уточнили права румунів щодо насе-

лення Трансністрії» [15, р. 327], що розкриває окупаційну сутність політики Румунії того часу щодо українських територій ще до початку війни.

Проблематика українських земель Дністровсько-Бузького межиріччя особливо активно стала розглядатися на засіданнях Ради Міністрів Румунії з підходами румунських окупаційних військ до Дністра в серпні 1941 року. Зокрема, відповідні доповіді були заслухані на засіданнях від 7 квітня та 26 серпня того року, а 5 вересня сам І. Антонеску зауважив: «Фюрер у листі, що надіслав мені, просив, чи я зможу взяти на себе військову охорону території півдня України, охоплену між Дністром та Дніпром... Природно, що я не міг відмовити в цьому проханні. Проте погодився лише наполовину. Я сказав: беру на себе військову охорону всього регіону між Дністром та Дніпром, але врядування та організацію економічного життя беру на себе лише у частині, яка простирається між Бугом і Дністром, тобто у Трансністрії...» [3, р. 569].

Водночас до практичного виправдання та теоретичного обґрунтування загарбницьких дій тодішнього військового диктатора маршала І. Антонеску та його злочинного оточення щодо цих суто українських територій активно підключилися тогочасні румунські історики. На хвилі пануючих на початку 40-х років минулого століття в сусідній країні настроїв і реваншистських планів вони чимало зробили, щоб «знайти наукові докази» для обґрунтування територіальних домагань Румунії не лише на Бессарабію та Північну Буковину, але й на території, що розтягалися на схід від Дністра. Так, у грудні 1941 року в Бухаресті відбулася спеціальна конференція румунських істориків, присвячена визначенню їх бачення минулого цих просторів, на якій відомий на той час історик-академік К. Джуреску в доповіді «Молдовське населення в гирлі Дніпра і Бугу в XVII–XVIII століттях» відверто стверджував: «Під Україною слід розуміти лише північну територію з центром у місті

Київ... землі, розташовані на схід від Дністра, були заселені сотні років тому румунами, що й дає нам сьогодні безперечне право на цей регіон». Особливо наполегливо працював у цьому напрямі професор та один з ректорів Чернівецького університету міжвоєнного періоду І. Ністор, який, спекулюючи на окремих географічних й топонімічних назвах, а також на прізвищах молдован-переселенців до Дністровсько-Бузького регіону часів царської Росії, у своїх працях («Історія румунів Трансністрії», «Румуни за Дністром», «Трансністрианські румуни», «Давність румунських поселень за Дністром» та ін.), активно просував ідею про те, що ці українські території належать румунам.

16 грудня 1941 року І. Антонеску, як свідчать документи ФСБ Російської Федерації, вперше опубліковані в перекладі румунською мовою 2006 року, дав прямі вказівки губернатору Задністров'я Г. Алексяну такого змісту: «Працюйте там так, нібито Румунія встановила свою владу над цими територіями на два мільйона років... Ви там є сувереном... Якщо справи у Трансністрії не підуть добре, то відповідати будете ви. Базою там є сільське господарство. Якщо селянин не виходить на роботу, то виводь його навіть за допомогою кулі. Для цього тобі не потрібні мої повноваження. Я їм зробив послугу, щоб їх врятувати, а якщо вони цього не зрозуміли, то я використовую стосовно них нагайку, як до тварин» [8, р. 47].

Проте не лише для переселених до регіону євреїв та циган, які чудом виживали після їх важких піших переходів та масового знищення, але й для місцевого українського населення Задністров'я була введена система примусової роботи. Крім того, з просуванням румунських військ на схід зростала кількість радянських військовополонених, дешеvu працю яких почали використовувати в більшості економічних суб'єктів окупованої румунами території. Розпорядженням Г. Алексяну № 55 від 14 березня 1942 року колишні колгоспи було перетворено на «трудоі громади, члени яких групувалися

за сімейним та сусідським принципом, формуючи трудові бригади» [10, р. 142], а радгоспи – у державні ферми з примусовим закріпленням населення навколишніх сіл відстанню до 20 км як мобілізованої робочої сили. Усе це, разом з низькою оплатою за тяжку працю, яка до того ж видавалася, як правило, натурою (щоденна норма хліба на одну людину на території Задністров'я складала 200 гр.), започаткуванням процесу вивезення робочої сили з регіону до Німеччини та Румунії тощо, викликало масове невдоволення як місцевих мешканців, так і переселенців, результатом чого стало посилення партизанської боротьби, саботажу, диверсій і т. ін.

Однак такі форми супротиву призводили до масових арештів, розстрілів, а також ув'язнення чимало мирних українських громадян у концентраційних таборах. Один із найбільших розміщувався в с. Богданівка Доманівського району Миколаївської області, де в умовах суворої зими 1941–1942 років було сконцентровано близько 55 тис. осіб. За свідченням колишнього ув'язненого цього табору Ф. Климова, «...умови життя лагєрників були жахливі: у свинарнику, де раніше розміщували 200 свиней, знаходилося приблизно 2 тис. осіб. Замість підстилки для свиней залишилася лише заприла солома, на якій лежали люди, а багато з них, у тому числі старики і діти, перебували на вулиці під відкритим небом» [2, арк. 413].

Усьому цьому сприяла добре організована комплексна репресивна система військової присутності румунської влади в Задністров'ї. Так, у протоколі допиту А. Алексяну, який проводився органами СМЕРШ 4 квітня 1945 року в Москві, щодо цього питання зафіксовано таке визнання самого колишнього губернатора: «Для підтримки внутрішнього порядку в Трансністрії, боротьби з партизанами та охорони узбережжя Чорного моря було задіяно чотири румунські дивізії, які підпорядковувалися вищому командуванню румунської армії. В Одесі та Тирасполі знаходилися військові трибунали,

які засуджували й населення Трансністрії. Усі засудження, у тому числі й смертні вирокки проходили через мене, а потім вони передавалися до Антонеску для підтвердження... У кожному повіті існували жандармські загони з 250–300 осіб. Їхнім обов'язком була підтримка правопорядку в повітах. Командири жандармських підрозділів були водночас суддями. Усього діяло 13 таких трибуналів» [8, р. 141], тобто скільки, як зазначалося вище, було й «румунських повітів» у Задністров'ї.

Варто також нагадати, що на допитах як у Москві, так і в Бухаресті Г. Алексяну намагався перекласти всю вину за політику Румунії в Задністров'ї на маршала-злочинця І. Антонеску, якого він назвав «... головним винуватцем за окупаційну війну Румунії проти Радянського Союзу, <...> також за пограбування радянських підприємств та закладів, що було здійснено румунами на окупованій радянській території» [8, р. 51–52].

Проте таке запізнiле каяття не врятувало ані Г. Алексяну, ані І. Антонеску, як і М. Антонеску, від Народного трибуналу Румунії, на виконання вироку якого цих трьох злочинців Другої світової війни розстріляли 1 червня 1946 року. Це була справедлива плата за те, що вони як ініціатори та організатори румунського «Врядування Трансністрії» не лише пограбували цю українську територію, але й намагалися повністю позбавити її української ідентичності, насамперед шляхом масового завезення до цього регіону молдован-переселенців часів царської Росії. Цим самим румунський окупаційний режим переслідував чітку мету, яка полягала в асиміляції слов'янського етносу в межах українського Дністровсько-Бузького міжріччя та наданні цьому регіону штучно нав'язаного румунського етнічного характеру. Доказом цього можуть стати затверджені 26 січня 1943 року особисто І. Антонеску за № 300 601 «Інструкції Державному підсекретаріату з питань румунізації, колонізації та інвентарю щодо репатріації румун-

ського населення, яке знаходиться на схід від Дністра та Бугу». Пункт 5 цих інструкцій передбачав те, що «румуні, які були депортовані у більш далекі часи на схід від Бугу, можуть бути репатрійовані після серйозної перевірки, але до Трансністрії, де вони мають заснувати румунські села» [10, р. 143–144]. Це лише одне з положень підсумкового документа, підготовленого за результатами дворічної діяльності тодішнього Центрального інституту статистики Румунії на чолі з С. Мануїле, який ще 15 жовтня 1941 року вручив І. Антонеску спеціальний Меморандум з питань етнічної чистки так званих румунських територій шляхом форсованого переселення слов'янського (насамперед українського) населення на схід [9, р. 3–4]. У такий спосіб окупаційним режимом переслідувалася подвійна мета: позбавлення слов'янського етносу як у межах новоствореної провінції, так і на «споконвічних румунських територіях» Північної Буковини і Бессарабії. І. Антонеску під час засідання Ради Міністрів Румунії 8 липня 1941 року, зокрема, заявив: «Я за прискорене виселення всього єврейського елемента з Бессарабії та Буковини, який має бути викинутий за кордоном. Я також за прискорене виселення українського елемента, який не має що тут шукати...» [11, р. 45].

Згідно зі згаданим Меморандумом за межі Румунії мали бути виселені етнічні українці не лише з приєднаних у 1918 році територій Бессарабії та Буковини, але й з Мараморощини, Банату та дельти Дунаю, де, як відомо, нащадки українських козаків проживають з кінця XVIII ст. Пронизана профашистським духом концепція створення «етнічно однорідної Румунії, яка б охопила всіх румунів» шляхом «здійснення тотального обміну населенням», належала згаданому вище директорові Центрального інституту статистики Румунії С. Мануїле, який у відповідному Меморандумі [5, р. 398] пропонував також вислати 991 265 етнічних українців та росіян /липован із зазначених територій за Дністром, а звільнені внаслідок

такої операції географічні простори планував заселяти 800 тис. румунів та молдован, які на той час проживали в Україні та частково в Росії. Як визнають самі румунські автори, «шляхом примусового обміну населення Україна мала б втратити після війни будь-яку можливість порушувати територіальні претензії до Румунії» (ідеться про законні права на етнічні українські землі Північної Буковини, Північної та Південної Бессарабії), оскільки Україна, на їхню думку, як і в 1918 році, після Другої світової війни знову могла б використовувати етнічний чинник для відстоювання власних національних і територіальних інтересів (в українській фаховій літературі дотепер це питання висвітлювалося мало). Для цього були серйозні підстави, які визнавалися офіційними органами влади Румунії того часу. Так, згідно з документами, які зберігаються у фондах Національної Ради з питань вивчення державного архіву Румунії, 11 грудня 1941 року керівництву та особовому складу тодішнього Міністерства внутрішніх справ Румунії була представлена спеціальна закрита доповідь на 40 аркушах під назвою «Українська проблема». У цьому інформаційно-аналітичному матеріалі, зокрема, зазначалося, що на території Румунії в той час, за офіційними даними, проживало «62 500 українців, згідно з українською статистикою – 1 млн 200 тис., а насправді – 700 тис. осіб», а також, що «17 264 кв. км української території знаходиться в Румунії» [6]. Останнє твердження є прямим, визнаним самими румунами доказом окупації профашистським Королівством Румунії давніх українських земель.

Ініціатива С. Мануїле так підійшла І. Антонеску, що він порушував це питання на кількох засіданнях Ради Міністрів Румунії, починаючи з 16 грудня 1941 року [16, р. 472]. І лише військова поразка Німеччини під Курськом та вимушений прискорений відхід її союзників, у тому числі й Румунії, на Захід унеможливили реалізацію цих намірів щодо етнічної чистки румунської території від автохтонного

українського етносу. Позиція І. Антонеску стосовно українців чітко зафіксована в матеріалах суду над ним у 1946 році, у яких наводилося його висловлювання початкового етапу війни про те, що він виступав «за форсоване виселення українського етносу з Бессарабії та Буковини» і що для цього «в історії не існувало більш вигідного моменту» [14].

Проте в ході Другої світової війни шовіністична політика правлячих кіл Румунії зазнала повного краху. Тверезомислячі сили країни влітку 1943 року створили Патріотичний антигітлерівський фронт, політична платформа якого вимагала, зокрема, негайного звільнення всіх жертв фашистського терору, які перебували на той час у в'язницях і концентраційних таборах, та припинення національного гноблення. У цьому контексті підкреслювалася необхідність забезпечення рівноправ'я для національних меншин, які продовжували знаходитися в румунському поневоленні. Вимагалось також покарати військових злочинців на чолі з І. Антонеску,

які вбивали і грабували євреїв, молдаван, українців, росіян та ін. [1, с. 371]. Страта І. Антонеску, М. Антонеску та Г. Алексяну відбулася 1 червня 1946 року.

Отже, реалізувати одіозний таємний план румунського профашистського диктатора І. Антонеску щодо примусового виселення з території Румунії часів Другої світової війни майже мільйона етнічних українців не вдалося. Проте сам факт його існування є підтвердженням нездорових тенденцій у тогочасній національній політиці Королівства Румунія. Історія неодноразово довела, що будь-які спроби, у тому числі й сербсько-хорватсько-боснійські варіації тридцятирічної давності, відновити плани «етнічного очищення» певних територій завершуються трагічно для численних мешканців тієї чи іншої національності, з одного боку, та справедливим покаранням для ініціаторів та організаторів відповідних операцій – з другого. Тому для всіх історія проведення таких небезпечних дій має стати повчальним уроком, нехтувати яким неможливо.

Список використаних джерел

1. История Румынии. 1848–1917. Москва : Наука, 1971. 742 с.
2. Копії зведених даних та актів комісії місцевих органів влади Миколаївської області щодо розслідування злочинів, вчинених румунськими окупаційними військами та окупаційною адміністрацією у 1941–1944 роках. Галузевий державний архів Служби безпеки України, Миколаїв. Ф. 5. Спр. 44. Т. 3. 451 арк.
3. Стецкевич В. Українська історія: погляд з-за Дністра і Прута. *Дзеркало тижня*. 2007. № 44 (673). 17–23 листопада.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). Ф. 1. Оп. 23. Спр. 917. 97 арк.
5. Achim V. Proiectul Guvernului de la București vizând schimbul de populație româno-ruso-ucraineană (1943). *Revista istorică. Serie nouă. T. XI*. București, 2000. № 5–6. P. 395–421.
6. Conferința «Problema Ucraineană», ținută la Direcția Generală a Poliției de Inspectorul de Poliție Păun la 11.XII.1941, pentru a fi folosită la instrucția profesională a personalului polițienesc. Arhiva Consiliului Național pentru studiile Arhivelor Statului. Dosar nr. D.11 743. Vol. 18. Filele 200–202.
7. Duțu A., Retegan M. Ostași vă ordon: treceți Prutul! București, 1941. 53 p.
8. Lotul Antonescu în ancheta SMERȘ, Moscova, 1941–1946. Documente din arhiva FSB. Traducere din limba rusă de Radu Părpăuță. Iași, 2006. 467 p.
9. Mezincescu E. Mareșalul Antonescu și catastrofa României. București, 1993. 175 p.
10. Petrencu A. România și Basarabia în anii celui de-al Doilea război mondial. Chișinău, 1999. 175 p.
11. Procesul Mareșalului Ion Antonescu. Documente. București, 1995. 453 p.
12. Rotaru J., Burcin O., Zodian V. Mareșalul Antonescu la Odesa. București, 1999. 268 p.
13. Sandache C. Europa dictaturilor și originile războiului româno-sovietic. București, 2007. 361 p.
14. Scinteia. 1946. 17 mai.
15. Stenogramele ședințelor Consiliului de Miniștri Guvernarea Ion Antonescu. Vol. IV (iulie – septembrie 1941). București, 2000. 846 p.
16. Stenogramele ședințelor Consiliului de Miniștri. Guvernarea Ion Antonescu. Vol. V (octombrie 1941 – ianuarie 1942). București, 2001. 753 p.
17. Șandru F. Guvernământul în Basarabia și Bucovina de Nord în perioada 1941–1942. Pitești, 2007. 440 p.

References

1. VINOGRADOV, Vladilen (editorial board's editor-in-chief), Iachim GROSUL, Yuriy PISAREV, I. SOVETOV (editorial board). *The History of Romania. 1848–1917*. Institute for Slavic and Balkan Studies of the Academy of Sciences of the USSR. Moscow: Nauka, 1971, 742 pp. [in Russian].
2. Security Service of Ukraine's Branch-Wise State Archives, Mykolayiv: f. 5, dossier 44, vol. 3, 451 folios: *Copies of Consolidated Data and Acts of Commissions of Mykolayiv Region's Local Authorities on Investigating Crimes Committed by Romanian Occupation Troops and the Occupation Administration in 1941–1944* [in Ukrainian].
3. STETSKEVYCH, Vitaliy. Ukrainian History: A View from beyond the Dniester and the Prut. *The Mirror Weekly*, 2007, no. 44 (673), November 17–23 [in Ukrainian].
4. Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine (CSASAG): f. 1, inv. 23, dossier 917, 97 folios [in Ukrainian].
5. ACHIM, Viorel. The Project of the Government of Bucharest Regarding the Exchange of Romanian-Russian-Ukrainian Population (1943). *The Historical Magazine. New Series*, București, 2000, vol. XI, no. 5–6, pp. 395–421 [in Romanian].
6. Archives of the National Council for the Studies of the State Archives: Folder no. D.11 743, vol. 18, rows 200–202: *Conference «The Ukrainian Problem» Held at the General Directorate of Police by the Peacock Police Inspector on December 11, 1941, for the Use in the Professional Training of Police Personnel*.
7. DUȚU, Alesandru, Mihai RETEGAN. *I Command You to Cross the Prut!* București, 1941, 53 pp. [in Romanian].
8. Documents from the FSB Archives: *The Antonescu Group in the SMERSH Survey, Moscow, 1941–1946*. Translated from the Russian by Radu Părpăuță. Iași, 2006, 467 pp. [in Romanian].
9. MEZINCESCU, Eduard. *Marshal Antonescu and the Catastrophe of Romania*. București, 1993, 175 pp. [in Romanian].
10. PETRENCU, Anatol. *Romania and Bessarabia in the Years of World War II*. Chișinău, 1999, 175 pp. [in Romanian].
11. DAN, Ioan. *Marshal Ion Antonescu's Trial. Documents*. București, 1995, 453 pp. [in Romanian].
12. ROTARU, Jipa, Octavian BURCIN, Vladimir ZODIAN. *Marshal Antonescu in Odesa*. București, 1999, 268 pp. [in Romanian].
13. SANDACHE, Cristian. *Europe of Dictatorships and the Origins of the Romanian-Soviet War*. București, 2007, 361 pp. [in Romanian].
14. *The Spark*, 1946, May 17.
15. *Stenograms of Meetings of the Council of Ministers. The Government of Ion Antonescu. Vol. IV (July–September 1941)*. București, 2000, 846 pp. [in Romanian].
16. *Stenograms of Meetings of the Council of Ministers. The Government of Ion Antonescu. Vol. V (October 1941 – January 1942)*. București, 2001, 753 pp. [in Romanian].
17. ȘANDRU, F. *Government in Bessarabia and Northern Bukovina between 1941–1942*. Pitești, 2007, 440 pp. [in Romanian].

УДК 316.7:314.151.3(=161.2)“1945/1955”

DOI <https://doi.org/10.15407/nte2020.01.066>**ЦІВАТИЙ ВЯЧЕСЛАВ**

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії світового українства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, заслужений працівник освіти України

TSIVATYI VIACHESLAV

a Ph.D. in History, an associate professor, an associate professor at Taras Shevchenko Kyiv National University the History of World Ukrainianhood Department, the Honoured Worker of Education of Ukraine

Бібліографічний опис:

Ціватий, В. (2020) Типологія третьої хвилі української еміграції та історичні паралелі міграційного сьогодення. *Народна творчість та етнологія*, 1 (383), 66–75.

Tsivatyi, V. (2020) Typology of the Third Wave of Ukrainian Emigration and Historical Parallels of Migration Contemporaneity. *Folk Art and Ethnology*, 1 (383), 66–75.

ТИПОЛОГІЯ ТРЕТЬОЇ ХВИЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ ТА ІСТОРИЧНІ ПАРАЛЕЛІ МІГРАЦІЙНОГО СЬОГОДЕННЯ

У статті розглянуто історичну ретроспективу міграції українського населення до Західної Європи і США, охарактеризовано її основні етапи і подано причини міграції населення. Значну увагу приділено особливостям інтелектуальної і трудової міграції українців в історичній ретроспективі й на сучасному етапі.

Головними причинами міграції були і залишаються економічні чинники. Якщо на початку 90-х років ХХ ст. виїзди на заробітки зумовлювалися банкрутством підприємств, затримками виплат заробітної плати, безробіттям, то нині метою сучасних заробітчан здебільшого є підвищення добробуту, фінансування навчання тощо. Винятком є лише третя хвиля еміграції з України, коли відбувалося переміщення біженців і переселенців, а певний відсоток становили інтелектуальні й трудові мігранти. Аналізуючи риси української імміграції до Західної Європи і США, географічне розселення мігрантів, їхню початкову зайнятість, можна стверджувати, що українська діаспора містить інтелектуальні й соціальні параметри, властиві для громад з високим рівнем інституціональної організації, освіти та культури.

Ключові слова: імміграція, міграція українського населення, етапи міграції, трудова міграція, інтелектуальна міграція, діаспора.

Historical retrospective of migration of the Ukrainian population to Western Europe and the USA are considered in the article. Its main four stages are characterized and reasons of people migration are presented. Special attention is paid to the peculiarities of intellectual and labour migrations of Ukrainians in historical retrospective and at the present stage.

Economic factors have been and still are the main reasons of migration. If at the beginning of the 1990s people go abroad because of the enterprises closure, salary delay for many months, unemployment increase, now they are aimed mainly at the improvement of welfare, housing problems solution, financing of education, because of the deepening of economic crisis and so on. The only exception is the third wave of emigration from Ukraine, where refugees and displaced persons are displaced, and some percent is made by intellectual and labour migrants.

Analyzing the features of Ukrainian migration to Western Europe and the USA, geographic settlement of migrants, their initial job, it is possible to say that Ukrainian diaspora contains social parameters typical for highly developed communities with a high level of organization, education and culture.

The historical progress of society stipulates certain geographical changes, including those among a population. As a result of certain circumstances, the numerous layer of population is forced to abandon the territory of Ukraine. The article is related to the determination of diaspora concept. Besides, we see the enumeration of personal touches of Ukrainian diaspora. The author of the article demonstrates some historical and mental principles of Ukrainian diaspora formation, some preconditions of origin of the Western and Eastern one. The review of the activity of representatives of Western and Eastern Ukrainian diaspora allows to summarize certain differences between them. Historians and scientists conditionally divide the periods of Ukrainian population migration abroad into four waves. The analysis of activity of Ukrainians abroad confirms that there are cultural measures coming true, special purpose clubs are opened, the relations between state and public organizations are getting better any terms.

The basic methods and ways to implement intercultural communication between the Ukrainian community abroad and the parent nation are named. Among them the author of the article distinguishes intercultural cooperation: through the members of transnational families; through the activation of young people who reveal their intellectual and creative potential; through the important influence of the Ukrainian universities and schools abroad etc. Such organizations carry out the role of cultural embassy of Ukraine. The intercommunication among activists of public, youth, volunteer organizations enables the creation of their own institutes and regulation of their mutual relations independently.

The totality of mass-media and communication measures is adjusting to the international tolerance. So, the active filling of Internet space, activity of medias among diaspora provide peaceful coexistence in the conditions of cross-cultural environment. So, occupying a non-tangent place in European community, Ukrainian society has to cooperate with strategic and important partners of foreigners.

Keywords: immigration, migration of Ukrainian population, stages of migration, labour migration, intellectual migration, diaspora.

Вступ. Друга світова війна і третя хвиля міграції (з кінця війни до 80-х рр. ХХ ст.) – особливий інституціональний період в історії української державності [13, с. 182–186]. Адаже напередодні першого етапу радянського приєднання західноукраїнських земель (сучасних Львівської, Тернопільської, Івано-Франківської, Волинської та Рівненської областей) до Української РСР (1939), Чернівецької області (північної Буковини і Бессарабії) (1940) та Закарпаття (1945), їх включення до УРСР, а всіх у цілому – до складу СРСР, відбулася масова еміграція української спільноти в Західну Європу і США, зокрема, й інтелектуальна еміграція як новий різновид міграцій ХХ ст.

Постановка проблеми. Імміграція з українських земель має понадстолітню історію. Важливим центром тяжіння міграції з України були й залишаються Європа та Американський континент. Особливості української міграції до Західної Європи і США, її географічного розселення, початкової зайнятості зумовили формування інтелектуальних і соціальних параметрів української діаспори, властивих розвиненим громадам з високим рівнем інституціональної організації, освіти й культури.

Методологія дослідження ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналізу, синтезу, підсумку) і спеціально-історичних (історико-порівняльного, компаративного, історико-типологічного, історико-системного) методів з принципами історизму, системності, науковості й верифікації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми міграції українського населення до Європи і США, зокрема інтелектуальної і трудової, розглядаються у працях О. Бажана, Ю. Бачинського, О. Воловини, О. Даниленка, Ф. Заставного, І. Єлейко, А. Киридон, О. Купчика, О. Лисенка, В. Макара, Ю. Макара, О. Малиновської, М. Марцинюк, О. Машевського, І. Недошитка, Т. Орлової, І. Патриляка, Ю. Подрез, О. Салати, В. Сергійчука, І. Срібняка, П. Тригуба, С. Трояна, В. Ціватого, Л. Чекаленко, О. Шокала та інших вітчизняних і зарубіжних науковців.

Мета статті. Головним завданням дослідження є визначення особливостей і причин міграції українців до Європи і США, а також характеристика основних періодів української міграції, зокрема, третьої хвилі міграції (інтелектуальна міграція в історичній ретроспективі, сьогоденні й перспективі).

Виклад основного матеріалу. Традиційно історію української еміграції поділяють на чотири хвилі: перша – трудова еміграція – з останньої чверті XIX ст. до початку Першої світової війни; друга – політична – період між двома світовими війнами; третя – інтелектуальна – період після Другої світової війни до середини 1950-х років; четверта – економічна – від 1980-х років до сьогодні. Звичайно, такий поділ є доволі умовним.

За даними Енциклопедії Українознавства (далі – ЕУ), у 1939 році понад 10 тис. українців перед приходом червоноармійських військ у Західну Україну подалися на Захід Європи (інтелектуальна імміграція). Автори кінострічки «Степан Бандера. Україна між червоним і чорним» (2014) стверджують, що в зазначений час на Захід (у Польщу) перемістилося 20–30 тис. осіб.

У роки Другої світової війни німецька окупаційна влада силоміць відправила чимало українців на примусові роботи в табори праці. Деякі українці, зокрема молодь, добровільно подалися шукати кращої долі в Німеччину та інші країни Європи. Загалом, за даними ЕУ, станом на 1943 рік у Галичині християнська спільнота зменшилася на 13 % – значна частина тимчасово перебувала в Німеччині. Чисельно більших втрат за цей же період зазнали центральні землі України. Вважають, що зменшення українців тут сягало 15–20 %.

Відступ німців з України спричинив нові зміни в демографічному середовищі української спільноти. Особливо внаслідок евакуації частини українського населення й заслання його на роботи до Німеччини; а перед новим приходом радянських військ в Україну (1944) на Захід виїхало близько 100 тис. українців, здебільшого з провідної (інтелектуальної) верстви суспільства, які згодом стали основою найбільшої в історії української другої політичної еміграції. Перша політична еміграція відбулася після поразки національно-визвольних змагань XX ст.

За даними українського вченого Федора Заставного, у Західній Німеччині та Австрії

на початку 1946 року мешкало 200 тис. українців, які не захотіли повертатися на Батьківщину. Крім них, у Рімені (Італія) в англійському полоні перебувало 12 тис. воїнів дивізії СС-«Галичина» (усього складала 16 тис. вояків).

За зонами окупації українські емігранти розселилися: в американській зоні Німеччини (Баварія) проживало понад 50 %, в англійській – 25 %, у французькій – 5 %, в Австрії – 15 %. На початку 1947 року було дозволено еміграцію із Західної Німеччини та Австрії, але лише в європейські країни: у Велику Британію виїхало 28 тис. українців, у Бельгію – приблизно 10 тис., у Францію – 5 тис., Південну Америку (Аргентину) – 5 тис. осіб.

Після ухвалення в США закону, відомого під назвою Закон Ді-Пі (від англ. *Displaced Persons*, скорочено: D.P., а у транслітерації: Ді-Пі – табори для переміщених осіб (біженців) на території Західної Німеччини та Австрії після Другої світової війни, друга половина 1947 р.), до цієї квоти дозволяли додатково емігрувати 205 тис. переміщених осіб (у 1950 р. це число було збільшено до 315 тис. у рік). Дали згоду на поселення 100 тис. осіб уряди Австралії та Канади [2, с. 187–194].

У результаті до США виїхало 60 тис. осіб, Канади – 30 тис., Австралії – 20 тис. Кількість українців у Західній Німеччині та Австрії скоротилася від 100 тис. (1948) до 30 тис. осіб (1950).

Вражаючі показники про еміграцію наших співвітчизників містить праця Аркадія Животка «Історія української преси» (Київ, 1999). Зокрема, він пише: «Під час Другої світової війни в Німеччині й Австрії перебувало велике число українців, які чи то втекли від сталінського тоталітарного режиму й нестерпної тиранії, чи то були насильно вивезені німецьким окупантом на примусову роботу, чи то врешті як фахові працівники транспорту й напіввійськових організацій виконували на чужині свою службу. Таким чином, після Другої сві-

тової війни в стані тимчасового перебування в Німеччині й Австрії в 1945–1950 роках опинилися майже 250 000 українців, у тому числі значна кількість інтелігенції, молоді й дітей шкільного віку» тощо [див.: 7].

Переважна частина українців з третьої хвилі міграції прибула до США протягом 1947–1951-х років, серед них – біженці, переселенці й лише невеликий відсоток трудових мігрантів.

Ці зазвичай освічені українці, прошарок української інтелігенції (зокрема 2 тис. студентів, 1,2 тис. викладачів і учених, 400 інженерів, 350 юристів і 300 лікарів) покинули свою Батьківщину під час війни і розглядали США чи Канаду як тимчасову країну проживання, хоча більшість з них вже ніколи не повернулася в Україну [2, с. 191–194; 15].

Також серед іммігрантів значну частку становили особи, які після Другої світової війни перебували в таборах для біженців і військовополонених у Німеччині, Австрії, Бельгії, Великій Британії. Загалом після Другої світової війни до США переїхало близько 100 тис. біженців з України [9].

Саме завдяки великій кількості інтелігенції і науковців у третій хвилі імміграції і почався розвиток українського політичного, громадського, культурного та релігійного життя в діаспорі (серед іммігрантів 54,54 % складали особи з початковою освітою, кількість українців з вищою освітою становила 4,12 %, а 9 % іммігрантів з України мали спеціальну освіту) [4].

У другій половині ХХ ст. розподіл американців українського походження, зокрема чоловіків і жінок, у всіх сферах зайнятості практично відповідав середньоамериканському. Це стосувалося українців, які народилися в США, тобто молодших генерацій діаспори. Наприклад, 15,0 % народжених у США українців-чоловіків 1970 року належали до групи «юристи, вчителі, лікарі», 8,5 % – до «управлінців індустрії», 24,9 % – до «службовців індустріальної сфери», 22,7 % – до «кваліфікованих робітників», 7,7 % – до «працівників сфери обслуговуван-

ня». Зазначимо, що в категорії «прислуги» українців чоловічої статі не значилося, та й серед жінок-українок таких було лише 1,7 % [11]. Наприкінці 1980-х років розпочалася четверта хвиля імміграції до Європи і США.

«Чому я не хочу вертатись до СРСР?» – така постановка питання часто озвучувалася в емігрантському українському середовищі. Радянська пропаганда оголошувала цих людей «колаборантами», «німецькими поліцаями», «зрадниками», «запроданцями». Насправді, за словами академіка НАН України, ученого-енциклопедиста, громадського діяча Івана Дзюби, все відбувалось інакше. Звісно, була невелика частина колаборантів і поліцаїв, але здебільшого цю хвилю еміграції становила молодь, яку силоміць вивезли на роботу в Німеччину, українська інтелігенція, що вціліла після репресій 30-х років ХХ ст., ті люди, які повернулися із заслання. Серед них були сотні кращих представників української інтелігенції – літератори, артисти, співаки, науковці. Це, безумовно, величезна інтелектуально-культурна сила. Вони вірили в нетривалість радянського ладу. Хоча справжніх реальних підстав для такої віри не було. Радянська армія дійшла до середини Європи, а Йосип Сталін в очах багатьох виглядав «визволителем від фашизму».

До тих, хто «втік» з Радянського Союзу, значна частина західних політиків і громадськості ставилась із недовірою, з підозрою. І тільки коли Іван Багрянний оприлюднив політичний памфлет «Чому я не хочу вертатись до СРСР?» (Вінніпег, 1946) і розповів страшну правду – ситуація суттєво змінилася. Адже йшлося про захист сотень тисяч приречених співвітчизників, які підлягали примусовій репатріації. Перекладений і виданий англійською, іспанською, італійською та іншими мовами лист-памфлет радикально змінив бачення західного світу на втікачів зі СРСР. Відчутно вплинуло й подальше політичне напруження між СРСР і Заходом – до української еміграції почали ставитись інакше.

Ці слова І. Дзюби прозвучали під час проведення круглого столу газети «День» у рамках проекту «Самоосвіта online». Згодом у своєму виступі І. Дзюба навів слова всесвітньо відомого вченого, історика, філолога, культуролога, сходознавця-енциклопедиста, візантолога, алтаєзнавця Омеляна Прицака: «У рамках 1944–1945 рр. сотні тисяч українців-біженців з'явилися у Німеччині, що не могли чи не хотіли залишатись під більшовицьким режимом. Серед них був новий тип втікача, який замість коштовностей і дорогих речей, брав із собою рукописи, рештки своїх збірок, книжок і документів» [див.: 7].

За даними академіка НАН України Петра Тронька (1915–2005), на різні роботи з України до Рейху примусово вивезли 2,4 млн осіб, переважно молоді. За даними Ф. Заставного, під час окупації України фашистами з її території було насильно вивезено на роботу до Німеччини і розпорошено по цій країні 2 млн осіб, здебільшого молоді. У численних таборах праці було ув'язнено (у т. ч. військовополонених) кілька мільйонів осіб. Чимало загинуло.

У повоєнні роки частина українців повернулася з Німеччини на Батьківщину. Багато їх емігрувало до країн Північної та Південної Америки, Великої Британії, Австралії. Загальну кількість українських емігрантів воєнних і повоєнних років оцінюють у 260–300 тис. осіб, зокрема у країнах Північної Америки оселилося 150–175 тис., Південної Америки – 35–40 тис., Західної Європи – 65–75 тис., Австралії – 25–30 тис. осіб.

Вважається, що 1945–1950 роки – це специфічний, інтелектуальний, героїчний інституціональний період в історії української культури й науки. Українські біженці, знайшовши притулок у таборах Ді-Пі, відразу почали створювати школи, літературу, організації, пресу. У той час у Німеччині й Австрії було 29 українських гімназій, 87 народних шкіл, 8 фахових шкіл, кілька закладів університетського типу.

Після Другої світової війни, від 1947 до кінця 1951 року, у бразильських портах заре-

естровано понад 7 тис. українців. Ця імміграція складалася головно з українських переселенців, яких кінець війни захопив у Західній Європі. Нині їх нараховують приблизно 400 тис. у Бразилії, із яких 360 тис. живуть у Парані.

Цей вимушений процес сьогодні ми називаємо «третьою хвилею» («другою політичною хвилею») масового переселення української спільноти поза межі своєї рідної Вітчизни [1].

Інституціональна історія української еміграції, міграції та імміграції доволі складна, насичена значною кількістю фактів і подій, як в історичній ретроспективі, так і сьогоденні. Адже і нині прослідковуються головні риси української діаспоральної та міграційної політики, зокрема й інтелектуального виміру [3].

Питання становлення і стратегічного інституціонального розвитку держав пострадянського простору в ХХІ ст. потребує вивчення й узагальнення набутого ними досвіду: державотворчого, діаспорального, міграційного тощо.

У більшості пострадянських держав демократизація передувала дуже складним і драматичним процесам раціонально-бюрократичної модернізації держави і національної консолідації. На жаль, сьогодні понад 30 % українських учених працюють на розвиток економіки зарубіжних країн, а інтелектуальна міграція стала звичним соціально-політичним явищем в Україні й доволі актуальною проблемою для сучасної України.

Саме тому – інтелектуальна міграція й потребує, по-перше, детального аналізу міграції висококваліфікованих кадрів, яка в умовах глобалізації набуває масштабних обертів, по-друге, удосконалення процесу регулювання політичних напрямів держави щодо зменшення обсягів інтелектуальної міграції у майбутньому і, по-третє, вивчення й узагальнення історичного досвіду [6, с. 178–185].

Після краху біполярної системи, на початку ХХІ ст. людство опинилося в ситуації існування різних центрів сили / центрів

впливу. У повсякденне вживання увійшло поняття багатополарності (поліцентричності). Необхідно відзначити, що аналогів їй в історичному минулому не було; попередниками в XIX – на початку XX ст. були різні «концерти держав», зокрема, «система європейського концерту», закріплена на Віденському конгресі.

Поліцентричний світ, що затверджується на наших очах, стає унікальним продуктом безпрецедентної стадії глобалізації, яку вона досягла до теперішнього часу [12, с. 26–29].

Інтеграція у сфері зовнішньої політики та безпеки є одним із найамбітніших і найсуперечливіших вимірів інтеграційних процесів у Європейському Союзі, що відповідно має свої історичні інституціональні традиції і стратегічні напрями, зокрема – і у сфері міграційної та діаспоральної політики. Формування першої у сучасній Україні розпочалося після здобуття державної незалежності. Водночас, попри багатолітню бездержавність, Україна зберігала державницькі традиції, зокрема й у сфері міграційної політики та її інститутів, які, безумовно, мали вплив на державотворення новітніх часів.

Основною рушійною силою подальшої еволюції міграційної політики в нульових роках XXI ст. була необхідність приведення законодавства у відповідність до Конституції України і взятих державою міжнародних зобов'язань. Реалізація цього завдання мала за результат ухвалення цілої низки важливих законодавчих актів.

Упродовж перших десяти років нового століття міграція, насамперед – інтелектуальна, поступово почала привертати дедалі більше уваги влади і суспільства, перетворювалася на помітний елемент політичного життя. Стався справжній прорив в удосконаленні міграційного законодавства України, активізації міжнародного співробітництва. Водночас, управлінські функції у сфері міграції лишилися розпорощеними, спеціально уповноважений у відповідній сфері орган виконавчої влади не був створений, концепція державної міграційної політики, яка б визначила осно-

вні її цілі та засоби їх досягнення, не ухвалена. Пріоритети діяльності держави з управління міграціями перебували переважно і майже виключно у правовій площині й фактично не включали соціально-економічних аспектів переміщень населення, які є для цього явища вирішальними.

Важливими складовими цього процесу є інтелектуальна міграція та міжкультурна комунікація. Нині вони актуалізувалися в умовах поліцентричного світоустрою як для України, так і окремих держав Європейського Союзу.

В атмосфері наростання соціального напруження і збройних конфліктів у світі, розбалансування міжкультурної комунікації, посилення інтенсифікації процесів міжнародної міграції населення (як добровільної, так і вимушеної) загострюються проблеми їх регулювання. Адже неефективна міграційна політика не тільки спричиняє ряд проблем соціально-економічного, культурного характеру та міжкультурної взаємодії, а й призводить до виникнення реальних загроз національній безпеці держави.

Так, через слабкий прикордонний контроль, нелегальну міграцію, неінтегрованість іммігрантів у приймаючий соціум виникають такі негативні явища, як сепаратизм, зростання злочинності, військова агресія, теракти тощо. Значні еміграційні потоки призводять до вимивання найціннішого людського потенціалу за межі країни, що веде до демографічних, інтелектуальних втрат і економічної кризи.

Усі вказані проблеми є актуальними на сьогодні для України, тому їх вирішення загострює необхідність підвищення ефективності міграційної політики нашої держави. Злободенність і гострота міграційної проблематики, інституціональні проблеми діаспоральної політики, питання української діаспори зумовили піднесення інтересу до цієї тематики широкого кола науковців у 2016–2020-х роках.

Оскільки державна міграційна політика є складовою як зовнішньої, так і внутріш-

ньої політики держави, то в науковій літературі розрізняють, відповідно, зовнішню і внутрішню міграційну політику. При цьому зазначається, що метою зовнішньої політики має бути сприяння нарощуванню економічного потенціалу держави, зростанню добробуту населення, а головне – посиленню безпеки країни. Ми систематизували ті цілі й завдання міграційної політики, які визначено в основних нормативно-правових документах, і найголовніші, на нашу думку, виходячи з вимог сьогодення. Так, об'єктами регулювання зовнішньої міграційної політики є процеси імміграції, еміграції і транзиту населення.

Внутрішня політика покликана регулювати процеси внутрішньої міграції населення (як добровільної, так і вимушеної). Для комплексності аналізу, а також чіткості постановки цілей і завдань, пропонуємо в структурі внутрішньої політики виділити ще один важливий блок, який стосується зовнішньої міграції. При цьому слід пам'ятати, що пов'язані з нею проблеми вирішуються всередині країни. Йдеться про адаптацію й інтеграцію іноземців, які приїхали до України на постійне місце проживання чи на тривалий час, а також необхідність розробки ефективних механізмів повернення громадян України, які проживають за її межами, та сприяння їхній успішній реінтеграції [14].

Крім того, вважаємо, що нині провідним завданням міграційної політики є також запобігання масовій еміграції українців за кордон шляхом впливу на фактори, що стають її причинами. Йдеться про необхідність покращення можливостей працевлаштування на українському ринку праці, підвищення рівня заробітної плати, забезпечення належних умов праці та життя населення нашої держави. Неабияке значення також має національно-патріотичне виховання молоді, упровадження принципів толерантності й міжкультурної комунікації.

Ці та інші завдання міграційної і діаспориальної політики можна виконати лише в тісній взаємодії з іншими напрямками державної політики і міжнародними партнерами [5].

В умовах інноваційного розвитку економіки інтелектуальні ресурси є одним із ключових чинників, що визначають конкурентні переваги країн на світових ринках. Загострення дефіциту національних науково-технічних кадрів, що відзначається практично у всіх розвинених державах початку XXI ст., і посилення їхньої боротьби за зарубіжні уми й таланти надзвичайно актуалізували проблему інтелектуальної міграції, до потоків якої залучені вчені, викладачі закладів вищої освіти, експерти міжнародних організацій, службовці та інші категорії висококваліфікованих фахівців, а також студенти / здобувачі вищої освіти і стажисти.

На загальному тлі міжнародних переміщень населення, у цілому істотно інтенсифікувалися потоки інтелектуальної міграції, які вирізняються особливим динамізмом. Передусім вражають показники еміграції з країн, що розвиваються і держав пострадянського простору. Значне розширення масштабів інтелектуальної міграції в останні роки зумовлено цілою низкою факторів. Серед них особливо слід виділити швидко зростаючий попит економіки на науково-технічні кадри і високий рівень знань, який часто не здатні задовольнити місцеві системи освіти і ринки праці, що зумовлює необхідність широкого залучення зарубіжних фахівців і студентів [8].

Каталізатором інтелектуальної міграції є глобалізаційні процеси, насамперед, у сферах ринку праці, бізнесу, освіти, міжкультурних комунікацій, інформаційно-комунікаційних технологій тощо.

Як показує досвід розвинених країн, іммігранти відіграють суттєву роль у їх науково-технічному прогресі. Найяскравішим прикладом того є США, що висунулися на передні рубежі світового технологічного розвитку, випередивши в багатьох царинах своїх європейських конкурентів.

На рівні окремих країн здійснюється цілий комплекс заходів міграційної, діаспориальної і науково-технічної політики, що має оптимізувати управління потоками

інтелектуальної міграції. Аби залучити зарубіжних фахівців і студентів, стимулювати повернення тих, хто виїхав раніше, розвинені держави адресують своїм співвітчизникам широкий перелік міграційних та інших програм, змагаючись у їх привабливості [16]. У цілому політику зростаючого числа країн щодо фахівців і студентів відрізняє наявність комплексу різноманітних пільг і можливостей, що підвищують привабливість навчання і роботи на цій території і стимулюють приплив зарубіжних науково-технічних кадрів.

У другому десятилітті XXI ст. потоки інтелектуальних мігрантів у розвинені країни різко розширилися. При цьому посилилися циркуляційні пересування фахівців і студентів і між самими розвиненими державами, насамперед у рамках ЄС. Відзначається також вплив умов з Європи в США, проте, у більшості країн континенту вона має обмежені масштаби і компенсується припливом у них науково-технічних кадрів з інших держав.

Інтелектуальні іммігранти, незважаючи на те, що потенціал їхньої чималої частини використовується не найефективнішим чином, відіграють дуже важливу позитивну роль у науково-технічному і соціально-економічному розвитку приймаючих держав.

Майбутнє України – її молодь. Це мільйони людей, які не тільки є успішні й перспективні. Багато з них шукає захисту й підтримки, зокрема, в системі профспілок. Так, вони розраховують на свої сили. Проте, обставини бувають різні. Профспілки повинні не просто бути відкриті до розмови з трудовими мігрантами усіх вікових категорій, релігій, культур – вони мають випереджати їх інтелектуальні потреби, нові глобалізаційні виклики, ризики й небезпеки.

З проблем інтелектуальної міграції варто акцентувати увагу на наступних рекомендаціях / пропозиціях:

– продовжити подальшу реформу органів виконавчої влади у сфері міграції та забезпечити скоординовану діяльність відомств і органів влади різного рівня у сфері міграцій-

ної політики, зокрема, створити центральний орган виконавчої влади з питань міграції та діаспори;

– створити базу даних кваліфікованих українських спеціалістів, які перебувають за кордоном (із представників української діаспори, трудових мігрантів, їхніх дітей, які навчаються у закладах вищої освіти за кордоном, а також українських студентів, які поїхали на навчання за кордон) і бажають надавати консультативну та іншу допомогу Україні, з чітким розподілом за країнами перебування, кваліфікаціями, науковими ступеннями, ученими званнями тощо;

– розробити програми повернення і реінтеграції українських працівників-мігрантів на Батьківщину, які передбачали б допомогу реемігрантам у пошуку прийняттого місця роботи, забезпечення доступу до професійного навчання / перепідготовки, бізнес-курсів для тих, хто бажає започаткувати власну справу;

– активізувати потенціал роботи регіональних статистичних служб у частині обліку та статистики міграції, закласти єдиний методологічний, організаційний, термінологічний, фінансовий, технічний, інформаційний підхід до створення баз даних територіального рівня;

– запровадити регулярний моніторинг міграційних процесів в Україні, підтримувати дослідницькі проекти, спрямовані на вивчення особливостей міграції кваліфікованих спеціалістів, міжкультурної комунікації, діаспоральної політики тощо.

Невідомою складовою міграційної і діаспоральної політики є міжнародне співробітництво. Хоча інтереси України, як країни походження, й інтереси країн призначення українських мігрантів суттєво відрізняються, обидві сторони зацікавлені в організованій, законній і безпечній міграції, що відкриває реальні можливості для співпраці [16; 17].

У відповідь на ризики втрат населення в результаті міграції, Україні доцільно шукати домовленостей з іншими державами про запровадження програм циркулярних, тим-

часових переміщень, що відповідає й їх інтересам, оскільки звільняє від витрат на інтеграцію мігрантів, зменшує невдоволення щодо прибуття іноземців. Предметом спільних дій могли би стати також програми міжкультурної адаптації, повернення, сприяння щодо реінтеграції поверненців в українське суспільство.

Висновки. Основними мотивами міграції були й залишаються економічні чинники. Якщо на початку 90-х років ХХ ст. виїзди на заробітки спричиняли банкрутства підприємств, затримки виплат заробітної плати,

безробіття, то сьогодні метою вітчизняних заробітчан найчастіше є: підвищення добробуту, вирішення житлового питання, фінансування навчання тощо.

Відсутність чіткої перспективи, хоча б мінімальних сигналів щодо покращення ситуації в Україні, у недалекому майбутньому спонукатиме громадян до еміграції. Отже, доки очевидних стимулів для того, щоб залишатися і працювати на Батьківщині, не буде, – відтік робочої сили з країни продовжуватиметься, як правило, – інтелектуальної!

Список використаних джерел

1. Довгопол Я. Численна українська діаспора в США однією з перших відгукнулася на потреби захисту суверенітету й цілісності нашої держави в скрутний для неї час. *Укрінформ від 08.09.2014*. URL : http://www.ukrinform.ua/rubricdiaspora/1704137-posol_motsik_ukraiinska_gromada_v_ssha__odin_iz_naybilshih_lobistiv_ukraini_1970064.html. [Дата звернення: 22.01.2020].
2. Єлейко І. Передумови та особливості міграції українського населення до США. *Вісник Львівського університету. Серія «Міжнародні відносини»*. 2016. Вип. 39. С. 187–194.
3. Кириченко І. Україна «затоплює» Америку хвилею інтелекту, «зневоднюючи» себе? *Дзеркало тижня. Україна*. № 45 від 28.11.2014. URL : <http://gazeta.dt.ua/EDUCATION/ukrayina-zatoplyuye-ameriku-hvileyu-intelektuznevodnyuyuchi-sebe.html>. [Дата звернення: 13.01.2020].
4. Кухаренко Р. Українці в США. *Міграція від 23.12.2015*. URL : <http://migraciya.com.ua/news/ukrainian-abroad/ua-ukrainians-in-theusa/>. [Дата звернення: 20.01.2020].
5. Малиновська О. А. Міграційна політика: глобальний контекст та українські реалії: монографія. Київ : НІСД, 2018. 472 с.
6. Мирончук О. «Відплив інтелекту» як фактор конкурентоспроможності в глобалізованому світі. *Дослідження міжнародної економіки : зб. наук. пр.* Київ : ІСЕМВ НАН України, 2011. № 2 (67). С. 178–185.
7. Сергійчук В. І. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: нові документи і матеріали. Київ : Дніпро, 1998. 941 с.
8. Українська міграція в умовах глобальних і національних викликів ХХІ століття. Львів, 2019. 110 с.
9. Українці у Сполучених Штатах Америки. *Україна: Історія великого народу*. URL : <http://www.litopys.com.ua/diaspora/spolucheni-shtaty-ameryky/ukrayintsiu-spoluchenykh-shtatakh-ameryky/>. [Дата входження: 19.01.2020].
10. Українці у США: кількість, міграція, заняття та уподобання. За матеріалами відкритої лекції Воловини О. «Українці в США та вплив міграції з України на діаспору в США (на базі офіційної статистики)». *Справжня вартя від 21.11.2012*. URL : <http://varta.kharkov.ua/articles/1090601.html>. [Дата звернення: 30.01.2020].
11. Українці, які побували у США, не повертаються в Україну. *ТСН*. URL : <http://tsn.ua/ukrayina/ukrayintsi-yaki-pobuvali-u-ssha-ne-povertayutsya-vukrayinu.html>. [Дата звернення: 22.01.2020].
12. Ціватий В. Г., Громико О. А. Поліцентричність сучасного світоустрою: мегатренд ХХІ століття : (інституційний контекст). *Зовнішні справи*. 2014. № 8. С. 26–29.
13. Чекаленко Л. Д., Ціватий В. Г. Історія пам'яті або пам'ять історії : методологія дослідження. *Європейська політична та правна дискурсія*. 2018. Vol. 5. Iss. 6. С. 182–186.
14. Chekalenko L. D. Foreign Policy of Ukraine : monograph / Based on the scientific concept of Professor Lyudmyla D. Chekalenko / Scientific editor Rector of the Diplomatic Academy of Ukraine under the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine V. G. Tsviatyi. K. : LAT&K, 2016. 294 p.
15. Fedunkiw M. Ukrainian americans. URL : <http://www.everyculture.com/multi/Sr-Z/Ukrainian-Americans.html>. [Дата звернення: 16.01.2020].
16. International Relations. Edited by Stephen McGlinchey. Bristol, England, 2017. Part I: Diplomacy. P. 26–36.
17. The official site of the Center for Demographic and Socio-economic Research of Ukrainians in the United States. URL : <http://inform-decisions.com/stat/index.php>. [Дата звернення: 31.01.2020].

References

1. DOVHOPOL Ya. Numerous Ukrainian Diaspora in the USA is One of the First Who has Responded to the Exigencies of Defence of Sovereignty and Integrity of Our State in Difficult Time for It. *Ukrinform*, 08.09.2014 [viewed 22 January 2020]. Available from: http://www.ukrinform.ua/rubricdiaspora/1704137-posol_motsik_ukraiinska_gromada_v_ssha__odin_iz_naybilshih_lobistiv_ukraini_1970064.html.
2. YELEIKO I. (2016) Preconditions and Peculiarities of Ukrainian Population Migration to the USA. *Bulletin of Lviv University. International Affairs Series*, Iss. 39, pp. 187–194.
3. KYRYCHENKO I. Does Ukraine “Flood” America by the Wave of Intellect “Dehydrating” Itself? *Dzerkalo tyzhnia. Ukrayina*, 28.11.2014, no. 45 [viewed 13 January 2020]. Available from: <http://gazeta.dt.ua/EDUCATION/ukrayina-zatoplyuye-ameriku-hvileyu-intelektuznevodnyuyuchi-sebe.html>.
4. KUKHARENKO R. Ukrainians in the USA. *Migration*, 23.12.2015 [viewed 20 January 2020]. Available from: <http://migraciya.com.ua/news/ukrainian-abroad/ua-ukrainians-in-theusa/>.
5. MALYNOVSKA O. (2018) Migration Policy: Global Context and Ukrainian Realia: A Monograph. Kyiv: NISD, 472 pp.
6. MYRONCHUK O. (2011) “Drain of Intellect” as a Factor of Competitiveness in the Globalized World. *Research of the International Economy: Collection of Scientific Papers*. Kyiv: ISEMB NAN Ukrayiny, no. 2 (67), pp. 178–185.
7. Serhiychuk V. (1998) Ten Violent Years. West-Ukrainian Lands in the 1944–1953: New Documents and Materials. Kyiv: Dnipro, 941 pp.
8. (2019) Ukrainian Migration in the Conditions of Global and National Challenges of the 21st Century. Lviv, 110 pp.
9. Ukrainians in the United States of America. *Ukraine: History of a Great Nation* [viewed 19 January 2020]. Available from: <http://www.litopys.com.ua/diaspora/spolucheni-shtaty-ameryky/ukrayintsiu-spoluchenykh-shtatakh-ameryky/>.
10. Ukrainians in the USA: Quantity, Migration, Occupation and Tastes. After the Materials of Opened Lecture by Volovyna O. “Ukrainians in the USA and an Influence of Migration from Ukraine on Diaspora in the USA (Based on the Official Statistics)”. *Real Guard*, 21.11.2012 [viewed 30 January 2020]. Available from: <http://varta.kharkov.ua/articles/1090601.html>.
11. Ukrainians, who have Visited the USA, don't Return to Ukraine. *TSN* [viewed 22 January 2020]. Available from: <http://tsn.ua/ukrayina/ukrayintsi-yaki-pobuvali-u-ssha-ne-povertayutsya-vukrayinu.html>.
12. TSIVATYIV, HROMYKO O. (2014) Polycentricity of Modern World Order: Megatrend of the 21st Century: (Institutional Context). *Foreign Affairs*, no. 8, pp. 26–29.
13. CHEKALENKO L., TSIVATYI V. (2018) History of Memory or the Memory of History: Methodology of the Research. *Evropsky politicky a pravni diskurz*, Vol. 5, Iss. 6, pp. 182–186.
14. Chekalenko L. (2016) Foreign Policy of Ukraine: A Monograph / Based on the scientific concept of Professor Liudmyla D. Chekalenko / Scientific editor Rector of the Diplomatic Academy of Ukraine under the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine V. G. Tsivati. K.: LAT&K, 294 pp.
15. Fedunkiv M. Ukrainian Americans [viewed 16 January 2020]. Available from: <http://www.everyculture.com/multi/Sr-Z/Ukrainian-Americans.html>.
16. (2017) International Relations. Edited by Stephen McGlinchey. Bristol, England, Part I: Diplomacy, pp. 26–36.
17. Official Site of the Center for Demographic and Socio-Economic Research of Ukrainians in the United States [viewed 31 January 2020]. Available from: <http://inform-decisions.com/stat/index.php>.

УДК 314.151.3-054.73(=161.2)“1945/1955”

DOI <https://doi.org/10.15407/nte2020.01.076>**ЦАПКО ОЛЕГ**

кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

TSAPKO OLEN

a Ph.D. in History, an associate professor, a chief research fellow at the State Institution *NAS of Ukraine Institute of World History* Department of History of New Independent States

Бібліографічний опис:

Цапко, О. (2020) Нова хвиля примусового переселення українців-«остарбайтерів» у післявоєнний період. *Народна творчість та етнологія*, 1 (383), 76–81.

Tsapko, O. (2020) New Wave of Forced Resettling of Ukrainians-Ostarbeiters in the Post-War Period. *Folk Art and Ethnology*, 1 (383), 76–81.

НОВА ХВИЛЯ ПРИМУСОВОГО ПЕРЕСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ-«ОСТАРБАЙТЕРІВ» У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД

Пам'ять про Другу світову війну протягом усього часу існування радянської тоталітарної системи постійно перебувала під контролем влади, оскільки була важливим засобом легітимізації комуністичного режиму в СРСР. Тому багато проблемних моментів, які суперечили витвореному радянською офіційною ідеологією міфу про «Велику Вітчизняну війну» або замовчувалися, або ж їм давалася тенденційна і часто упереджена оцінка, яка загалом базувалася на відвертій фальсифікації історичних фактів. Одним із таких проблемних питань є вивчення історії українських остарбайтерів.

«Остарбайтери» – це радянські громадяни, серед яких значний відсоток займала молодь, що навіть не досягла повнолітнього віку, була направлена німецько-фашистською окупаційною владою до Третього Рейху на примусову працю. Ця проблема у радянській історіографії майже не досліджувалася. З погляду тогочасної сталінської ідеології, такі люди були «зрадниками Батьківщини», а їх досвід праці на ворога не вписувався в офіційну героїко-патріотичну версію війни.

Особливому замовчуванню також підлягало і дослідження подальшої долі колишніх остарбайтерів після їхнього звільнення з німецького полону. Значний відсоток стали полоненими сумнозвісного ГУЛАГУ, а над більшістю на все життя закріпилося тавро «неблагонадійних». Слід звернути увагу і на те, що чимало документів, які стосувалися остарбайтерів, з ідеологічних міркувань зберігалися в архівах КДБ і не були доступні для наукового опрацювання.

У пропонованій статті автор намагається дослідити механізм карально-репресивної політики сталінського керівництва по відношенню до українських остарбайтерів, розкрити основні форми та методи її реалізації. До таких форм, зокрема, ми відносимо створення радянською владою мережі перевірконо-фільтраційних таборів або пунктів; «трудова армія», які за режимом утримання нагадували концентраційні табори; цілої мережі «інформаторів».

Ключові слова: «остарбайтери», карально-репресивна політика, перевірконо-фільтраційні табори, інформатори, «трудова армія», окупаційна влада.

Remembrances on World War II have been controlled constantly by the power during the whole time of the Soviet totalitarian system existence as an important means of the USSR communist regime legitimation. That's why many problem

moments contradicting the myth about the *Great Patriotic War*, created by the Soviet official ideology, have been either smothered or estimated tendentiously and often preconceivedly. This appraisal has been based on frank falsification of historical facts. Studies of Ukrainian ostarbeiters history belong to such problem moments.

The ostarbeiters problem concerning the Soviet citizens hasn't been researched almost in the Soviet historiography. A considerable number of ostarbeiters has been formed by the under age youth, send to the Third Reich to forced work by the German fascist occupation power. According to the that time Stalin ideology these people have been considered as the *traitors of motherland* and their experience of work for the enemy hasn't harmonised with the official heroic-patriotic version of war.

Research of further fate of former ostarbeiters after their liberation from German captivity has been also the subject of peculiar ignoring. A considerable percent of them has become the captives of the Gulag. The majority of them has been with the stain of *unreliable person* for the whole life. Besides, attention should be paid to the fact, that most documents concerning ostarbeiters has been preserved in the archives of KGB inaccessible for scientific research by ideological considerations.

The author of the proposed article tries to investigate the mechanism of punitively-repressive policy of Stalin period leaders as to Ukrainian ostarbeiters, to reveal the main forms and methods of its implementation. In particular the creation of the system of checking-filtrating camps or points; *labour armies*, resembling concentration camps according to the regime of maintenance; the whole chain of *informers* by the Soviet authority are referred to such forms.

Keywords: ostarbeiters, punitively-repressive policy, checking-filtrating camps, informers, *labour army*, occupation power.

Демократичні перетворення в країнах колишнього СРСР відкрили можливість об'єктивного дослідження історії українських «остарбайтерів». У цей час з'явилася стаття російського дослідника А. Шев'якова [10], а також фундаментальне дослідження П. Поляна [8]. Деякі аспекти репатріації розкрито у працях українських учених, як-от завершальному історико-меморіальному видання [1], у дослідженнях М. Коваля [5], О. Буцко [3], С. Гальчака [4].

Вищеподані розвідки науковців суттєво доповнили наукові здобутки зарубіжних дослідників: американця М. Елліота «Репатріаційна глава в радянсько-американських відносинах 1944–1947 рр.» [14], англійських дослідників Н. Бетелла «Остання таємниця: насильницька репатріація в Росію 1944–1947 рр.» [13] і М. Толстого [9] та інших.

Проте, незважаючи на проявлений інтерес до проблеми остарбайтерів, чимало аспектів і нині залишаються нерозкритими. Особливо це стосується дослідження політики сталінського керівництва по відношенню до колишніх остарбайтерів. Зауважимо, що проблема є надзвичайно близькою автору цієї статті, оскільки безпосередньо стосується його батьків – Цапко Михайла Пантелійовича та Цапко (Семенець) Марії

Степанівни, які в період з 1943 по 1945 роки виконували примусові роботи в Німеччині. Тому, працюючи над статтею, автор також опирався і на спогади батьків.

Як вище зазначили, сталінське керівництво зараховувало остарбайтерів загалом до категорії «неблагонадійних», і виходячи з цього, формувало по відношенню до них свою політику. Після завершення окупаційного періоду перед владою постала проблема повернення на Батьківщину мільйонів людей, які з різних причин опинилися за її межами. Найбільшу кількість серед депортованих за роки війни громадян СРСР становили саме вихідці з України. Станом на червень-липень 1945 року в самій Німеччині їх перебувало більше 2 млн осіб [6]. За даними М. Коваля, лише з Вінницької області на примусові роботи в Німеччину було відправлено 647 тис. осіб, Волинської – 30 тис. осіб, Ворошиловградської (нині – Луганська обл.) – 72 тис. осіб, Дніпропетровської – 176 тис. 400 осіб, Кам'янець-Подільської – 117 тис. осіб, Київської – 170 тис. осіб, Кіровоградської – 52 тис. осіб, Львівської – 170 тис. 400 осіб, Рівненської – 22 тис. 200 осіб, Сумської – 78 тис. осіб, Сталінської (нині – Донецька обл.) – 252 тис. 200 осіб, Станіславської (нині – Івано-

Франківська обл.) – 68 тис. 300 осіб, Тернопільської – 164 тис. осіб, Харківської – 164 тис. осіб, Херсонської – 40 тис. 400 осіб, Чернігівської – 41 тис. 600 осіб, Чернівецької – 70 тис. осіб. З Криму німці вивезли 85 тис. 400 осіб, а з Закарпаття близько 71 тис. осіб [5].

Процес репатріації українських оstarбайтерів розпочався з прийняттям постанови «Про організацію прийому радянських громадян насильно вивезених нацистами, а також з різних причин потрапивших за прикордонну смугу між СРСР та Польщею, які поверталися на батьківщину» [11] за № 6457 від 24 серпня 1944 року та ухваленням на республіканському рівні спільної постанови Ради Народних Комісарів (далі – РНК, Раднарком) і Центрального комітету (ЦК) компартії для її виконання в Україні. У відповідності до цієї постанови та розробленого на її основі плану повернення військовополонених, при РНК УРСР був створений очолений М. Зозуленком відділ з прийому та облаштування радянських громадян, які поверталися на Батьківщину [12]. Координатором між українським Уповноваженим та Уповноваженим СРСР у справах репатріації виступав спеціально призначений Москвою представник Уповноважених при Раднаркомі Союзної республіки [3, с. 154]. Апарат радянських уповноважених очолив колишній начальник Головного розвідувального управління армії генерал-полковник Ф. Голиков, на якому лежала значна доля провини за непідготовленість СРСР до війни, через що й була окупована більшість території України в 1941 році.

Серед першочергових організаційних заходів по репатріації було передбачено створення мережі перевірконо-фільтраційних таборів або пунктів неподалік від західного кордону СРСР. Саме тому Раднарком України та ЦК КП(б)У 31 серпня 1944 року прийняли Постанову, якою зобов'язали республіканський Народний комісаріат внутрішніх справ (далі – НКВС) організувати у Львівській, Дрогобицькій і Волинській областях перші

шість перевірконо-фільтраційних таборів. Проте повернення з нацистського полону оберталось для наших співвітчизників ще гіршою неволею. Усі радянські громадяни, які тимчасово вийшли з-під контролю радянської влади під час війни, незважаючи на причини, що призвели до виїзду за кордон, вважалися зрадниками. Тому кожен, хто повертався до СРСР, опинявся під ретельною перевіркою на предмет політичної прихильності та благонадійності. У цьому контексті вважаємо за необхідне звернути увагу на наказ № 227, у якому сталінське керівництво радянським громадянам «радило» при виникненні загрози полону закінчувати життя самогубством, а також на наказ № 270, який стосувався сімей військовослужбовців, які потрапили в полон [2].

Вищезазначеними нормативно-правовими актами оstarбайтери поряд з колишніми військовополоненими, в'язнями концентраційних таборів тощо відносилися до єдиної категорії – репатріантів. Однак відразу в ході реалізації положень цих наказів у радянського керівництва виникли проблеми, позаяк кількість репатріантів становила декілька мільйонів і значно перевищувала прогнозовану кількість, тому шість таборів не могли вирішити проблему фільтрації у прикордонній смузі Західної України. Окрім того, додалася ще проблема переселення українсько-польських громадян на свою етнічну Батьківщину. Вона виникла після підписання відповідного Договору від 9 вересня 1944 року між урядом УРСР та Польським комітетом національного визволення. 20 вересня 1941 року в Люблін прибула перша група робітників апарату уповноважених на чолі з заступником наркома харчової промисловості УРСР Н. Подгорним. Розпочався процес переселення українців на Батьківщину, унаслідок чого, лише до кінця 1944 року з Польщі до УРСР виїхало 39 864 осіб, серед яких був і значний відсоток колишніх оstarбайтерів [2].

Ця обставина суттєво додала роботи щойно створеним органам репатріації. Представники радянської влади розуміли,

що «репатріаційна машина» потребувала свого вдосконалення, тому почали реалізовувати низку наступних заходів. При кожній армії створювалися перевірконо-фільтраційні табори з метою концентрації репатріантів і надання процесу організованих форм. Вони мали діяти поряд з існуючими ще з кінця грудня 1941 року армійськими збірно-переселенськими пунктами. На відміну від них, перевірконо-фільтраційні табори організовувалися для цивільного населення. Збірно-переселенські пункти були створені й на діючих фронтах. Так, 23 жовтня 1944 року в 1-й Прибалтійській, в 1-й, 2-й і 3-й Білоруські, 1-й, 2-й, 3-й і 4-й Українські фронти надійшло розпорядження про створення при них по одному збірно-переселенському пункту (табору) [4, с. 180].

Згодом, у лютому-березні 1945 року, кількість таких фронтових пунктів зросла до п'ятдесяти семи, вісімнадцять з яких було організовано тільки при 1-му Українському фронті. Аналогічно, як і армійські перевірконо-фільтраційні табори, вони були розраховані на цивільних репатріантів [4, с. 182]. Але й цього виявилось замало, позаяк ставлення до колишніх оstarбайтерів було особливо скрупульозним. У цей період радянське керівництво значну увагу приділяло збільшенню кількості перевірконо-фільтраційних пунктів НКВС, що розташовувалися вздовж державного кордону СРСР. Станом на 23 грудня 1944 року їх налічувалося вже п'ятнадцять [7]. На території Української РСР у Львівській, Дрогобицькій, Волинській та Ізмаїльській областях працювало сім перевірконо-фільтраційних пунктів НКВС. Такі пункти розташовувались у Болграді, Володимирі-Волинському, Раві-Руській, Яворові, Хирові, Мостиську, Чернівцях [12].

У збірно-переселенських таборах Народного комісаріату оборони (НКО) та перевірконо-фільтраційних пунктах НКВС УРСР репатріанти продовжували проходити перевірку та облік, після чого їх умовно розподіляли на три категорії. До першої входили ті, кого вважали ворогами радянської

влади – передусім, це були так звані власівці й бандерівці. Друга категорія визначалася як «відносно чиста» – до неї входили ті, кого не можна повною мірою звинуватити у співпраці з ворогом. І, нарешті, третя категорія складалася з людей, чия прихильність до радянського режиму не викликала ніяких сумнівів. Як показує нам аналіз опрацьованої літератури, цей поділ часто здійснювався умовно і вольовим методом. Цьому сприяли також складність і величезний обсяг перевірконової роботи, що доволі часто призводило до плутанини з розподіленням і люди потрапляли не в ті категорії [11].

А зарахування до тієї чи іншої категорії мало величезне значення для людини, адже залежно від них, її направляли або до лав Червоної Армії, або за місцем проживання передавали для наступного ведення слідства до перевірконо-фільтраційних таборів і слідчих органів НКВС, Народного комісаріату державної безпеки (далі – НКДБ), «Смершу» [7]. Саме ці органи мали нести безпосередню відповідальність за перевірку репатріантів. У всіх перевірконо-фільтраційних пунктах створювалися спеціальні комісії, що складалися з працівників цих відомств. В обов'язки органів «Смершу» покладалася перевірка колишніх військовослужбовців Червоної Армії. За благонадійність цивільних громадян відповідали комісії з представників НКВС, НКДБ і «Смершу», під головуванням представника НКВС [4, с. 177]. Слід зазначити, що пізніше до фільтраційної роботи активно залучалися і місцеві органи НКВС. Довершували картину репатріаційної системи відповідні органи на місцях, які мали забезпечити прийом, розміщення, трудове й господарсько-побутове облаштування репатріантів. З кінця 1944 року почали створюватися відповідні органи в Українській РСР. Загальне керівництво органами репатріації в Україні покладалося на заступника Голови РНК І. Сеніна [7].

Переважна більшість оstarбайтерів входила до другої категорії і їхнє майбутнє залежало від багатьох чинників, на які, на

жаль, не звертається належна увага. Для подальшої долі остарбайтера велике значення мало його звільнення. Мається на увазі те, що до остарбайтерів, які були звільнені радянськими військами, ставлення фільтраційних комісій було лояльнішим. Найменше пощастило тим остарбайтерам, які перебували в західних районах Німеччини і були звільнені військами союзників. Ця категорія перевірялася особливо ретельно і саме вона становила значний відсоток спеціально створених сталінським керівництвом так званих трудових армій. Мій батько був з цієї категорії, оскільки примусові роботи відбував у німецькому Ганновері, яке було звільнено англо-американськими військовими частинами. За його спогадами, у трудову армію направляли без будь-якого пояснення. Спочатку їх посадили в товарні вагони і пообіцяли, що відправлять в Україну, однак відразу повезли до Башкирії в одну з таких армій. За своєю суттю трудова армія – аналог концтабору. Люди перебували за колючим дротом у спеціальних бараках з виставленою відповідною охороною. Існування в цій армії супроводжувала важка праця, погане харчування, відсутність елементарних санітарно-гігієнічних умов, що призводило до частих епідемій, зокрема, «брюшного тифу» і масових смертей.

Характеризуючи роботу комісій перевірконо-фільтраційних таборів у ставленні до колишніх остарбайтерів, слід зазначити, що подібна діяльність не могла обійтися без цілої мережі інформаторів. Саме вони формували списки тих, хто не мав бажання повертатися додому, повідомляли про настрої серед репатріантів, доповідали про тих, хто намагався сховати сліди свого громадянства. Такі інформатори діяли скрізь: у таборах, у збірно-переселенських пунктах, в органах і відділах. Таємних співробітників завербовували із числа репатріантів, надавали їм певні привілеї та полегшений режим утримання, з метою залучити їх на свій бік чи вивідати в них необхідну інформацію, проводили агітаційну роботу, влаштовували мітинги тощо.

Діяли інформатори як у середині країни, так і за її межами – скрізь, де тільки були створені органи по репатріації та переселенські пункти. Натомість зрозуміло, що будь-яка установа, відомство, відділ чи управління не могли функціонувати без належного фінансування та матеріального забезпечення. З республіканського бюджету РНК України виділила чималі кошти для проведення політико-роз'яснювальної роботи. Кошти, які могли б піти на облаштування остарбайтерів, забезпечення їх належним харчуванням, одягом, використовували для придбання газет, журналів, плакатів, портретів вождів і проведення різного роду політико-агітаційних заходів. Показовою щодо цього була ситуація саме в Українській РСР. У пунктах у Володимирі-Волинському, Раві-Руській не була організована гаряча їжа. Особовий склад багатьох пунктів був недоукомплектований, що призводило до поганої дисципліни, пияцтва, грабіжництва [3, с. 160]. Але це був тільки початковий етап складного і водночас надзвичайно суперечливого процесу репатріації українських остарбайтерів, період становлення й початку функціонування органів репатріації в Українській РСР.

Підсумовуючи вищевикладене, доходимо висновку, що політика сталінського керівництва до колишніх остарбайтерів мала карально-репресивний характер. Підтвердженням цьому є діяльність фільтраційно-перевірочних таборів і репатріаційних комісій. До цієї роботи був залучений цілий механізм каральної системи НКВС. Усе це негативно відобразилося на долі колишніх остарбайтерів, які були змушені все життя перебувати під переслідуваннями та підозрою в «неблагонадійності». Окреслені нами питання, які пов'язані з вивченням подальшої долі колишніх остарбайтерів, труднощами, з якими вони зіштовхнулися у процесі їхньої адаптації до «радянської дійсності», відшкодуванням їм збитків і матеріальної компенсації тощо, і надалі очікують ґрунтовних наукових відповідей дослідників.

Список використаних джерел

1. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945 / редкол. : голова І. Герасимов ; заст. голови І. Муковський, П. Панченко ; відп. секретар Р. Вишневський. Київ, 2000. С. 944.
2. Буцко О. К истории украинско-польского переселения 1944–1946 гг. *Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції*. Київ, 1995. С. 243.
3. Буцко О. «С возвращеньцем»: судьба украинских граждан, репатриированных на родину. *Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей*. Київ, 1998. Вип. 2. С. 148–162.
4. Гальчак С. Організаційні заходи радянської сторони з підготовки до репатріації «переміщених осіб». *Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей*. Київ, 2003. Вип. 7. Ч. II. С. 173–182.
5. Коваль М. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Київ, 1999. С. 336.
6. Нюрнбергський процес : зб. мат-лів у 8 т. Москва, 1990. Т. 4. С. 84.
7. Пастушенко Т. Репатріація українських «остарбайтерів» на батьківщину: 1944–1947 рр. *Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей*. Київ, 2005. Вип. 9. Ч. III. С. 126.
8. Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация. Москва, 1996. С. 422.
9. Толстой Н. Жертвы Ялты / пер. с англ. Е. Гессен. *Исследования новейшей русской истории*. Париж : YMCA – Press, 1988. Т. 7. С. 530.
10. Шевяков А. Репатриация советского мирного населения и военнопленных, оказавшихся в оккупированных зонах государств антигитлеровской коалиции. *Население России в 1920–1950 гг.: численность, потери, миграции*. Москва, 1994. С. 195.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань та організацій України (далі – ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 23. Спр. 794. Арк. 2.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ). Ф. 2. Оп. 7. Спр. 1726. Арк. 17.
13. Bethell N. The last secret: Forcible Repatriation to Russia 1944–1947. London, 1974. 245 p.
14. Elliot M. The Repatriation Issue in Soviet-American Relations 1944– 1946. University of Kentukki, 1974. 298 p.

References

1. HERASYMOV I., the head of editorial staff (2000) *Immortality. A Book of Memory of Ukraine. 1941–1945*. Kyiv, pp. 944.
2. BUTSKO O. (1995) To the History of Ukrainian-Polish Resettling of 1944–1946. *Ukraine in the World War II: Lessons of History and Contemporaneity. Collected Papers of International Scientific Conference*. Kyiv, pp. 243.
3. BUTSKO O. (1998) “With the Return”: Fate of Ukrainian Citizens, Repatriated to the Motherland. *The Pages of Military History of Ukraine: Collected Scientific Papers*. Kyiv, Iss. 2, pp. 148–162.
4. HALCHAK S. (2003) Organizing Measures of the Soviet Side Concerning the Preparation of the “Displaced Persons” Repatriation. *The Pages of Military History of Ukraine: Collected Scientific Papers*. Kyiv, Iss. 7, Part II, pp. 173–182.
5. KOVAL M. (1999) *Ukraine in the World War II and Great Patriotic War (1939–1945)*. Kyiv, pp. 336.
6. (1990) *Nuremberg Trials: Collection of Materials in Eight Volumes*. Moscow, Vol. 4, pp. 84.
7. PASTUSHENKO T. (2005) Repatriation of Ukrainian Ostarbeiters to the Motherland: 1944–1947. *The Pages of Military History of Ukraine: Collected Scientific Papers*. Kyiv, Iss. 9, Part III, pp. 126.
8. POLIAN P. (1996) *Victims of Two Dictatorships. Ostarbeiters and Prisoners of War in the Third Reich and Their Repatriation*. Moscow, pp. 422.
9. TOLSTOI N. (1988) *Victims of Yalta*. Translated from English by E. Gessen. *Researches of Modern Russian History*. Paris: YMCA – Press, Vol. 7, pp. 530.
10. SHEVYAKOV A. (1994) *Repatriation of the Soviet Peace Population and Prisoners of War, Found Themselves in the Occupied Areas of the States of Allies of World War II. Population of Russia in the 1920s–1950s: Number, Losses, Migrations*. Moscow, pp. 195.
11. The Central State Archives of the Social Associations and Organizations of Ukraine. Fund 1, Inventory 23, Dossier 794, Sheets 2.
12. The Central State Archives of the Social Associations and Organizations of Ukraine. Fund 2, Inventory 7, Dossier 1726, Sheets 17.
13. BETHELL N. (1974) *The Last Secret: Forcible Repatriation to Russia 1944–1947*. London, 245 pp.
14. Elliot M. (1974) *The Repatriation Issue in Soviet-American Relations 1944–1946*. University of Kentukki, 298 pp.

УДК 314.151.3-054.72(71+73=161.2)“1846/1939”

DOI <https://doi.org/10.15407/nte2020.01.082>

РОМАНЕНКО ОЛЕНА

кандидат політичних наук, молодший науковий співробітник відділу глобальних і цивілізаційних процесів Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ROMANENKO OLENA

Ph.D., a junior research fellow at the State Establishment NAS of Ukraine *Institute of World History Department of Global and Civilization Processes*

Бібліографічний опис:

Романенко, О. (2020) Поїздка в обидва кінці, або «Міф про неповернення» у східноєвропейській міграції. *Народна творчість та етнологія*, 1 (383), 82–85.

Romanenko, O. (2020) A Round Trip, or the *Myth of No Return* in Eastern European Migration. *Folk Art and Ethnology*, 1 (383), 82–85.

A ROUND TRIP, OR THE *MYTH OF NO RETURN* IN EASTERN EUROPEAN MIGRATION

Анотація / Abstract

Враховуючи труднощі життя емігрантів початку ХХ ст. та їхню суперечливу долю у власній історії еміграції, варто зазначити, що вони не завжди закінчувалися успішно. Період до, під час і після Першої світової війни став особливо активним у посиленні міграційної політики для обох Америк. Регіони Східної і Центральної Європи стали постачальниками робочої сили, насамперед до США та Канади.

Стаття показує деякі випадки неуспішної еміграції до Північної Америки та розвінчує міф, що з початку ХІХ ст. і до сьогодні курсує в середовищі емігрантів: швидке збагачення та краща доля. Приклади, що наведені в статті, переважно відносяться до емігрантів з території Галичини (спочатку як складової частини Австро-Угорської імперії, а пізніше польських земель міжвоєнного періоду).

Ключові слова: міграція, Східна Європа, Австро-Угорська імперія, Польща, богемські землі.

Considering difficulties of the early 20th century emigrants' life and their controversial fate in their own history of emigration, it is worth saying that they did not always end successfully. The period before, during and after World War I became particularly active in increasing migration policy for both Americas. The Central and Eastern European regions became labor suppliers primarily to the USA and Canada.

The article provides an overview of some cases of unsuccessful emigration to North America and unravels the myth, which has been circulating among emigrants from the early 19th century until today: quick enrichment and better destiny. The examples cited in the article mainly refer to emigrants from the territory of Galicia (first as a part of the Austro-Hungarian Empire and later as Poland's lands during the interwar period).

Keywords: migration, Eastern Europe, Austro-Hungarian Empire, Poland, Bohemian lands.

Between 1846 and 1940, more than 50 million Europeans moved to the Americas in one of the greatest migrations of human history. Different authors give the numbers from 55 to 58 million of those, who moved to North and South Americas in the mentioned period. As a result, the Austro-Hungarian Empire was the top supplier of migrants to the United States (more than 2 million people) [11, p. 156]. Some sources underline that the Habsburg monarchy *was one of the main European centers of emigration at the beginning of the 20th century, and between 1876 and 1910, at least five million Austro-Hungarian citizens, nearly ten percent of the population, emigrated* [8, p. 23].

Nearly 70 percent of all migrants to the United States in 1910 were born in Galicia. Poles, Jews, and Ukrainians from this province formed an important part of the *New Immigration* to the USA. Most of the Galician migrants were single men at an age between 15 and 49 [8, p. 17]. Galician migrants dominated as servants and workers in agriculture. They moved to new lands as young unmarried people without families.

Another so-called *family migration pattern* was based on a scheme than one member of the family went first, and after he or she had settled, the relatives followed. It was popular among Bohunks*. In Bohemian lands, more than 20 000 Bohemians received passports to emigrate from Austria in the 1850s, and this number does not include individuals who emigrated illegally [17, p. 11]. Therefore, early Czech nation builders and government authorities responded with alarm to a wave of mass migration to North America. Regional and local officials mobilized their efforts to stop mass emigration. Such measures included the prohibition of emigration agencies and the prosecution of agents, writing agitation and patriotic songs and plays (as *Lesní Panna aneb Cesta do Ameriky* [15] by Josef Kajetán Tyl), destroying stereotypes that America is an ideal place for living.

* Derogatory term for immigrants from the Habsburg Empire (formed from words *Bohemian* and *Hungarian*).

The same ideas we can find in Poland: even people who agree with the existence of labor migration are against emigration of people who permanently leave the homeland, because emigration leads to *demographic losses* and *social sickness*. In Galicia, and elsewhere, the discourse about *travel agents* became part of a much broader and crucial discussion about work necessary for the rise of Polish national consciousness among peasants and their *Polish character* [16, p. 81].

Tara Zahra in her book *The Great Departure: Mass Migration from Eastern Europe and the Making of the Free World* [17] shows that not all *emigration stories* were successful. According to Tara Zahra, from 30 to 40 % of Central and Eastern European emigrants return to their homes.

Faustina Wiśniewska *was counting days until she could return home, having no intention to live in misery or to kill herself in order to save a grosz* [17, p. 4]. In her letters [10], the young woman wrote to her parents, describing that newcomers needed to be at work in terrible conditions for 12 hours per day, feeling lonely and depressed. Moreover, at that time the journey across the Atlantic took averaging from thirty to forty days and was potentially deadly. Another example, Adam Loboda from Galicia at the age of 16 with other fourteen Austrian boys from his village went for searching his new homeland. Finally, he found a job and had no regrets about his achievements, but four of his friends committed suicide, one shot himself, one hanged himself, one took poison, and one drowned himself. Only two of them became more or less rich. Others like Adam became just the workers [17, pp. 13–14].

Coming back to Polish emigration history, after the restoring of the Polish Republic's independence in November 1918, the new government faced a problem of citizenship and created a new emigration policy for *Polonia*. This term is broadly used until today to name the Polish immigrants. It was firstly used in Poland by Jan Ciemieniewski in 1896 [6, pp. 175–176]. What is interesting, the same word for the same meaning (the imagined community of Polish

immigrants in the United States and elsewhere) had already been used twenty year before in 1875 by Władysław Dyniewicz in *Gazeta polska dla Polonii w Ameryce* [7].

The law from the 20th of January 1920 regulated the issue of Polish citizenship [13, pp. 63–66]: without further formalities, former bearers of German, Austrian, Hungarian, and Russian citizenships, who, as of 10 January, 1920, lived in the area now constituting the Polish territory, were granted Polish citizenship. Furthermore, without any additional formalities persons who were born on Polish territories and parents permanently residing on these territories became Polish citizens, even if on January 10, 1920 (when the law came into force) they did not reside in Poland permanently, but lived abroad. A person without any other citizenship received the Polish citizenship by virtue of the fact that he or she was born on Polish land. People also were required to opt for nationality they would like to keep, because Polish law forbade dual citizenship.

In the interwar period, Poles (and ethnic Ukrainians, Lithuanians, Belarusians, Germans, etc.) having not naturalized abroad retained Polish citizenship: Polish migrants in the world were simply treated as Poles. So the attempts to use the Diaspora for the benefit of a new Polish state were made. According to *law and to the rhetoric of politicians, members of the Polish Diaspora living abroad were viewed and declared to be Poles. The practical consequences of such an approach were... dubious and controversial. In the years 1918–1921, the country faced a problem of repatriation, the return of forced migrants, people who during the war had been expelled from their homes* [16, p. 84].

Some governmental agencies were interested in solving migration problems, such as:

- Ministry of Foreign Affairs (MFA),
- Ministry of Labor and Social Welfare,
- Ministry of Internal Affairs.

However, the main institution, which was established in November 1918, to solve these problems was the State Office for the Problems of Returning Prisoners, Refugees and Workers

(JUR for short). It existed until late 1920. The Ministry of Labor and Social Welfare and MFA agreed that migration problems *are closely linked with the ideas of general foreign policy, because in fact [migrants] make an impact on attitudes of various countries towards Poland* [5].

To illustrate the controversial policy in accordance to Polonia, let us see the example of Polish migration policy in the USA. Politicians and Polish centers of power expressed interest in return migration from America earlier, before and during the First World War. After the war, thousands of people intended to return. At the same time, the Ministry of Labor proclaimed that *returns should rather be stopped now*. Due to the fear that returnees would more deeply destabilize the bad social situation of the country, the Ministry of Foreign Affairs proclaimed that *considering the high unemployment and the economic crises in the country, mass reemigration now will have serious and dangerous consequences* [2].

In November 1919, the Prime Minister Ignacy Paderewski issued official *Appeal to Polonia*, asking the Poles to remain in America. The Consulate General in New York was discouraging American Poles from applying for passports in order to return [1; 4; 3]. *It is not time yet. Feverish return migration might be harmful for Poland and for the returnees*, announced a press release [12].

In 1920, in order to coordinate the policies of migration and unemployment, the Emigration Office (EO) was formed by the Parliament [16, p. 85]. It was subordinated to the Ministry of Labor by working closely with MFA. Several years later, the situation for the returnees still did not change. In the end of the interwar period, the problem basically disappeared because of a policy of the Polish state in restraining American returnees.

Seven years later, in the *Regulation* of December 15, 1927, issued by the President of the Polish Republic, was provided a new definition of the term *emigrant*. *An Emigrant ... is the Polish citizen who is leaving, or who has left, the territory of the Polish Republic in search of labor, or in order to work, or who went to joint his spouse, relatives or*

kins, who had previously emigrated. By emigrant will be understood a person leaving the territory of the Polish Republic, a person remaining outside the Polish territory jointly with an emigrant, and who is a member of his family [9, p. 178].

Conclusions

The example of Polish government shows that the postwar period was difficult both for citizens of the newly created country, and for the diaspora who wanted to return home. In different years of the interwar period, depending on the economic and political situation, the attitude towards these citizens changed: from the unprompted *come back, we are waiting for*

you to build our Poland to wait, it is not time yet because of a high level of unemployment, economic instability and increasing social problems.

However, ambiguous is the fate of the emigrants who left the country for one reason or another. Some examples show that many of such people just did not want to live in America for a long time, keeping the money for families (to build a house, find a wife, or start one's own business). Some people may have taken three years round-trip (or even multiple round trips). Therefore, the fate of such people will be a huge field of interest for future research.

References

1. Archives of New Files (Archiwum Akt Nowych, AAN): Collection Prezydium Rady Ministrów (hereafter – PRM): Akta numeryczne, no. 7040/20, *Ministry of Labor to PRM*, September 9, 1919, p. 8; PRM, Protocols, no. 123, p. 497a, meeting (November 22, 1919); *MFA to PRM*, September 16, 1919, p. 22.
2. Archives of New Files (Archiwum Akt Nowych, AAN): Akta numeryczne, no. 15238/19, p. 6, (PRM): *PUJUR to PRM*, August 12, 1919, p. 8–9; *PUJUR to Ministry of Treasure*, November 19, 1919.
3. Archives of New Files (Archiwum Akt Nowych, AAN): vol. 895, p. 7, *Polish Embassy in Washington Files*: Report of the Emigration Attaché, September 15, 1919 [in English].
4. Archives of New Files (Archiwum Akt Nowych, AAN): vol. 922, pp. 5–7, *Polish Embassy in London*: Protocol from the Conference on Return Migration from the United States, October 16, 1919; PRM, Protocols, no. 123, p. 497a [in English].
5. Archives of New Files (Archiwum Akt Nowych, AAN): Vol. 7040/20, *Polish Ministry of Foreign Affairs to PRM*, July 1991.
6. BROŻEK, Andrzej. *Polish Americans 1854–1939*. Warsaw: Interpress, 1985, 274 pp. [in English].
7. DYNIEWICZ, Władisław. *Gazeta polska dla Polonii w Ameryce. Gazeta Polska w Chicago*, 13th of May 1875 [in Polish].
8. EHMER, Josef, Annemarie STEIDL, Hermann ZEITLHOFER. Migration Patterns in Late Imperial Austria. In: *Working Paper Nr: 3. KMI Working Paper Series* [online]. Vienna: Österreichische Akademie der Wissenschaften. Kommission für Migrations- und Integrationsforschung Commission for Migration and Integration Research, 2004, 33 pp. Available from: https://www.oeaw.ac.at/fileadmin/kommissionen/KMI/Dokumente/Working_Papers/kmi_WP3.pdf [in English].
9. KRASZEWSKI, Piotr. *Polska emigracja zarobkowa w latach 1870–1939: Praktyka i refleksja*. Poznań: Polska Akademia Nauk, 1995, 356 pp. [in Polish].
10. KULA, Witold, Nina ASSORODOBRAJ-KULA, Marcin KULA. *Listy emigrantów z Brazylii i Stanów Zjednoczonych, 1890–1891*. Warsaw: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1973, 591 pp. [in Polish].
11. McKEOWN, Adam. Global Migration, 1846–1940. *Journal of World History*, 2004, vol. 15, no. 2 (June), p. 155–189 [in English].
12. OLSZEWSKI, Adam. *Historia Związku Narodowego Polskiego w Ameryce*. Chicago, 1957, vol. 3, 291 pp. [in Polish].
13. RYSZKA, Franciszek (ed.). *Historia państwa i prawa Polski 1918–1939*. Warsaw: PWN, 1962, pt. I, 306 pp. [in Polish].
14. SARNA, Jonathan D. The Myth of No Return: Jewish Return Migration to Eastern Europe, 1881–1914. In: Dirk HOERDER, ed., *Labor Migration in the Atlantic Economies: The European and North American Working Classes during the Period of Industrialization*. Westport, CT: Greenwood Press, 1985, p. 423–434 [in English].
15. TYL, Josef Kajetán. *Lesní Panna aneb Cesta do Ameriky. Žertovná báchorka se zpěvyatancive čtyřech odděleních* [online]. Prague: Městská knihovna v Praze, 2018, 70 pp. Available from: https://web2.mlp.cz/koweb/00/04/36/50/43/lesni_panna.pdf [in Czech].
16. WALASZEK, Adam. Wychodźcy, Emigrants or Poles? Fears and Hopes about Emigration in Poland 1870–1918–1939. *AEMI Journal*, 2003, vol. 1, pp. 78–93 [in English].
17. ZAHRA, Tara. *The Great Departure: Mass Migration from Eastern Europe and the Making of the Free World*. New York: W. W. Norton & Company, 2017, 416 pp. [in English].

УДК 316.7:314.151.3-054.73]“1945/1955”

DOI [https://doi.org/ 10.15407/nte2020.01.086](https://doi.org/10.15407/nte2020.01.086)

АНТОНЮК ТЕТЯНА

доктор історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу зарубіжної україніки Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. <https://orcid.org/0000-0002-6446-2795>

ANTONIUK TETIANA

a Doctor of History, associate professor, leading researcher at Foreign Ukrainian Studies Department of the Library Science Research Institute of the Vernadskyi National Library of Ukraine. <https://orcid.org/0000-0002-6446-2795>

Бібліографічний опис:

Антонюк, Т. (2020) Етнокультурний профіль третьої хвилі української еміграції. *Народна творчість та етнологія*, 1 (383), 86–106.

Antoniuk, T. (2020) Ethno-Cultural Profile of the Third Wave of Ukrainian Emigration. *Folk Art and Ethnology*, 1 (383), 86–106.

ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ ПРОФІЛЬ ТРЕТЬОЇ ХВИЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ

Анотація / Abstract

У статті досліджено окремі книжкові видання з фонду відділу зарубіжної україніки Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, які розкривають історію третьої хвилі української еміграції (1945 – кінець 1980-х рр.), спричиненої Другою світовою війною (1939–1945). Увагу приділено виданням діаспори, а також вітчизняним, що вийшли з друку у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. Акцентовано увагу на виданнях, що розкривають особливості, характер, чисельність, роль і внесок третьої хвилі у збереження національної ідентичності українства, розвиток національної ідеї та боротьбу за відновлення української державності. Встановлено, що книжкові видання представляють різні види друкованої продукції: довідкової, наукової, мемуарної, художньої, навчальної. Вагому частину становлять довідкові видання з історії української еміграції, у яких висвітлено третю її хвилю, а також розповіді учасників і очевидців тих подій, які свідчать про поневіряння «переміщенців» у таборах, їхні пошуки пристановища у світі. Меншою кількістю представлено монографії, документальні видання та художню літературу. Розкрито роль і значення видань про третю хвилю української еміграції для досягнення феномену світового українства. Відзначено, що з проголошенням незалежності України, третю хвилю української еміграції розпочали активно досліджувати вітчизняні вчені. Це втілюється в публікації низки праць, що зберігаються в колекції «Підручний фонд».

Ключові слова: Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, історіографія, відділ зарубіжної україніки, третя хвиля української еміграції, видавнича продукція.

The article considers separate book editions from a fund of Foreign Ukrainian Studies Department of the V. Vernadskyi National Library of Ukraine, which reveal the history of the third wave of Ukrainian emigration (1945 to late 1980s) brought forth by the Second World War (1939–1945). An attention is paid to editions of Ukrainian diaspora's publishing houses

issued in countries of mass settlement of the Ukrainians. A separate publication presents a book feature and emphasizes the importance of this literature for forming a holistic view of Ukrainian emigration's history as an integral component of the Ukrainian history.

An emphasis is placed on publications that expose peculiarities, nature, numbers, role and contribution of the third wave in preserving the national identity of the Ukrainians, as well as to developing a national idea and fighting for the restoration of Ukrainian statehood. It is established that book editions represent different types of printed matter: reference, science, memoirs, science-journalism, education, belles-lettres, published mainly in the second half of the XXth century.

A significant portion of the publications is constituted by editions in the realm of Ukrainian emigration's history, which shed light on its third wave, as well as evidences of the then developments' participants and eyewitnesses, which are indicative of distresses suffered by the displaced persons in camps, and their search for a shelter. Fewer are represented by monographs, documentaries, and belles-lettres. There have been also revealed a role and the significance of editions on the third wave of Ukrainian emigration for understanding the phenomenon of the global Ukrainianhood.

It is noticed that since the proclamation of Ukraine's independence, domestic scholars have begun actively studying the third wave of Ukrainian emigration. This was embodied in publishing a number of works: monographs, textbooks on the history of Ukraine, reference books, which are stored in the collection *Handy Fund*.

Keywords: V. Vernadskyi National Library of Ukraine, historiography, Foreign Ukrainian Studies Department, third wave of Ukrainian emigration, printed matter.

Вступ. Історія української еміграції і діаспори є органічною складовою історії України та всесвітньої історії. Актуальність проблеми зумовлена тривалою забороною об'єктивного дослідження цієї теми українськими вченими в силу ідеологічних причин. Починаючи з 1990-х років з'явилися умови для її достовірного висвітлення, що підтверджується появою нових досліджень. Відділ зарубіжної україніки Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ВЗУ ІК НБУВ) є науковим підрозділом, що збирає, зберігає та опрацьовує зарубіжну україніку, серед документів якої значна кількість видань, присвячених третій хвилі української еміграції, що спричинилася Другою світовою війною і тривала до кінця 80-х років ХХ ст. Видання розкривають передумови, причини, перебіг, особливості третьої хвилі української еміграції і роль післявоєнних переселенців в організації громадського, культурного, наукового, освітнього та інших аспектів життя української діаспори, сформованої попередніми хвилями.

Об'єкт дослідження – книжкові видання з фонду ВЗУ ІК НБУВ, у яких відображено історію третьої хвилі української еміграції 1945 – кінця 1980-х років.

Предмет дослідження – характеристика книжкових видань, їх змістовні особливості

щодо перебігу третьої хвилі української еміграції.

Територіальні межі розвідки охоплюють Україну та країни «вільного світу», де зосередилися великі спільноти українства, серед них і переселенці третьої хвилі. Це країни Європи (Австрія, Великобританія, Італія, Німеччина, Франція), Австралія, Аргентина, Бразилія, Канада, США тощо.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1945 – кінець 1980-х років ХХ ст. З метою повнішого розкриття теми дослідження, авторка виходить за межі окресленої хронології.

Постановка завдання. Виявлення і характеристика окремих книжкових видань з фонду ВЗУ ІК НБУВ, зміст яких розкриває процес еміграції українців у «вільний світ» після Другої світової війни. З'ясування видів книжкових видань із запропонованої теми, особливостей висвітлення цими виданнями окремих аспектів процесу еміграції третьої хвилі.

Метою статті є популяризація книжкових видань з фонду ВЗУ ІК НБУВ, у яких розкрито важливі аспекти третьої хвилі української еміграції.

Новизна дослідження полягає в актуалізації значної кількості невідомих або маловідомих документів з фонду ВЗУ ІК НБУВ з історії третьої хвилі української еміграції.

Теоретичним підґрунтям послужили праці відомих науковців, які впродовж другої половини XX – початку XXI ст. вивчали історію української еміграції. Передусім, це дослідники з діаспори, а саме: А. Животко [17]; З. Книш [18]; В. Кубійович [22]; М. Марунчак [23], [26]; В. Маркусь [24], [25]; В. Маруняк [27], [28], [29]; Г. Прокопчук [36]; О. Субтельний [39] та ін. У дослідженнях цих авторів процес еміграції третьої хвилі розкривається як у загальних рисах, так і в окремих аспектах. Йдеться про передумови, причини, характер, склад, перебіг, особливості, чисельність цього процесу та вплив переселенців на діяльність українських діаспорних спільнот, сформованих попередніми хвилями. Цінність їхніх досліджень полягає в аналізі процесу третьої хвилі еміграції, незаангажованому ідеологічними установками.

З 1991 року вчені розпочали активно досліджувати раніше заборонені теми з історії України, зокрема з історії української еміграції: В. Євтух та ін. [11]; В. Євтух, В. Трощинський, А. Попок, О. Швачка [12]; І. Патриляк [33]; А. Попок [34], [35]; В. Сергійчук [37], [38]; О. Ясь [47] та ін. Ці праці важливі з огляду їх об'єктивності у висвітленні проблеми історії української еміграції, яка в радянській історіографії не бралася до уваги, або трактувалася в контексті ідеології марксизму-ленінізму.

Методи дослідження. Пізнання процесу третьої хвилі української еміграції здійснено за принципами історизму, об'єктивного і порівняльного аналізу відібраних документів з фонду ВЗУ ІК НБУВ, які ми опрацювали, досліджуючи це питання. Принцип історизму забезпечив розгляд процесу третьої хвилі української еміграції у зв'язку з іншими явищами й подіями, допоміг визначити їх місце та взаємозумовленість у системі суспільних відносин, розглянути процес третьої хвилі в розрізі того історичного часу й умов (державно-політичних, економічних, психологічних, соціальних тощо), у яких він розгортався. Оптимально підібрати книжкові видання з фонду ВЗУ ІК НБУВ, присвя-

чені третій хвилі еміграції, вдалося завдяки використанню методів пошуку, аналізу і синтезу, бібліографічного і документознавчого, які уможливили аналіз зовнішніх і внутрішніх характеристик видань, з'ясування їх особливостей, відповідність змісту книжок обраній темі.

Результати. Серед документів фонду ВЗУ ІК НБУВ зберігається значна кількість книжкових видань, присвячених третій хвилі української еміграції, що дає змогу осягнути складність української історії XX ст., глибше зрозуміти особливості національно-визвольної боротьби українського народу періоду Другої світової війни, адекватно оцінити роль емігрантів третьої хвилі у розвитку української національної ідеї та боротьби за українську державність.

Післявоєнна українська еміграція була спричинена комплексом обставин. Передумовами цього процесу стали події довоєнного часу (голодомори, колективізація, політичні репресії, релігійні утиски), що примножили антирадянські настрої у більшості населення тогочасної України. Друга світова війна, нацистська окупаційна політика призвели до масового примусового переміщення українців до Німеччини, серед яких були військовополонені, оstarбайтери, біженці, евакуйовані німецькою владою, колабораціоністи, які відступали разом з німецькими військами. З просуванням Радянської армії на Захід, міжвоєнні українські емігранти також зрушили з насиджених місць, небезпідставно побоюючись репресій з боку органів державної безпеки і комуністичних режимів країн Східної Європи, спричинивши так звану повторну еміграцію. Усі ці українці здебільшого опинилися в Німеччині та Австрії. Небажання переселенців повертатися в Радянську Україну пояснюється недовірою до влади, що посилилася з початком голоду 1946–1947 років, нових репресій, релігійних і національних утисків. Значну групу переселенців становили учасники ОУН – УПА, які після поразок у боротьбі на

два фронти, змушені були емігрувати, щоб уникнути репресій і фізичного знищення [4, с. 200–201].

Уцілому стислу характеристику третьої хвилі української еміграції подають енциклопедичні видання, що з'явилися в діаспорі, а в останні десятиріччя в Україні. Зокрема, загальновідомі Енциклопедія українознавства [22]; Енциклопедія українознавства [24]; Енциклопедія історії України [47].

В енциклопедичних статтях відомі історичні діаспори й України подають загальні відомості про третю хвилю еміграції, акцентують увагу на головних питаннях цього процесу. Зокрема, В. Маркус у статті «Переміщені особи» інформує про Ді-Пі осіб, які, за його даними, становили приблизно 6 мільйонів. Автор розкриває термін «Ді-Пі особи (від англ. *displaced persons* – переміщені особи)», пояснює, що цю назву вживали до осіб «примусово вивезених», а тих, які з політичних чи інших причин рятувалися від наступаючих радянських військ, називали «втікачами». У практиці окреслення Ді-Пі та втікачі були тотожні. У 1946 році осіб, які не хотіли повертатися в СРСР, так званих неповоротівців, у Німеччині й Австрії залишалося близько 1 200 000, зокрема понад 200 000 українців. Автор відзначає роль Міжнародної організації у справах біженців (далі – ІРО), яка існувала в 1947–1952 роках і переселила 600 000 Ді-Пі за океан і Міжурядового Комітету для «втікачів», що був створений у 1938 році замість Бюро Нансена і проіснував до липня 1947 року. «З 1952 року, після припинення діяльності ІРО, переселенські справи продовжував налагоджувати Міжурядовий Комітет для Європейської Еміграції з осідком у Женеві, що існує поза системою ООН. У 1951 році було засновано Високий Комітет ООН для справ втікачів у Женеві, який перебрав деякі функції від колишнього ІРО, головним чином правну опіку над так званими залишенцями в європейських країнах. Головна маса ДР у 1947–1952 роках переселилася за океан. Залишилися здебільшого у

Німеччині й Австрії ті, які з причин здоров'я та віку не підходили до вимог імміграційних законів і потребували подальшої матеріальної допомоги, але частково й ті, що не хотіли виїздити з Європи; частина їх дістала право азилу, тобто право захисту в різних західно-європейських державах, зберігши статус втікачів» [24, с. 2010]. Оскільки більшість з них не прийняла громадянства, так званої натуралізації, на них поширювався режим Женевської конвенції про «втікачів» (від 28.07.1951 р.), членами якої є більшість західноєвропейських країн.

Автор називає українські установи, які полагоджували справи Ді-Пі (допомога в переселенні, матеріальна і харитативна опіка тощо) – Злучений Український Американський Допомоговий Комітет (далі – ЗУАДК), Український Католицький Допомоговий Комітет (у Стемфорді, з 1960-х рр. перестав існувати) і Фонд Допомоги Українців Канади» [24, с. 2010–2011].

У статті В. Кубійовича подано загальний аналіз третьої хвилі, організацію життя переселенців у таборах Ді-Пі та переселення їх за межі Європи для постійного проживання [22, с. 596–600].

Окремі енциклопедичні статті детальніше розкривають діяльність українських установ, що сприяли Ді-Пі особам у переселенні. В. Галан зазначає, що ЗУАДК – це допомогова установа американських українців, заснована 20 червня 1944 року на базі створеної у січні 1944 року другим Конгресом американських українців підготовчої комісії для заснування допомогової організації у Філадельфії і Української військової допомоги в Детройті. «Мета ЗУАДК – матеріальна допомога українцям на батьківщині й розпорошеним у наслідок війни по різних країнах. Діяльність ЗУАДК була звернена майже виключно на політичну еміграцію в Західній Європі. Діяльність ЗУАДК стала можливою завдяки вкладникам членів-установ ЗУАДК і діяла у співпраці з Фондом Допомоги Українців Канади. Обидві установи здійснювали свою допомогу через ство-

рене в 1945 році Українське Центральне Допомогове Бюро в Лондоні. У 1946 році Постало Європейське Представництво ЗУАДК у Мюнхені та відділи у Зальцбургу, Парижі, Брюсселі. Недовгий час діяли відділи в Трієсті й Берліні і місцеві осередки в містах більшого скупчення українців у Німеччині. Головна діяльність ЗУАДК в 1947–1957 роках була звернена на переселення українських емігрантів до заокеанських країн; до ЗДА (З'єднані держави Америки) заходами ЗУАДК емігрувало близько 50 000 осіб. Так само здійснено низку заходів з метою правної оборони українських “переміщених осіб” (проти примусової репатріації, за визнання національного статусу українських емігрантів, за визнання прав емігрантів колишнім воякам Дивізії “Галичина”, бійцям УПА тощо). ЗУАДК подавав допомогу культурним установам в Європі й за океаном (субвенції для наукових установ, мистецьких ансамблів, утримання дитячих садків). На кінець 50-х років ХХ ст. він опікувався переважно залишенцями в Німеччині й Австрії (допомога харчами, у професійно-мундштуванні тощо)» [8, с. 834–835].

Енциклопедична стаття Г. Прокопчука висвітлює переселення різних груп українців, зокрема, українських студентів, які студіювали в Мюнхені. Їх було понад 5000 – як в українських (Український вільний університет, Український Технічно-Господарський Інститут, Українська Висока Економічна Школа, Українська Православно-Богословська Академія), так і в німецьких високих школах. Існувало три українські гімназії та одна учительська семінарія. Тут відновило свою діяльність Наукове товариство імені Шевченка (НТШ, 1947) і діяла Українська вільна академія наук (УВАН). Мюнхен був найважливішим українським видавничим осередком: у 1945–1950 роках виходило 74 газети і журнали [36, с. 1670].

О. Ясь характеризує еміграцію, спричинену Другою світовою війною, називає її другою хвилею або повоєнною, маючи на увазі, напевно, ХХ ст. У загальних рисах

характеризує таборовий період (1945–1951), наголошує, що значна частина українців, репатрійованих до СРСР із Німеччини та Австрії, потрапила до концтаборів Сибіру та Далекого Сходу. До третьої хвилі української еміграції влилися, після оголошення «холодної війни», політичні емігранти з УРСР, а також дисиденти 1960–1980-х років, що змушені були виїхати з України [47, с. 35–36].

Енциклопедичні статті цінні тим, що дають змогу читачеві всеохоплююче осягнути в загальних рисах проблему третьої хвилі, відкривають можливості до подальшого пошуку інформації, яка б у деталях розкривала цю подію.

Окрім енциклопедичних видань, у фонді зберігаються довідники, видані в Україні після 1991 року і присвячені питанням української еміграції. У них зібрано інформацію про різні аспекти життя українців діаспори у країнах світу. Серед таких видань, зокрема «Зарубіжні українці» [16]; «Українці зарубіжжя та Україна: Довідник» [40] та ін.

Довідники містять дані про українські закордонні громадські, культурно-освітні, наукові, релігійні, жіночі, молодіжні, бізнесові та інші інституції, інформацію про видатних діячів українського зарубіжжя, що дає можливість зрозуміти масштаби світового українства та внесок українців третьої хвилі еміграції у розвиток діаспорних центрів, створених попередніми хвилями. Розкриваються політичні, соціально-економічні причини еміграції з України на різних етапах її історії, дається демографічна характеристика, висвітлюються економічне та політичне становище закордонних українських етнічних груп, їх роль і місце в соціально-економічній структурі США, Канади, інших країн поселення.

Зокрема, упорядники вищезгаданого довідника «Зарубіжні українці» значну увагу приділили третій хвилі, відзначили її політичний характер, наголосили, що вона почалася наприкінці Другої світової війни і що її, на відміну від перших двох хвиль, можна

вважати майже суто політичною. У червні 1945 року згідно з договором між СРСР і Чехословаччиною до складу УРСР увійшло Закарпаття. Понад 14 млн іноземних громадян опинилися на згарищі Третього Рейху. З них 7 млн – репатрійовані в перші ж місяці після закінчення війни, 6 млн – згодом, а доля одного мільйона людей певний час залишалася невирішеною, і принаймні, половину з них становили українці [16, с. 43–47].

У довіднику зазначено, що в роки війни приблизно 5 млн українців було вивезено окупаційною фашистською владою до Німеччини як дармова робоча сила. Згідно з офіційною статистикою, у 1947 році в західних окупаційних зонах Німеччини перебувала така кількість українців: у англійській – 54 580, американській – 104 024, французькій – 19 026; у всіх трьох західних окупаційних зонах Австрії – 21 893, у великому таборі під Ріміні в Італії – 11 тис. Вважалося також, що приблизно 100 тис. українців перебували на тих же територіях серед населення або ж переховувалися в лісах. Таким чином, на той час понад 310 тис. українських громадян опинились у становищі біженців або переміщених осіб [16, с. 44].

На думку авторів довідника, найчисленнішими були колишні військовополонені, на яких у СРСР чекало покарання за перебування в полоні, позаяк сталінсько-берієвський режим їх розцінював як зрадників. Колишні військовополонені усвідомлювали можливі наслідки і небезпідставно побоювалися репатріації. Вони не довіряли ані оголошеній амністії, ані агітації радянських представників у таборах для переміщених осіб. Істотну частину переміщених осіб становили звичайні робітники і колгоспники, службовці й інтелігенти, більшість з яких були силоміць відправлені до Німеччини. Однак і вони не наважувалися повертатися до рідного краю, побоюючись зустрічі зі сталінською «Фемідою».

У перші повоєнні роки в західних областях УРСР точилася гостра боротьба між радянською владою та її противниками. Саме

жорстокість сталінського режиму штовхала певну частину населення в ряди підпільної Української повстанської армії (УПА). Під тиском переважаючих сил Радянської армії та озброєних загонів самооборони, керівництво націоналістичного підпілля та командування УПА були змушені припинити широкі бойові операції і вивести основну частину свого складу за кордон. Тисячі членів УПА змогли прорватися через Карпати до Чехословаччини і вийти до західних зон окупації Німеччини та Австрії, де їх було інтерновано. Так з'явилося нове поповнення української еміграції. Автори зазначають, що політична й вимушена за своїм характером третя хвиля української еміграції увібрала здебільшого людей освічених, свідомих, вихідців з міст. Проблемою біженців і переміщених осіб вже з 1945 року займалися міжнародні організації, передусім ООН. Була створена ІРО, розроблялися різні проекти вирішення цього болючого питання, ускладненого до того ж початком «холодної війни» між Сходом і Заходом.

У довіднику подано дані про розселення мешканців таборів по різних країнах: до Канади з 1947 по 1953 рік прибуло понад 30 тис. переміщених осіб українського походження; до США – 80 тис.; Великобританії – 35 тис.; Австралії – 20 тис.; Бразилії – 7 тис.; Аргентини – 6 тис.; Франції – 10 тис. До 1950 року 90 % українців, які перебували в таборах для переміщених осіб, були переселені до різних країн, решта проходила медичне обстеження або затримувалася з інших причин [16, с. 45–46].

У довіднику міститься характеристика емігрантів третьої хвилі 60–80-х років ХХ ст., яку становили дисиденти. Йдеться, що у зв'язку з дисидентським рухом як формою протесту проти різного роду деформацій соціалізму та посиленням репресій проти нього під час так званої епохи застою окремих дисидентів було вислано за кордон. Зокрема, Валентина Мороза, Леоніда Плюща, генерала Петра Григоренка та ін. Проте ці факти автори не розцінюють як

процес більш-менш сталої істотної еміграції. Водночас вони зазначають, що набув поширення такий своєрідний вид еміграції, як утворення подружніх пар з іноземцями для наступного виїзду за кордон. У цілому в такий спосіб 1989 року СРСР покинуло 40 тис. осіб, частина їх виїхала з України, проте, офіційних даних з цього приводу не опубліковано [16, с. 47].

Довідники, що вміщують інформацію про українську еміграцію в цілому, дають можливість порівняти діаспорні центри як в чисельному, так і в діяльнісному вимірах. Адаже в них подано перелік культурно-освітніх, наукових, видавничих осередків, громадських організацій у тій чи іншій країні. Такі видання розкривають масштаби світового українства, дозволяють оцінити внесок іммігрантів третьої хвилі у формування позитивного іміджу України в світі.

У 50–80-х роках ХХ ст. третю хвилю української еміграції почали досліджувати історики української діаспори. Серед них були й учасники подій Другої світової війни та національно-визвольної боротьби українства. Вони оцінюють процес переселення третьої хвилі в цілому, подають кількість, соціальний склад емігрантів, розповідають про країни поселення та особливості цієї хвилі. У фонді наявні праці таких відомих дослідників діаспори, як В. Маркусь, В. Маруняк, М. Марунчак, у яких подано науковий аналіз цієї теми.

В. Маркусь детально вивчив діяльність українських політичних партій у 1945–1955 роках і їх вплив на еміграцію і відносини з урядами зарубіжних країн. Він подає об'єктивний аналіз українських партій першого десятиріччя після завершення Другої світової війни, розпочинає дослідження розглядом української політичної традиції та розкриває ієрархію українських партій залежно від їх впливів і сили в суспільстві у 1945–1955 роках. Оцінює їх позиції, визначає дію та вимірює фактичний внесок в українське життя. Зокрема, автор наводить таку ієрархію українських партій: Закордонні

Частини Організації українських націоналістів (далі – ЗЧ ОУН С. Бандери); Організація українських націоналістів (солідаристів) А. Мельника; Українська Революційна Демократична партія І. Багряного (УРДП) та група «Вперед» – частина лівого крила партії; Організація українських націоналістів за кордоном (ОУНз) включно із середовищем Закордонного Представництва Української Головної Визвольної Ради (ЗП УГВР); Союз гетьманців-державників (СГД); Український національно-державний союз (УНДС); Українська соціалістична партія; Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО); Союз Земель Соборної України, з 1950 року Селянська партія; Союз конструктивно-творчих сил України [25, с. 69–71]. На першу позицію автор виводить ЗЧ ОУН С. Бандери, як найдієвішу політичну силу в боротьбі за Українську державу.

В. Маркусь характеризує суспільства українських Ді-Пі й відзначає неабиякий вплив партій на життя і самоорганізацію. Зокрема, підкреслює, що «Масовий характер табірної життя створював виняткові можливості для приєднання членів, агітації та формування партійних кадрів. На користь партій промовляв і віковий склад суспільства, у якому молодший і середньомолодший вік був найсильніше заступлений. Людей у віці між 18–40 роками було пропорційно більше, ніж у нормальному суспільстві на українських землях, чоловіків більше, ніж жінок, і порівняно мало представників старшого покоління (понад 60 років). Для політичної організованості це мало не абияке значення» [25, с. 74].

Подано статистичні дані української еміграції періоду таборів Ді-Пі, аналіз зовнішнього оточення, функції та структуру українських партій, відзначається їх прагнення творити «квазідержавну владу у формі різних політичних центрів, а насамперед, одного сконсолідованого політичного представництва у формі Української Національної Ради, передпарламенту Державного Центру УНР в екзилі, що підвищувало політичну

енергію різних партій і груп». Автор слушно зауважує, що «пізніше, з переїздом за океан, українські партії прагнули своїми ідеями впливати і на загальнонаціональні центральні двох найбільших еміграційних скупчень – на Український конгресовий комітет Америки (УККА) в США, на Комітет українців Канади (від 1989 р. – Конгрес українців Канади (КУК)) та їх надбудову, виразнішими політичними спрямуваннями – Панамериканську українську конференцію, попередника теперішнього Світового Конгресу Вільних Українців (далі – СКВУ)» [25, с. 77].

Праця В. Маркуся відкриває перед читачами особливості політичного життя емігрантів третьої хвилі, що важливо для всебічного усвідомлення складностей і суперечностей емігрантського життя, розуміння прагнення одних емігрантських кіл до взаємодії з материковою Україною і категоричного заперечення такої співпраці іншими.

В. Маруняк у своїй монографії ґрунтовно висвітлює третю хвилю еміграції, характеризує цей процес, безпосереднім учасником якого був. Дослідник подає дані про кількість, соціальний склад країни поселення, відзначає особливості третьої хвилі української еміграції, висвітлює діяльність українських політичних партій у 1945–1952 роках та їх вплив на еміграцію і відносини з урядами зарубіжних країн. Автор підкреслює хронікально-документальний характер свого дослідження, що є результатом довгорічного збирання матеріалу в роки, коли він працював на різних посадах у Відділі Інформації Центрального представництва української еміграції (ЦПУЕ) у Франкфурті, у Фонді Допомоги Українців Канади в Білефельді – Гамбурзі та в ЗУАДК, як уповноважений його Європейського Представництва на британську зону Німеччини. В. Маруняк подає систематизований огляд окремих ділянок життя і діяльності еміграції третьої хвилі, зокрема, таборовий період 1945–1951 років охоплює еміграційний процес у цілому, не обмежуючись документальним з'ясуванням

виключно таборового періоду еміграції, «починаючи першими валками втікачів зі Сходу», і спробою показати «хоча б натяками психологічний момент “великого ісходу” 1943–1945», називає цю еміграцію найбільшою в нашій політичній історії [28, с. 7].

У другому томі автор аналізує життя українців у Німеччині й Австрії у 1952–1975 роках, подає інформацію про численність і розселення української громади, побутові зміни, матеріальну, господарську, культурну, освітню, наукову, літературно-мистецьку, видавничу та інші сфери життя українців у цих країнах [29].

Ще в одній праці В. Маруняка аналізується третя хвиля еміграції опосередковано, через особистість Олександра Бойківа, організатора українського життя у Франції, голови Українського націоналістичного руху. Автор, характеризуючи діяльність О. Бойківа, описує еміграцію третьої хвилі, її роль у поживленні громадського, культурного, наукового, видавничого та релігійного життя українських емігрантів Франції, Європи і світу загалом. Зокрема він пише: «Структурні зміни у складі повоєнної української еміграції у Франції довели до принципових перемін у характері і спрямуванні українського громадського життя. У 1946–48 роках прибувають до Франції нові люди, які кладуть нові фундаменти під повоєнне громадське життя. Сюди прибуває не тільки нова еміграція, що своїм культурним рівнем різко відрізняється від довоєнної заробітчанської, а й цілі інституції, що радикально міняють стиль суспільного життя і надають Парижеві зовсім іншого звучання, ніж він мав до війни. В 1946 році відновлює свою діяльність Бібліотека ім. Симона Петлюри; на переломі 1950-х років Париж стає центром Української Автокефальної Православної Церкви в Європі; осідком греко-католицького єпископа; в 1951 році до Сарселю переноситься з Німеччини НТШ. Париж у 1945–1960-х роках стає одним з видавничих еміграційних осередків, де поруч відновленого “Українського Слова” появляються нові дру-

ковані органи: “Українець у Франції” (1945–1955), українознавчий журнал “Україна” (1947–1953), три друковані періодики французькою мовою і низка наукових і популярно-наукових видань» [27, с. 119–120].

Праці В. Маруняка дають змогу познайомитися з багатьма аспектами життя і діяльності емігрантів третьої хвилі, зокрема побутом, стосунками між емігрантами, політичним життям, освітою, видавничою справою, релігією, культурою, наукою, дозвіллям тощо.

М. Марунчак, відомий дослідник української діаспори, у фундаментальному дослідженні «Історія українців Канади» аналізує третю хвилю еміграції й документально підтверджує свої висновки щодо представників третьої хвилі, які прибули до Канади. Автор відзначає зусилля українців у Другій світовій війні, висвітлює всебічні заходи у справі поселення в Канаді й загалом у країнах «вільного світу», зірваних з рідних земель українців, які опинилися в англійській, американській та французькій зонах окупації Німеччини. Висвітлює захист українців від насильної репатріації, діяльність місії Фонду Допомоги, аналізує соціальну структуру третьої хвилі, територіальне розмежування їх у Канаді. Подає розгорнутий аналіз розвитку господарського життя, кооперації, церковної діяльності, участі українців у канадській армії, діяльності ветеранських організацій, жіночих, молодіжних тощо. Досліджує історію і стан українського шкільництва як приватного, так і в суспільній системі, розвиток і стан преси, літератури, мистецтва – взагалі охоплює і досліджує нові українські надбання в усіх важливих галузях канадського культурного, політичного і громадського життя, що забезпечило не тільки внутрішнє формування української спільноти Канади, а також і формування Панамериканської української конференції і СКВУ [23, с. 5–6].

Праця М. Марунчака «Українські політичні в'язні в нацистських концентраційних таборах» є цінним першоджерелом свідчень

очевидців і водночас синтетичним дослідженням доби, що спричинила третю хвилю української еміграції. Автор на собі відчув наслідки Другої світової війни, був арештований 15 вересня 1941 року під час масових арештів, що їх провело гестапо серед українських націоналістів, перебував у в'язницях і німецьких концтаборах у Львові, Терезені, Авшвіці, Мавтгаузені, Ебензее аж до капітуляції Німеччини і звільнення американськими військами. У перших повоєнних роках він жив у таборах для переміщених осіб у Німеччині, а в 1948 році переїхав з ріднею до Канади і поселився на постійно в тодішньому центрі українського організованого громадського і політичного життя канадських українців у місті Вінніпег. У цій праці М. Марунчак досліджує долі українців під час Другої світової війни. Будучи сам співучасником і співтворцем тих подій, автор описує німецьку окупацію, переживання українців, яким судилося пройти крізь пекло нацистських концентраційних таборів. Доводить світові правду про вигадану українську колаборацію з німцями під час війни, підкреслюючи, що «...проголошення державної незалежності України 30 червня 1941 року проти волі німців стало сигналом з одного боку до негайних репресій з німецького боку, що швидко перетворилися в масовий терор, а з українського, стало початком організованого українського підпільного і повстанського руху, передусім організованої підпільної боротьби ОУН і згодом повстанських дій УПА» [26, с. 3].

Дослідник наголошує, що вже з перших днів німецько-радянської війни українці воювали проти німецьких окупантів з одної сторони у національних підпільних і повстанських формуваннях під час німецької окупації України, з другої сторони, як вояки Червоної Армії на фронтах. Але такий солідарний спротив німецькій агресії загальноукраїнського фронту боротьби світові невідомий, натомість світ засвоїв вигадану комуністичною Москвою українську колаборацію з німцями. Український визвольний

рух запламовано співпрацею з нацистами, що дуже негативно позначилося на ставленні до українців у концтаборах з боку польських і російських наглядців. Українців не визнавали як окрему національність, а після закінчення війни, на відміну від інших в'язнів різних європейських народів, вони мусли рятуватися від репатріаційних комісій Радянського Союзу, які розшукували їх як воєнних злочинців і зрадників. Автор розкриває суть проблеми українських політичних в'язнів у нацистських концтаборах, що була і залишається певною мірою «проблемою боротьби за визнання історичної правди про сам факт української присутності в таборах як жертв політики нацистського народовбивства, отже і права українців бути визнаними іншими народами як рівнорядних колишніх в'язнів» [26, с. 2–4].

Дослідження М. Марунчака відкривають правду про накинуту світові радянськими спецслужбами співпрацю українців з німецькою окупаційною владою, дають змогу зрозуміти дії національно свідомої верстви українства під час Другої світової війни. Автор найбільше вболіває за те, щоб цивілізований світ зрозумів, що Україна та її народ поніс великі втрати у Другій світовій війні, адже українці боролися з тоталітарними режимами на два фронти. А що стосується німецької агресії, то українці, навіть перебуваючи в різних ідеологічних системах (комуністичній і націоналістичній), одночасно боролися проти німецьких окупантів і, на жаль, проти один одного.

А. Животко у своїй засадничій праці «Історія української преси» стисло характеризує еміграцію після Другої світової війни, акцентуючи на вражаючих показниках наших співвітчизників за межами України. Зокрема, він пише: «Під час Другої світової війни в Німеччині й Австрії перебувало велике число українців, які чи то втекли від сталінського тоталітарного режиму й нестерпної тиранії, чи то були насильно вивезені німецьким окупантом на примусову роботу, чи то врешті як фахові працівники

транспорту й напіввійськових організацій виконували на чужині свою службу. Таким чином, після Другої світової війни в стані тимчасового перебування в Німеччині й Австрії в 1945–1950 роках опинилися майже 250 000 українців, у тому числі значна кількість інтелігенції, молоді й дітей шкільного віку» [17]. Автор відзначає чисельність третьої хвилі та її роль в усіх галузях життя діаспори, незаперечний факт, що третя хвиля значно підсилила творчу працю й економічний добробут заробітчанської еміграції. Найбільшим епохальним здобутком еміграції третьої хвилі А. Животко вважає три вікопомні події: опрацювання й видання Енциклопедії Українознавства (розпочато 1949 р., закінчено 1989 р.); заснування СКВУ на першій сесії у Нью-Йорку в листопаді 1967 року, який об'єднав усі крайові й міжнародні українські центральні поза межами України; урочисте відзначення 1988 року 1000-річчя християнства в Україні [17, с. 301–304].

Дослідники в Україні з кінця 80-х років ХХ ст. отримали можливість працювати в архівах діаспорних центрів, з 1991 року в Україні відкрився доступ до колишніх спецфондів. На основі одного з найбільших спецфондів в Україні було створено відділ зарубіжної україніки в НБУВ. Вільний доступ до видань діаспори і репресованої літератури, виданої у СРСР, дав можливість науковцям підготувати нові монографічні праці з історії української еміграції та її третьої хвилі.

У 90-х роках ХХ ст. з'явилися дослідження з цієї тематики, одним з яких є колективна монографія «Зберігаючи українську самобутність», де подано загальний історико-соціологічний огляд походження, розселення та чисельності українців у державах Північної та Південної Америки, Західної і Східної Європи та в Австралії. Висвітлено форми і засоби збереження та реалізації української етнічності в умовах діаспори, взаємозв'язок між українською діаспорою й Україною в різні історичні періоди. Автори аналізують останню велику хвилю укра-

їнської еміграції у США, яка припадає на 1947–1955 роки, коли з таборів для «переміщених осіб» прибуло близько 80 тис. українців [11, с. 15].

У книзі «Українська діаспора. Соціологічні та історичні студії» дослідники аналізують теоретико-методологічні проблеми феномену української діаспори. Серед багатьох інших питань, що розкривають тему української діаспори в цілому, автори з'ясовують причини третьої хвилі. Відзначають, що кінець Другої світової війни, її наслідки зумовили третю хвилю масової української еміграції, яка була майже винятково політичною. У роки німецької окупації багато українських юнаків і дівчат було вивезено до Рейху як дармова робоча сила. Українці становили також значну частку радянських військовополонених, що утримувалися в Німеччині у концтаборах. Відомості, які доходили до них, переконували, що незалежно від обставин ув'язнення, практично кожному військовополоненому на Батьківщині загрожували репресії. Серед великої маси української людності, що напередодні та в перші роки після капітуляції Німеччини скупчилася на її території, були й нещодавні члени німецьких військових формувань і колишні працівники допоміжних органів окупаційної адміністрації, добровільно або насильно переміщені з Польщі, Чехословаччини, Франції та інших країн, українські політичні емігранти, частина бійців УПА, яким вдалося прорватися до західних окупаційних зон Німеччини та Австрії, де їх було інтерновано [12, с. 30].

У монографії В. Ковальчука на широкій джерельній базі висвітлюється малознана сторінка історії Української держави. Автор розкриває зусилля ОУН (б) та УПА, спрямовані на організацію влади, господарського життя та гуманітарної сфери на територіях, контрольованих українськими повстанцями, досліджує діяльність суспільно-політичних, організаційно-мобілізаційних, господарських референтур, служби безпеки, референта зв'язку Українського Червоного Хреста

та жіноцтва. Це видання дає можливість досягнути причини еміграції зі західноукраїнських земель такої групи емігрантів, як бійці за Україну з числа ОУН–УПА. У фонді зберігаються десятки томів Літопису УПА – серійного книжкового видання документів, матеріалів і наукових праць до історії УПА, що дає достовірну інформацію про національно-визвольну боротьбу українців у середині ХХ ст. і причини її поразки [19].

А. Попок на широкій джерельній базі висвітлює у монографії теоретико-методологічні проблеми феномену української діаспори, розкриває деякі питання історичного розвитку, соціально-економічного та правового становища українців у державах поселення, а також їхній взаємозв'язок з Україною. Розглядає становлення міжнародної нормативно-правової бази захисту прав осіб, які належать до національних меншин, аналізує сучасний стан нормативно-правової бази та інституційно-функціонального забезпечення співпраці України із закордонним українством. Вважає, що українська діаспора є базовою формою існування закордонної гілки українського етносу, висвітлює шляхи та етапи формування закордонної української громади, подає географію розселення закордонних українців, відзначає дослідників і напрями їхніх пошуків, зупиняється на здійсненому вивченні певних складових діаспорної проблематики і подає комплексне дослідження, що включає розгляд української діаспори як світового суспільного явища. Представляє аналіз минулих напрацювань, актуального стану та своє бачення подальших перспектив державної етнополітики у сфері розвитку взаємодії з українською діаспорою, а також порівняльні аспекти відповідного іноземного досвіду. У загальних рисах автор характеризує третю хвилю [34, с. 8].

Тема третьої хвилі еміграції розглядається у багатьох виданнях, присвячених Другій світовій війні, що вийшли друком у діаспорі та незалежній Україні. Такі дослідження дають розуміння причин третьої хвилі еміграції, її

нерозривного зв'язку з історичним процесом, Другою світовою війною та післявоєнними подіями, розкривають масштабність і трагічне становище переміщених осіб, їхню мотивацію емігрувати назавжди. У праці «Друга світова війна в історичній пам'яті України» представлено матеріали про причини, перебіг і наслідки війни. В основу дослідження покладено ідею боротьби українського народу за власну Державу, яка не припинялася з поразкою національно-визвольних змагань 1917–1921 років. Проаналізовано події, що відбувалися на території України, починаючи від проголошення Карпатської України в березні 1939 року, і завершуючи подіями на Далекому Сході у вересні 1945 року.

У книзі висвітлено життя України під німецькою окупацією та боротьба ОУН (М) і ОУН (Б) за Україну і між собою, діяльність на Поліссі УПА Тараса Боровця-Бульби, яку він створив за згодою з президентом УНР в екзилі А. Лівичком. Сподівання на можливість скористатися цією війною і визволити Україну від Москви швидко змінилися на усвідомлення необхідності боротьби на два фронти. «Пронімецькість політики і боротьби ОУН швидко, вже в кінці 1941 року, обох організацій ОУН (М) і ОУН (Б) змінилася зятатою боротьбою проти німецького Райху. На Волині формуються дві повстанські гілки у боротьбі з Німеччиною: гілка Т. Боровця-Бульби і гілка ОУН (Б). Зусиллями Д. Клячківського й інших діячів ОУН (Б) національні збройні формування були об'єднані під єдиним провідом. Так постала УПА, як зародок регулярної української армії» [10, с. 9].

«Галичина (Львівська обл., Івано-Франківська обл. і більша частина Тернопільської обл.) від 1939 до 1941 року (два роки) була під владою Москви. Це були два роки розчарувань, розкуркулення, колективізації, страшного безглузлого терору, масових депортацій. Галичина була приєднана до німецького Райху як Галицька провінція в Краківському генерал-губернаторстві» [10]. Спроби утворити регуляр-

ну українську армію були і в окупованій Галичині. Стараннями В. Кубійовича була сформована українська військова одиниця – дивізія військ СС «Галичина». Вона планувалася як прообраз майбутньої регулярної армії незалежної України і складалася виключно з українців-галичан. Разом з військами Вермахту дивізія була розбита Червоною Армією у боях під Бродами. У книзі акцентовано увагу на трагічності цих подій: «Це трагедія України, що українці дивізії СС “Галичина” стріляли в українців Червоної армії у боях біля Золочева, коли німці намагались вирватись із Бродівського котла. У березні 1945 року всі українські політичні течії були об'єднані в Український Національний Комітет (УНК) на чолі з генералом П. Шандруком і створена об'єднана Українська народна армія на чолі з генералом П. Шандруком у складі близько 200 тис. чол. Врешті вона була здана у полон англійцям. Українці служили і в польській армії, і в угорській, і в німецькій, і в радянській. У ті часи, ми, українці, були не свої. Ми були на своїй землі, але не в своїй державі» [10, с. 11–12].

Це видання чітко окреслює мотиви учасників визвольних змагань емігрувати після поразки, щоб продовжити боротьбу за державу іншими, не воєнними, методами.

І. Буртик розглядає низку важливих питань, що поглиблюють розуміння боротьби за Україну та процесу української еміграції третьої хвилі. Автор розглядає Україну між двома світовими війнами, Другу світову війну, Західну Україну під більшовиками, німецько-радянську війну, окупацію німцями України, створення Українського Національного Комітету (УНК) і Штабу Української Національної Армії (далі – УНА). Вважає, що Друга Дивізія започаткувала УНА, розповідає про Бригаду майора Пітулея, українську допоміжну поліцію, аналізує питання колаборації. На його глибоке переконання, усі ці структури працювали на український народ, на його визволення. І. Буртик наголошує, що у вирі обох світових воєн постраждало все людство, а укра-

їнський народ найбільше, адже метою обох окупантів України, як німців, так і росіян, було не тільки здобути багатства, але також перетворити українське населення в рабських робітників для розбудови своїх імперій. Ці руйнівні процеси проходили успішно, позаяк окрім самооборонних спроб народу, жоден із зовнішніх чинників не подав голосу на захист українців. Щоб зламати самостійницькі стремління в народі по війні, комуністична влада карала людей нищівно – без суду і слідства. Борців ОУН і УПА, а також інших вояків, які боролися проти нацистів за національні й людські права, влада називала зрадниками, запродавцями, колаборантами і терористами. Їх суджено беріївськими «трійками» і найвищою мірою покарання. Ворожа пропаганда знищила вільне слово і думку в Україні, змусила людей за кордоном мовчати із страху за рідних на Батьківщині. Приховуючи внутрішній спротив народу та свої злочини, влада комуністів так уміло фальсифікувала існуючі факти, що навіть світ у них повірив.

Одним із нез'ясованих дотепер питань, на думку автора, є справа кількох мільйонів українських вояків і цивільного населення, які не зі своєї волі в останні дні війни опинилися поза межами Батьківщини. «Хто знає про місця перебування депортованих насильно громадян України, про сотні тисяч вояків Червоної армії, вояків Української Національної Армії, Вояків Українського Визвольного Війська та багатьох різних інших формацій?», – запитує І. Буртик. Книга знайомить читача з подіями того часу, як і чому постала УНА, які були її цілі, та що вона досягнула, коли була створена Друга дивізія УНА, чому замовчувалося її існування та її трагічний кінець [5, с. 13–14].

Це дослідження спонукає читача, особливо пострадянського, задуматися над багатьма питаннями, які залишалися тривалий час без відповідей, змушує піддати сумніву всі усталені в радянській історіографії підходи і твердження щодо таких важливих питань, як: Друга світова війна і Україна, діяльність

ОУН–УПА, третя хвиля еміграції, репатріація, колабораціонізм українців тощо.

Праця І. Патриляка занурює читача у вир українського визвольного руху періоду Другої світової війни і дає розуміння такої складової третьої хвилі, як військова еміграція, яка, своєю чергою, складалася з декількох різних за своїми політичними переконаннями груп: колишні вояки армії УНР, колишні командири і бійці Червоної Армії з військовополонених, вояки ОУН–УПА [33].

В. Сергійчук розкриває історичний процес зародження і діяльності Управи КоДУС-у (Комісія допомоги українським студентам), утвердження серед української діаспори такої важливої риси нашого народу, як жертвовність в ім'я здобуття студентами-емігрантами з рідної землі вищої освіти в різних країнах світу. Третя хвиля переселенців з України стимулювала розвиток цієї організації, адже здебільшого серед її людності була молодь, яка прагнула завершити розпочату освіту або отримати вищу в європейських країнах, де утворилися чи продовжували діяти виші, засновані попередніми хвилями. Допомога студентам була вкрай необхідною. Комісія зробила велику справу, завдяки її старанням упродовж 1920–2012-х років було підготовлено тисячі високоосвічених українців діаспори, які зробили вагомий внесок у розвиток української науки, освіти, культури та в боротьбу за відновлення Української держави [38].

Цінною є праця В. Косика, у якій проаналізовано ситуацію в Україні під час окупації зі всіма трагічними подіями і великою потугою до визволення з-під двох диктаторських режимів. Йдеться про утворення дивізії СС «Галичина», висвітлюється історія створення УПА, її боротьба з окупантами та післявоєнна ситуація в Європі, «коли розпочалося полювання за рабами та їх повернення до СРСР». Ця праця дає розуміння причин і перебігу третьої хвилі еміграції, становища переміщених осіб та їх прагнення уникнути репатріації [20].

Розвідки науковців, що висвітлюють українсько-польські взаємини у роки Другої

світової війни та після її завершення, розкривають маловідомі сторінки української історії, дають об'єктивне розуміння багатьох складних питань у стосунках з поляками впродовж століть та в сьогоденні, що у тогочасних умовах спричинило еміграцію третьої хвилі. Це, зокрема, праці «Акція “Вісла”. Документи» [1]; «Варшавський процес ОУН на підлозжі польсько-українських відносин тієї доби» [18]; «Поляки на Волині у роки Другої світової війни» [37] та ін.

У виданні «Акція “Вісла”. Документи» підтверджується документально акт етноциду в середині ХХ ст. супроти автохтонного населення, що тисячоліттями проживало на теренах Бугу. Характерні особливості акції «Вісла» – жорстока блискавична депортація у поєднанні з селекцією «неблагонадійних», кроваві переслідування, використання польових судів, концтаборів, тюрем і смертних вироків. Унаслідок акції на значних теренах «Закерзоння» зруйнована унікальна етнокультура, у той час як асиміляційне розпорощення населення стало ключовим фактором денационалізації та етнічного терору. Насильницьке переселення і масові репресивні акції польського уряду щодо українського цивільного населення були продовженням імпершовіністичної традиції у методах виконавців акції «Вісла» та методах передвоєнних пацифікаторів Західної України. Навіть сьогодні можновладні структури Польщі відмовляються визнати в діях 1947 року ознаки народобивчого вандалізму своїх комуністичних предтеч, що засвідчує збереження сучасною державою шовіністичної політичної традиції [1].

Історія третьої хвилі отримала своє висвітлення в навчальних виданнях учених діаспори й України. Підручники, що з'явилися після 1991 року містять послідовний виклад перебігу історичних подій на території України від найдавніших часів до перших десятиліть нового, третього тисячоліття. Автори підручників з історії України намагаються неупереджено осмислити гострі для української історії події, академічно зважено, із

урахуванням результатів найновіших наукових досліджень. Такі підручники подають об'єктивний аналіз досліджуваної нами теми. Загальновідомим є підручник з історії України О. Субтельного, де автор характеризує соціальний склад повоєнної еміграції: «Серед українських “переміщених осіб” були різні люди. Меншість складала ті, хто став вигнанцем через свої політичні переконання. Це були переважно представники інтелігенції, що негативно ставились до радянського режиму і втекли на Захід перед поверненням Червоної армії. Більшість “переміщених осіб” становили робітники, примусово вивезені до Німеччини. Відмовившись від репатріації, вони ставали вигнанцями» [39, с. 477–478].

Найбільш чисельно у фонді ВЗУ ІК НБУВ представлено мемуарну літературу, яка передає історію третьої хвилі через особистісне сприйняття її учасників або очевидців. Важливими для розуміння питання третьої хвилі української еміграції є в цьому контексті спогади, що розкривають трагедію українсько-польського протистояння на Волині та українсько-польських стосунків у цілому. Це спогади таких авторів, як Ю. Бескид [3]; М. Іванник [21]; Д. Шумук [46].

У книзі «Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Камінь-Каширський, Любешівський, Ратнівський і Старовижівський райони» подано спогади мешканців районів Волинської області про тогочасні події українсько-польського міжнародного протистояння. Упорядник видання І. Пушук зазначає, що рукописи свідчень та їх фонозаписи зберігаються в архівах. У спогадах подано аналіз причин і перебігу трагічних подій того часу, які стали поштовхом до еміграції українського населення.

Автор у підсумковому коментарі про перебіг протистояння на терені кожного населеного пункту викладає зібрані споми-ни, а також твердження інших названих у збірнику осіб із числа тодішніх мешканців, оприлюднює матеріали, що дають змогу зрозуміти, де витоки українсько-польського

протистояння та Волинської трагедії. Вони очевидні, це поляки посягнули на українські території і життя людей. Польща частково спокутувала за те, що робила проти українців у 1930-ті роки, але поляки не відчують свою вину за невиконання власних обов'язків перед європейськими державами щодо автономії Західної України і масового терору проти українців Волині 1942–1947-х років. Самокритичний, об'єктивний аналіз, що засвідчує ставлення поляків до Волинської трагедії, яку вони спричинили, зовсім відсутній.

У книзі знаходимо переконливі свідчення, як споконвічні українські землі опинилися в кордонах сусідньої держави. Холм був центром території, на якій ще в 1945 році українці, як корінна нація, не дивлячись на політику ополячення, становили більшість. У 1944–1947-х роках вони були частково знищені польськими бандами та армією Польської Народної Республіки (ПНР), а решта депортовані всупереч їхнього бажання в західні райони Польщі та СРСР. Навіть могилу Данила Галицького – засновника міста – знищили. Від українського населення Холмщини не залишилося сліду. Саме до українців Холмщини, говорить І. Пущук, учинено з боку поляків акт і геноциду, і етноциду. Парадокс польського мислення полягає в тому, що на території, де їхніми руками здійснені ці злочини, вони звинувачують українців у геноциді проти себе. Аналіз подій на Волині 1942–1946-х років засвідчує: «Якби не ОУН–УПА, Волинь перетворилася б на сьогодишню Холмщину і нічого українського, якби поляки реалізували свої плани, не залишилось би» [42, с. 10].

Спогади М. Чарторийського друкувалися в 1967–1969-х роках у «Канадійському фермері» та «Вільному Світі» у Вінніпегу, і з'явилися в Нью-Йорку 1970 року як фототипічна відбитка з доповненнями та поправками. У спогадах йдеться про події Другої світової війни, боротьба ОУН–УПА за державність, пересування українців на Захід, капітуляція Німеччини. Автор спогадів, як

учасник тих подій, у травні 1945 року опинився в Німеччині, зв'язався зі своїми людьми: «Стараюся улаштувати так, щоб можна було принести якусь користь з своєї присутності на Заході». Доводить спогади до приходу американців і до капітуляції Німеччини. Вірить, що коли настане сприятливий час, усі українці за межами Батьківщини повернуться додому; констатує, що мало хто з учасників описаних подій, залишилися ще живими. Це були борці, які «брали участь в боротьбі з чехами та мадярами в Карпатській Україні, як члени Карпатської Січі, в 1938/39 років; котрі брали участь і в Карпатській Січі, і опісля в Легіоні, а потім у Похідних групах та ще пізніше – в УПА». У спогадах наскрізно простежуємо ідею визволення України, а також героїзм борців [43, с. 294–296].

С. Шах у спогадах розкриває трагічну сторінку українців Засяння. Аналізує історію Засяння з княжих часів, зазначає, що «Владичий престіл у Перемишлі був чуйним сторожем над Сяном на заході, а Лемківщина – помостом між Перемишлем, з полудневою і західною Європою». Згадує старі священні роди, що дали провідників Лемківщини. Подає список лемківських священників, що вийшли безпосередньо з лемківських «хиж», прослідковує різні аспекти розвитку українського життя впродовж віків на Лемківщині. Подає «список українських народних шкіл і українських учительських сил перед 100 роками на території нинішнього “Закерзоння”, де нині нема вже ні одної української школи!». Розповідає про «залишенців» між Сяном і Вислокою та «Хрестоносний» похід на них із Заходу «Закерзоння». Оприлюднює список помордованих українських католицьких священників, список сіл, де «вимордувано українських селян» і список знищених українських церков. Зазначає: «...по 2-ій світовій війні – на відступлених большевиками в 1945 році західних українських територіях, на так званому “Закерзонні”, що там поляки з українським населенням виробляли, то переходить усяке поняття здорового людського розу-

му» [45, с. 318–321]. Спогади С. Шаха дають можливість читачеві пережити ті події, усвідомити ті зовнішні руйнівні чинники, які змушували українців залишати рідні краї.

Г. Дмитрів подає розповідь людини соціалістичного світогляду, яка не є симпатиком ОУН. Висвітлюючи український визвольний рух періоду Другої світової війни на терені української Рогатинської гімназії та Рогатинської філії товариства «Просвіта», аналізує боротьбу УНДО-націоналістів з радикалами, діяльність українських політичних партій та ОУН, події 1937 року в селах Рогатинщини, відгомін створення Карпатської України (1939), зникнення Польщі. Аналізує реакцію рогатинського громадянства на прихід більшовиків з точки зору члена Тимчасового правління, організованого радянською владою. Виїхавши до Праги, опинившись у середовищі емігрантів, розповідає про складні відносини серед української еміграції у Празі, переїзда до Німеччини, свій арешт, ув'язнення і перебування в різних в'язницях (Дрезденській, згодом у в'язниці «Монте Люпіх» у Кракові, «Ясельській» ум. Ясло). Пізніше, працюючи в Німеччині лікарем, де обслуговував переселенців, що були насильно депортовані на роботи, характеризує Українські Допомогові Комітети, їх завдання і дійсність, яка не відповідала цим завданням [9, с. 241–244].

Автор описує своє бачення ситуації навесні 1944 року, коли наступала Червона Армія і переселенці з України рухалися на Захід, рятуючись від репресій. Пряшів став осередком греко-католицького єпископства і багатьох переселенців. Загалом, у Словаччині зосередилася велика кількість українців, які, на думку автора, були колаборантами і втікали від покарання. Сам автор спогадів переїздив з міста до міста: до Кошиць, Братислави, Гитрасгофу, Відня, Праги. Згадує діяльність ОУН на терені Устя, свою лікарську практику в лікарні та поза нею, відзначає велику смертність серед переселенців, про прихід більшовицьких партизан та свою втечу до Праги. Автор згадує табір

переселенців у місті Пільзно, на околиці Праги, розповідає про заходи Міжнародної організації УНППА (*United Nations Relief and Rehabilitation Administration – UNRRA*) щодо влаштування його мешканців на чужині та повернення до рідної країни тих емігрантів, які підлягали репатріації. Тут була сформована українська група, утворилася Рада старших, яка спрямовувала життя українців у більш-менш цивілізоване русло [9, с. 283–289]. Також Г. Дмитрів згадує табір Ля Гвард на околицях міста Ашаффенбурга, де українські переселенці організували курси українознавства, шкільництво. Розповідає про Організацію Центрального Представництва української еміграції в Німеччині, акцію Інтернаціонального Допомогового Комітету [9, с. 289–300]. Спогади розкривають труднощі таборового життя, справу влаштування українських лікарень, діяльність Українського Червоного Хреста (УЧХ), працю в Людвіксбурзі, лікарські оглядини емігрантів, відбір переселенців до еміграції, працю автора в Комісії заходом Інтернаціонального Комітету Помочі та Рятунку. Автор завершує свою працю словами: «Перед українським соціалістом стоїть питання, як погодити гуманізм, любов до всього людства з любов'ю до України, до українського народу» [9, с. 430–436]. Ці спогади дають можливість зрозуміти всю складність табірної життя, протиріччя між емігрантами з різними політичними поглядами, усвідомлення ними необхідності порозуміння задля відродження Української держави.

В. Барагура ділиться власними переживаннями, які випали на його долю під час Другої світової війни, завдяки чому читач може уявно співпережити ці події. Представляє своє бачення причин Другої світової війни, першу еміграцію до Кракова, журналістську діяльність та повернення до Львова. Згадує німецький терор і переховування українцями євреїв, свою остаточну еміграцію до Відня і труднощі проживання у цьому місті, більшовицьке людоловство й остаточний виїзд з Європи [2].

Ю.Бескид видав спогади про Лемківщину, що пережила по Другій світовій війні таку «жахливу трагедію, як ніяка інша частина українського народу» [3].

У спогадах відомого українського діяча Дмитра Нитченка (Дмитро Чуб) описано історію третьої хвилі еміграції через особистісне сприйняття цього процесу. Книги «Від Зінькова до Мельборну» [30]; «Під сонцем Австралії» [31]; «В лісах під Вязмою» [44] відкривають історію вимушеного переселення автора з родиною спочатку до Європи, а згодом до Австралії. Д. Нитченко (Д. Ниценко), будучи радянським солдатом у роки радянсько-німецької війни, потрапив у полон і змушений був емігрувати. Згадує життя емігрантів у таборах і після переселення з таборів переміщених осіб. Розкриває на власному прикладі причини еміграції наприкінці Другої світової війни, поневіряння в Європі, зокрема, проживання в Німеччині, переїзд до Австралії, важку фізичну працю, неможливість проживати разом із родиною впродовж кількох років, будівництво власного будинку та занурення в громадську діяльність на посаді голови Української Центральної Шкільної Ради (УЦШР) в наймолодшому осередку української діаспори на Зеленому континенті. Згадує життєві труднощі переселенців третьої хвилі, їхню інтеграцію в життя нової країни поселення, прагнення зберегти мову, культуру і віру в перемогу справедливості, в Україну. Через власний досвід подає зв'язки української діаспори Австралії з іншими діаспорними центрами в Європі та Америці.

Події Другої світової війни і процес нової еміграції, спричинений нею, відображені в художній літературі. Це різножанрова література, у якій відбиті події війни та післявоєнний період, долі українців на Батьківщині й поза її межами. Художні твори дають змогу розширити уявлення і знання проблеми еміграційного процесу та складності інтеграції переселенців третьої хвилі в чужі культурні середовища, відстежити можливості само-

реалізації українства в демократичних умовах життя [6; 7; 13; 32; 41].

Висновки. У статті представлено лише невелику частину книжкових видань з фондів ВЗУ ІК НБУВ, що аналізують третю хвилю української еміграції. Розглянуті видання презентують різні види документів: монографії, енциклопедичні статті, довідники, навчальну книжку, художні твори, мемуари. Переважна більшість книг видана за межами України, на різних континентах, в українських видавництвах, створених емігрантами. Ці видання – праці як окремих авторів, так і авторських колективів, що працювали в знаних наукових установах і досліджували цю важливу проблему. Назви видавництв свідчать самі за себе: «Академічне видавництво д-ра Петра Белея» (Мюнхен), «Байда» (Мельборн), «Видавництво імені Олени Теліги» (Мюнхен), «Вільна Академія Наук» у Канаді (Вінніпег), «Говерла» (Нью-Йорк), «Ластівка» (Мельборн), «Легіон ім. Симона Петлюри» (Буенос-Айрес), «Лемківщина» (Торонто), «Літопис УПА» (Торонто – Львів), «Молоде життя» (Париж – Нью-Йорк), «Наукове товариство імені Шевченка» (Мюнхен – Нью-Йорк), «Світова Ліга Українських Політичних В'язнів» (Вінніпег), «Смолоскип» ім. В. Симоненка (Париж – Балтимор), «Срібна Сурма» (Торонто), «Християнський Голос» (Мюнхен) тощо. Слід зазначити, що серед діаспорних видань чимало таких, де відсутні повні вихідні дані, приміром, книга Г. Дмитріва «Проти хвиль (спогади лікаря)».

Вітчизняні видавництва в останні десятиріччя також долучилися до видання книжок з теми, яку ми розглянули в цій статті. Зокрема, «Альтерпрес» (Київ), Видавництво УАННП «Фенікс» (Київ), Видавець ПП Лисенко М.М. (Київ – Ніжин), Видавничий дім «Букрек» (Чернівці), «Інститут досліджень діаспори» (Київ), «Наукова думка» (Київ), «Нора-Друк» (Київ), «Рада» (Київ), «Твердиня» (Луцьк), «Україна» (Київ), «Укрмедкнига»

(Київ – Тернопіль), «Українська Видавнича Спілка» (Київ) тощо. Період виходу в світ опрацьованих нами книжок – 1948–2019 роки. Поліграфія цих видань також доволі різноманітна: від машинописних і видань циклостилем до сучасного типового й офсетного друку. Більшість видань мають тверду палітурку, якісний папір, чорно-білі ілюстрації та фотографії. Проте чимало книг, особливо спогадів, які часто видавалися коштом їх авторів. Це економні видання, з м'якою обкладинкою, папіром низької якості.

Отже, література про третю хвилю української еміграції, що зберігається у фонді ВЗУ ІК НБУВ, дає можливість досягнути цю важливу тему, розширити уявлення про її історіографію, з'ясувати маловідомі, а то й зовсім невідомі багатьом читачам складові феномену української діаспори. На нашу думку, для найповнішого відображення історіографії досліджуваної теми, було б варто підготувати бібліографічний покажчик «Третя хвиля української еміграції: за документами відділу зарубіжної україніки НБУВ». Це наше завдання на майбутнє.

Список використаних джерел

1. Акція «Вісла». Документи / упоряд. і ред. Є. Місила. Львів ; Нью-Йорк, 1997. 563 с.
2. Барагура В. Воєнні переживання сірої людини (Спогади з Другої світової війни). Нью-Йорк ; Джерзі-Сіті : Свобода, 1991. 146 с.
3. Бескид Ю. На згарищах Закерзоння. Торонто : Лемківщина, 1954. 128 с.
4. Бондаренко В. «Третя хвиля» української еміграції і вільнокозацький рух у 1945–1952 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. XXXVIII. С. 199–202. URL : http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/38/37.pdf.
5. Буртик І. Тернистий шлях Другої дивізії УНА. Створення УНК і Другої Дивізії УНА. Нью-Йорк ; Кліфтон : Накладом об'єднання вояків і приятелів Другої Дивізії УНА, 1994. 161 с.
6. Василів-Базюк Л. У вирі тоталітарних режимів. 2-ге вид. Чернівці : Букрек, 2008. 304 с.
7. Гримич М. Клавка. Роман. Київ : Нора-Друк, 2019. 336 с.
8. Ґалан В. Злучений Українсько-Американський Допомоговий Комітет. *Енциклопедія Українознавства. Словникова частина 3* / гол. ред. В. Кубійович ; заст. гол. ред. М. Глобенко ; ред. кол. : Є. Гловінський, І. Кошелівець, В. Маркус та ін. Т. II/3. Paris ; New-York : Молоде життя, 1959. С. 834–835.
9. Дмитрів Г. Проти хвиль (спогади лікаря). 1964. 464 с.
10. Друга світова війна в історичній пам'яті України (За матеріалами Українського інституту національної пам'яті) / упоряд. : Л. Герасименко, Р. Пилявець. Київ ; Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. 247 с.
11. Євтух В. та ін. Зберігаючи українську самобутність. Київ : ІНТЕЛ, 1992. 100 с.
12. Євтух В., Трошинський В., Попок А., Швачка О. Українська діаспора. Соціологічні та історичні студії : монографія. Київ : Фенікс, 2003. 228 с.
13. Запорожець-Девлад О. Відсіч: повість. Присвячую українській молоді. Буенос-Айрес : Накладом легіону ім. Симона Петлюри в Аргентині, 1957. 307 с.
14. Зарубіжне українство. 1999. (Інформаційний каталог) / Інститут досліджень діаспори ; упоряд. І. Винниченко. Київ : Рада, 1999. 260 с.
15. Зарубіжне українство: (Інформаційний каталог). Київ : Інститут досліджень діаспори, 1997. 160 с.
16. Зарубіжні українці / С. Лазебник (кер. авт. кол.), Л. Лещенко, Ю. Макар та ін. Київ : Україна, 1991. 252 с.
17. Животко А. Історія української преси / передм. К. Костева. Мюнхен : Український господарсько-технічний інститут, 1989–1990. 334 с.
18. Книш З. Варшавський процес ОУН на підложі польсько-українських відносин тієї доби / Науково-дослідний інститут ім. О. Ольжича. Торонто : Срібна сурма, 1986. Т. 1. 674 с.
19. Ковальчук В. Діяльність ОУН (б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941–1944 рр.). Торонто ; Львів : Видавництво «Літопис УПА», 2006. 497 с.
20. Косик В. Україна під час другої світової війни 1938–1945 / перекл. з фр. Р. Осадчук. Київ ; Париж ; Нью-Йорк ; Торонто, 1992. 729 с.
21. Кров українська, кров польська... Трагедія Холмщини та Підляшшя в роках 1938–1948 у спогадах / Об'єднання Українців «Закерзоння» ; упоряд. М. Іванник ; ред. І. Лонкевич. Львів ; Торонто : Вид-во Львівська політехніка, 2014. 389 с.
22. Кубійович В. Українська еміграція після 1945 року. *Енциклопедія українознавства : в 2 т. / під гол. ред. В. Кубійовича і З. Кузеля*. Мюнхен ; Нью-Йорк : Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1949. Т. 1. Ч. II. С. 596–600.

23. Мандрыка М. Передмова. *Марунчак М. Г. Історія українців Канади*. Вінніпег : Накладом Української Вільної Академії Наук в Канаді, 1974. Т. II. С. 5–6.
24. Маркус В. Переміщені особи. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина 6* / гол. ред. В. Кубійович ; ред. кол. : М. Глобенко, В. Голубничий, І. Кошелівець та ін. Т. II/6. Paris ; New York : Молоде життя, 1970. С. 2010–2011.
25. Маркус В. Українські політичні партії на еміграції в 1945–1955 роках. *Сучасність*. 1984. Ч. 10. С. 64–79.
26. Марунчак М. Українські політичні в'язні в нацистських концентраційних таборах / вступ. сл. М. Прокоп. Вінніпег : Світова Ліга українських політичних в'язнів, 1996. 364 с.
27. Маруняк В. Олександр Бойків – організатор українського життя у Франції. Париж, 1986. 170 с.
28. Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні. Мюнхен : Академічне видавництво д-ра Петра Белея, 1985. Т. 1. Роки 1945–1951. 429 с.
29. Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні. Мюнхен : Вид-во імені Олени Теліги, 1998. Т. 2. Роки 1952–1975. 128 с.
30. Нитченко Д. Від Зінькова до Мельборну. Із хроніки мого життя. Мельборн : Байда, 1990. 407 с.
31. Нитченко Д. Під сонцем Австралії. Мельборн : Байда, 1994. Т. 2 (З хроніки мого життя). 479 с.
32. Пасько В. Час прощення : роман. Київ ; Тернопіль : Укрмедкнига, 2001. 330 с.
33. Патриляк І. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940–1942 роках. Київ : Ун-т історії України НАНУ, 2004. 598 с.
34. Попок А. Закордонне українство як об'єкт державної політики : монографія. Київ : Альтерпрес, 2007. 227 с.
35. Попок А. Українці на Далекому Сході: організація, події, персоналії. Довідник. Київ : Альтерпрес, 2004. 360 с.
36. Прокопчук Г. Мюнхен. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина 5* / гол. ред. В. Кубійович ; ред. колегія : М. Глобенко, В. Голубничий, Є. Гловінський та ін. Т. II/5. Paris ; New York : Молоде життя, 1966. С. 1670–1671.
37. Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2003. 576 с.
38. Сергійчук В. Історія КОДУС-у. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2008. 388 с.
39. Субтельний О. Україна: історія / пер. з англ. Ю. Шевчука ; вст. ст. С. Кульчицького. Київ : Либідь, 1991. 512 с.
40. Табачник Д., Попов Г. Українці зарубіжжя та Україна : Довідник. Київ : Знання, 2007. 399 с.
41. Тарнович Ю. За родиме право: оповідання з часів Визвольних Змагань Лемківщини за своє національне життя. Друге вид. / накладом Об'єднання Українських Комбатантів, 1948. 104 с.
42. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Камінь-Каширський, Любецький, Ратнівський і Старовижівський райони / упоряд. і автор коментарів І. Пушук. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2011. 336 с.
43. Чарторийський М. Між молотом і квадратом. (причинки до історії УПА). Спомини 1942–1945 рр. Нью-Йорк : Говерля, 1970. 304 с.
44. Чуб Д. В лісах під Вязьмою : Спогади про Другу світову війну / вид. 2., доп. Мельборн : Ластівка, 1983. 131 с.
45. Шах С. Між Сяном і Дунайцем: спомини. Мюнхен : Вид-во «Християнський Голос», 1960. Ч. I. 439 с.
46. Шумук Д. За східним обрієм : спомини і документи. Париж ; Балтимор : Укр. вид-во «Смолооскип ім. В. Симоненка», 1974. 448 с.
47. Ясь О. Еміграція українського населення. *Енциклопедія історії України : в 5 т.* / редкол. : В. Смолій (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2005. Т. 3 : Е–Й. С. 33–37.

References

1. MISIŁO, Eugeniusz (compiler and editor). *Operation «Vistula»*. Documents. Lviv, 1997, 563 pp. [in Ukrainian].
2. BARAHURA, Volodymyr. *Second World War Reminiscences of an Ordinary Man*. New York – Jersey City: Svoboda, 1991, 146 pp. [in Ukrainian].
3. BESKYD, Yuliyana. *On the Scorched Ruins of Trans-Carpathia*. Toronto: Lemkivshchyna, 1954, 128 pp. [in Ukrainian].
4. BONDARENKO, Volodymyr. *The Third Wave of the Ukrainian Emigration and the Free Cossacks Movement in 1945–1952*. In: Fedir TURCHENKO, ed.-in-chief, *Scholarly Works of the Zaporizhzhia National University's History Department*, 2014, Iss. XXXVIII, pp. 199–202 [online]. Available from: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/38/37.pdf [in Ukrainian].
5. BURTYK, Ivan. *The Thorny Path of the Second Division UNA. Formation of UNC and the Second Division UNA*. New York: United Soldiers and Friends of the Second Division UNA, 1994, 161 pp. [in Ukrainian].
6. VASYLIV-BAZIUK, Liubov. *In the Vortex of Totalitarian Regimes*. 2nd edition. Chernivtsi: Bukrek, 2008, 304 pp. [in Ukrainian].

7. HRYMYCH, Maryna. *Klavka*. A Novel. Kyiv: Nora-Druk, 2019, 336 pp. [in Ukrainian].
8. GALAN, Volodymyr. United Ukrainian American Relief Committee. In: Volodymyr KUBIYOVYCH, ed.-in-chief, *The Encyclopedia of Ukrainian Studies. A Dictionary Part*. Deputy chief editor – Mykola Hlobenko, editorial board – Yevhen Glovynskyi, Ivan Koshelivets, Vasyl Markus, et al. Paris: Molode zhyttia, 1959, vol. 3, pp. 834–835 [in Ukrainian].
9. DMYTRIV, Hryhoriy. *Against the Waves (Memories of a Doctor)*. [no place, no publisher], 1964, 464 pp. [in Ukrainian].
10. HERASYMENKO, Larysa, Rostyslav PYLIAVETS, compilers. *The Second World War in the Historical Memory of Ukraine (According to the Materials of the Ukrainian Institute of National Remembrance)*. Kyiv: PE Lysenko M. M., 2010, 247 pp. [in Ukrainian].
11. YEVTUKH, Volodymyr, Ye. KAMENSKYI, Olena KOVALCHUK, Volodymyr TROSHCHYNSKYI. *Preserving the Ukrainian Identity*. Kyiv: INTEL, 1992, 100 pp. [in Ukrainian].
12. YEVTUKH, Volodymyr, Volodymyr TROSHCHYNSKYI, Andriy POPOK, Olena SHVACHKA. *Ukrainian Diaspora. Sociological and Historical Studies: A Monograph*. Kyiv: Phoenix, 2003, 228 pp. [in Ukrainian].
13. ZAPOROZHETS-DEVLAD, Oleksiy. *Repulsion: A Story Dedicated to the Ukrainian Youth*. Buenos Aires: Symon Petliura Legion in Argentina, 1957, 307 pp. [in Ukrainian].
14. VYNNYCHENKO, Ihor (compiler). *The Foreign Ukrainianhood. 1999. (An Information Catalogue)*. Institute for the Diaspora Studies. Kyiv: Rada, 1999, 260 pp. [in Ukrainian].
15. *The Foreign Ukrainianhood: (An Information Catalogue)*. Kyiv: Institute for the Diaspora Studies, 1997, 160 pp. [in Ukrainian].
16. LAZEBNYK, S. (composite author's chief), L. LESHCHENKO, Yu. MAKAR, et al. (authors). *Foreign Ukrainians: A Reference Book*. Kyiv: Ukraine, 1991, 252 pp. [in Ukrainian].
17. ZHYVOTKO, Arkadiy. *The History of the Ukrainian Press*. Prefaced by K. KOSTIV. Munich: Ukrainian Technical and Husbandry Institute, 1989–1990, 334 pp. [in Ukrainian].
18. KNYSH, Zynoviy. *The Warsaw OUN Trial in View of Contemporary Polish-Ukrainian Relations: in Two Volumes*. Olzhych Ukrainian Research Institute. Toronto: Sribna surma, 1986, vol. 1, 674 pp. [in Ukrainian].
19. KOVALCHUK, Volodymyr. *The Activities of the OUN (B) and the UPA Rear Line in Volyn and Southern Polissia (1941–1944)*. Toronto: Litopys UPA, 2006, 497 pp. (Litopys UPA. Library. Vol. 7) [in Ukrainian].
20. KOSYK, Volodymyr. *Ukraine during the Second World War 1938–1945*. Translated from the French by Roman OSADCHUK. Kyiv: 1992, 729 pp. [in Ukrainian].
21. IVANYK, Myroslav (compiler). *Ukrainian Blood, Polish Blood... The Tragedy of Kholm and Pidlashia Region in 1938–1948*. Association of Ukrainians *Zakerzonnia*. Edited by Iryna LONKEVYCH. Lviv: Lviv Polytechnic, 2014, vol. 2, 389 pp. (Library of *Zakerzonnia*. Series of Memoirs) [in Ukrainian].
22. KUBIYOVYCH, Volodymyr. Ukrainian Emigration after 1945. In: Volodymyr KUBIYOVYCH, Zenon KUZELIA, eds.-in-chief, *The Encyclopedia of Ukrainian Studies. A General Part*. Munich: Shevchenko Scientific Society, 1949, vol. II, pp. 596–600 [in Ukrainian].
23. MANDRYKA, Mykyta. Preface. In: Mykhaylo MARUNCHAK. *The History of Ukrainians in Canada*. Winnipeg: Ukrainian Free Academy of Sciences in Canada, 1974, vol. II, 512 pp., pp. 5–6 [in Ukrainian].
24. MARKUS, Vasyl. Displaced Persons. In: Volodymyr KUBIYOVYCH, ed.-in-chief, *The Encyclopedia of Ukrainian Studies. A Dictionary Part*. Deputy chief editor – Mykola Hlobenko, editorial board – Yevhen Glovynskyi, Ivan Koshelivets, Vasyl Markus, et al. Paris: Molode zhyttia, 1979, vol. 6, pp. 2010–2011 [in Ukrainian].
25. MARKUS, Vasyl. Ukrainian Political Parties in Emigration in 1945–1955. *Modernity*, 1984, no. 10, pp. 64–79 [in Ukrainian].
26. MARUNCHAK, Mykhaylo. *Ukrainian Political Prisoners in Nazi Concentration Camps*. Introduction by Myroslav PROKOP. Winnipeg: World League of Ukrainian Political Prisoners, 1996, 364 pp. [in Ukrainian].
27. MARUNIAK, Volodymyr. *Oleksander Boykiv, An Organizer of Ukrainian Activities in France*. Paris: [no publisher], 1986, 170 pp. [in Ukrainian].
28. MARUNIAK, Volodymyr. *Ukrainian Emigres in Germany and Austria after the Second World War*. Munich: Petro Beley's Academical Publishing House, 1985, vol. 1: *The Years 1945–1951*, 429 pp. [in Ukrainian].
29. MARUNIAK, Volodymyr. *Ukrainian Emigres in Germany and Austria after the Second World War*. Munich: Olena Teliha Publishers, 1998, vol. 2: *The Years 1952–1975*, 128 pp. [in Ukrainian].
30. NYTCHENKO, Dmytro. *From Zinkiv to Melbourne. A Chronicle of My Life*. Melbourne: Bayda Books, 1990, 407 pp. [in Ukrainian].
31. NYTCHENKO, Dmytro. *Under the Sun of Australia. Vol. 2 (A Chronicle of My Life)*. Melbourne: Bayda Books, 1994, 479 pp. [in Ukrainian].
32. PASKO, Volodymyr. *The Time to Forgive: A Novel*. Kyiv: Ukrmedknyha, 2001, 330 pp. [in Ukrainian].
33. PATRYLIAK, Ivan. *Military Activities of the OUN(B) in 1940–1942*. Taras Shevchenko Kyiv National University, NAS of Ukraine's Institute of History of Ukraine. Kyiv: [no publisher], 2004, 598 pp. [in Ukrainian].
34. POPOK, Andriy. *Foreign Ukrainianhood as an Object of State Policy: A Monograph*. Kyiv: Alterpres, 2007, 227 pp. [in Ukrainian].
35. POPOK, A. *The Ukrainians in the Far East: Their Organizations, Developments, and Personalities. A Reference Book*. Kyiv: Alterpres, 2004, 360 pp. [in Ukrainian].

36. PROKOPCHUK, Hryhoriy. Munich. In: Volodymyr KUBIYOVYCH, ed.-in-chief, *The Encyclopedia of Ukrainian Studies. A Dictionary Part*. Deputy chief editor – Mykola Hlobenko, editorial board – Yevhen Glovynskyi, Ivan Koshelivets, Vasyl Markus, et al. Paris: Molode zhyttia, 1966, vol. 5, pp. 1670–1671 [in Ukrainian].
37. SERHIYCHUK, Volodymyr. *The Poles in Volyn during the Second World War. Documents from Ukrainian Archives and Polish Publications*. Kyiv: Ukrayinska Vydavnycha Spilka, 2003, 576 pp. [in Ukrainian].
38. SERHIYCHUK, Volodymyr. *The History of the Ukrainian Students' Aid Commission*. Kyiv: PE Serhiychuk M. I., 2008, 388 pp. [in Ukrainian].
39. SUBTELNYI, Orest. *Ukraine: A History*. Translated from the English by Yuriy SHEVCHUK. Prefaced by Stanislav KULCHYTSKYI. Kyiv: Lybid, 1991, 512 pp. [in Ukrainian].
40. TABACHNYK, Dmytro, Heorhiy POPOV. *The Ukrainians Abroad and Ukraine: A Reference Book*. Kyiv: Znannia, 2007, 399 pp. [in Ukrainian].
41. TARNOVYCH, Yuliyana. *For the Birthright: A Story from the Times of the Lemko Region's Liberation Struggle for Its National Existence*. 2nd edition. [Regensburg]: Ukrainian Combatants Association, 1948, 104 pp. [in Ukrainian].
42. PUSHCHUK, Ivan. (compiler, annotator). *The Tragedy of the Ukrainian-Polish Confrontation in Volyn in 1938–1944. Kamin-Kashyrskyi, Liubeshiv, Ratne, and Stara Vyzhivka Districts*. Lutsk: Tverdynia, 2011, 336 pp. [in Ukrainian].
43. CHARTORYYSKYI, Mykola. *Between the Hammer and the Anvil. Supplements to the History of the UIA (Reminiscences of 1942–1945)*. New York: Hoverlia, 1970, 304 pp. [in Ukrainian].
44. CHUB, Dmytro. *In the Forests near Viazma: War Memoirs*. Second revised edition. Melbourne: Lastivka, 1983, 131 pp. [in Ukrainian].
45. SHAKH, Stepan. *Between the San and the Dunajec: Memories*. Munich: Khrystyyanskyi Holos, 1960, pt. I, 439 pp. [in Ukrainian].
46. SHUMUK, Danylo. *Beyond the Eastern Horizon: Memoirs and Documents*. Paris: V. Symonenko Smoloskyp Publishing House, 1974, 448 pp. [in Ukrainian].
47. YAS, Oleksiy. Emigration of the Ukrainian Population. In: Valeriy SMOLIY, editorial board's chairperson, *The Encyclopedia of History of Ukraine: in Ten Volumes*. Kyiv: Scientific Thought, 2005, vol. 3: Е–Ї, pp. 35–36 [in Ukrainian].

УДК 316.7:314.151.3-054.73]“1945/1955”

DOI <https://doi.org/10.15407/nte2020.01.107>

АСТАПЦЕВА ХРИСТИНА

молодший науковий співробітник відділу зарубіжної україніки Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, аспірантка кафедри медіакомунікацій Української академії друкарства. <https://orcid.org/0000-0003-1578-5747>

ASTARTSEVA KHRYSYTUNA

a junior research fellow at V. Vernadskyi National Library of Ukraine Book Science Institute, Department of Foreign Ucrainica, a post-graduate student at Ukrainian Academy of Printing Mediacommunications Department. <https://orcid.org/0000-0003-1578-5747>

Бібліографічний опис:

Астапцева, Х. (2020) Відображення в пресі культурно-освітнього руху та громадсько-політичних буднів діячів еміграції третьої хвилі. *Народна творчість та етнологія*, 1 (383), 107–120.

Astapseva, Kh. (2020) Reflection of the Cultural-Educational Movement and Social-Political Life of the Figures in Emigration of the Third Wave in the Press. *Folk Art and Ethnology*, 1 (383), 107–120.

ВІДОБРАЖЕННЯ В ПРЕСІ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОГО РУХУ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИХ БУДНІВ ДІЯЧІВ ЕМІГРАЦІЇ ТРЕТЬОЇ ХВИЛІ

Анотація / Abstract

У статті опубліковано бібліографічні дані про наявні у фондах відділу зарубіжної україніки Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ВЗУ ІК НБУВ) періодичні видання, у яких містяться різножанрові публікації про явище третьої хвилі еміграції українців за межі СРСР після Другої світової війни. Проаналізовано виявлені публікації на предмет причин і розвитку явища третьої хвилі еміграції. Здійснено порівняння еміграційних рухів другої і третьої хвиль за географічною ознакою: умови перебування емігрантів у країнах Західної Європи та США і Канади. Уведено в науковий обіг прізвища представників української діаспори, що переймалися питанням третьої хвилі еміграції. Опубліковано перелік періодичних видань, що є першоджерелами інформації про явище повоєнної еміграції українців за межі СРСР. З'ясовано, які ознаки були об'єднувачими для емігрантів другої і третьої хвиль, а також ті, що відрізняли їх між собою.

Ключові слова: третя хвиля української еміграції, українці в ДР-таборах, політичні біженці УРСР, репатріанти, фонди НБУВ, преса українських емігрантів за кордоном.

The purpose of the article is to give information about Foreign Ucrainica magazine collections preserved at V. Vernadskyi National Library of Ukraine. Attention is focused on the publications written by Ukrainian migrants of the second and third waves. Among 18 012 documents kept in Foreign Ucrainica archives there are 13 899 periodicals (it is nearly 467 item names) published abroad by Ukrainian diaspora.

We have separated 35 published works about the third wave of Ukrainian emigration during 1946–1956 according to the topic, time borders and magazine category. Most of them (11 examples) have been printed in Germany, 9 of them are from Canada, 8 articles have been written in the USA, 4 – in Austria, the rest 4 are from Italy, Belgium and Great Britain.

Data comparison is the next step we have done. As a result, we have ascertained the main differences between Ukrainian migrants of the second (till the World War II) and third (after World War II) waves.

Primarily it is educational question: the second wave migrants have studied abroad, but the migrants of the third wave get a degree in the Soviet Union Universities. Secondly, a political position of the second wave migrants is liberal and patriotic contrary to communistic one, belonging to Ukrainian migrants of the third wave.

The third point is social unity of the second wave representatives on the one hand and social-cultural conflict of the third wave migrants on the other. Religious question is also a very important issue. The third wave migrants belong to the followers of Eastern Orthodox Church and the Roman Catholics.

Another urging problem of the third wave of Ukrainian emigration is the comprehension, what countries have the most helpful policy concerning Ukrainian migrants after 1946. So, we have understood that Canada is the most loyal to Ukrainians. But in Western Europe the situation is rather complicated than optimistic one. Ukrainian migrants in Germany, Belgium, Italy, Austria can't find a good job without a correct social and union support because of the post-war unemployment. Another problem is a black PR produced by Russian chauvinists against Ukrainians.

Keywords: the third wave of Ukrainian emigration, Ukrainians in displaced persons camps, political refugees of Ukrainian SSR, repatriates, V. Vernadskyi National Library of Ukraine Funds, the press of Ukrainian emigrants abroad.

Вступ. Гідна репрезентація України на світовій арені неможлива без належного вивчення віх її культурного, економічного та політичного розвитку.

Для вітчизняних істориків унікальні публікації про українських емігрантів були тривалий час недоступними. Уся контроверсійна періодика, що приховано надходила в Україну, потрапляла до спецфонду й заборонялася до читання, оскільки її таврували як буржуазно-націоналістичну, небезпечну для комуністичного режиму. Нині в незалежній Україні опрацювання раніше забороненої періодики дає змогу оцінити становище українських емігрантів з різних аспектів: політичного, економічного, культурного.

Розкриття фондів ВЗУ ІК НБУВ є принципово важливим у національному історичному дискурсі. Вони є потужною джерельною базою для аналітичного опрацювання українськими вченими-істориками. Спробуємо здійснити короткий огляд бібліографічних джерел третьої хвилі української еміграції, що зберігаються в колекціях періодики ВЗУ.

Останнє десятиліття науковий колектив НБУВ активно працює над оцифруванням фондів бібліотеки. Співробітники ведуть копівку роботу з аналітичного розпису журнальних публікацій. Кожну статтю (навіть найменшу замітку) ретельно вивчають, описують і вносять до бази даних. Отже, у найближчому майбутньому для українських науковців відкриється новий, вичерпно не

вивчений донині, пласт джерельної бази для дослідження історії України.

Періодичні видання слугують «живою» історією розвитку подій минулого, а надто, якщо мова йде про вилучені й заборонені примірники. Небагато дослідників мають можливість опрацювати українську зарубіжну періодику, тому завданням ВЗУ є максимально популяризувати в наукових колах інформацію про ті унікальні видання, що зберігаються у фонді.

Об'єкт дослідження статті – це публікації про третю хвилю еміграції на шпальтах української преси за кордоном та використання їх як історичного джерела для вивчення феномену політичної еміграції. У межах нашої розвідки об'єкт дослідження водночас є його джерельною базою, що зумовлює максимальну достовірність. Адже пресова хроніка за своєю суттю відображає «живу» історію, доносить до нас думки очевидців історичних подій.

Предмет дослідження – закономірності розвитку повоєнних еміграційних рухів за участю українців у часовому відтинку – 1946–1956 роки.

Територіальні межі дослідження охоплюють Австрію, Німеччину, Італію, Бельгію, США та Канаду.

Хронологічні рамки дослідження – це 1946–1956 роки. Варто зауважити, що в умовах сучасної України мають місце суспільно-політичні процеси, спільні за своїми озна-

ками з повоевними. Тому завданням українських учених є детальне вивчення української ретроспективи в аспектах, що допоможе нам сьогодні в протистоянні з російською репресивно-окупаційною політикою.

Постановка завдання: розкриття бібліографічних джерел третьої хвилі української еміграції; здійснення короткого огляду фондів зарубіжної україніки НБУВ, пропозиція шляхів їх подальшого практичного застосування; аналіз і популяризація даних про третю хвилю еміграції, віднайдених у закордонних публікаціях українських емігрантів.

Теоретичне підґрунтя. Проблему еміграції впродовж десятиліть досліджують як українські, так і діаспорні вчені. Так, однією з найґрунтовніших праць з теми третьої хвилі еміграційних процесів є монографія «Українська еміграція в Німеччині й Австрії по другій світовій війні 1945–1951» доктора В. Маруняка, видана в Мюнхені в 1985 році. Ця книга, очевидно, є першою спробою суцільного охоплення життя та діяльності українців в таборах DP (Displaced Persons Camps) та поза ними.

Серед праць ХХ ст., у яких віддзеркалено проблему третьої хвилі еміграції, можемо назвати такі: Зашківський М. (1949) «Дві українські еміграції»; Мудрий В. (1949) «Нова українська еміграція та організація таборового життя»; Світ І. (1949) «Зелена Україна [...]»; Стахів М. (1950) «Наше минуле й майбутнє в Америці [...]»; Білецький Л. (1951) «Українські піонери в Канаді»; Волинець С. (1960) «Українці третьої імміграції на тлі двох перших імміграцій [...]»; Марунчак М. (1968) «Історія українців Канади»; Ільницький Р. (1965) «Призначення українців в Америці»; Марунчак М. (1968) «Історія українців Канади» та (1985, 1991) «Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні : у 2 т.»; W. Isajiw; Y. Boshuk; R. Senkus (1992) «The Refugee experience: Ukrainian displaced persons after World War II»; Трощинський В. (1994) «Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соці-

ально-політичне явище»; Бачинський Ю. (1994) «Українська імміграція в Сполучених Штатах Америки» та ін.

Моніторинг сучасних джерел показав, що за останні п'ять років в Україні було опубліковано такі наукові статті, де згадується тема третьої хвилі еміграції: Винничук Р. О. (2019) «Теоретичні підходи до аналізування динаміки та стану трудової міграції в Україні»; Н. І. Паламарчук, О. Й. Радецька (2016) «Українська діаспора в Канаді та її внесок у становлення української незалежної держави»; І. Ю. Сковронська (2016) «Українська еміграційна преса США і Канади як чинник утвердження української державності»; І. М. Комінярська (2016) «Ретроспектива в минуле: українська діаспора та еміграційна література»; Н. Матвійчук (2015) «Проблема етнопонаціональної ідентичності українців у США в науковому доробку М. Куропася»; І. Єлейко (2016) «Передумови та особливості міграції українського населення до США»; В. Г. Бондаренко (2014) «Третя хвиля» української еміграції і вільнокозацький рух у 1945–1952 рр.».

Особливо хочеться відзначити працю В. Г. Бондаренко (2014) «Третя хвиля» української еміграції і вільнокозацький рух у 1945–1952 рр.», у якій детально описано типологію третьої хвилі еміграції.

Методи дослідження. Проблему третьої хвилі еміграції на шпальтах українських закордонних часописів було досліджено з використанням низки методів: бібліографічного (атрибуція публікацій про третю хвилю еміграції); хронологічного (структурування та викладення матеріалу, опублікованого про третю хвилю еміграції в хронологічній послідовності); синхронного (вивчення передумов третьої хвилі еміграції); порівняльно-історичного (встановлення тенденцій розвитку, властивих для першого етапу третьої хвилі еміграції 1946–1956 рр.); структурно-системного (для системного розгляду періодики з фондів ВЗУ, як джерела про третю хвилю еміграції).

Результати. Емпіричним шляхом було опрацьовано фонд діаспорної періодики ВЗУ, який налічує понад 18 012 одиниць зберігання. За назвами це 467 комплектів журналів.

Із цього масиву часописів було відібрано видання, що виходили друком упродовж 1946–1956 років. У процесі добору ми орієнтувалися на ті назви видань, що певним чином указують на стосунок видання до військової, політичної та соціокультурної сфер. З 467 назв часописів було вибрано 62 назви, з яких 37 – із колекції Українського Народного Дому та 25 – із загального фонду періодики ВЗУ. Моніторинг усіх комплектів обраних назв часописів (сумарна кількість становить близько 400 номерів) на предмет наявності в них різножанрових публікацій про третю хвилю еміграції дав змогу відсепарувати 35 публікацій у 15 часописах. За географічною ознакою із 35 публікацій 11 вийшло в Німеччині (Мюнхен, Потсдам, Берхтесгаден, Аугсбург); 9 – у Канаді (Торонто); 6 – у Канаді спільно зі США (Вінніпег, Чикаго); 4 – в Австрії (Зальцбург); 2 – у Нью-Йорку (США); 2 – в Італії (Рим, Риміні); 1 – у Бельгії (Брюссель); 1 – у Великій Британії (Лондон).

Наведемо рейтинг часописів за ранжуванням загальної кількості публікацій про еміграцію в номерах, об'єднаних спільною назвою: «Нові дні : універсальний ілюстрований місячник» (Торонто) – 9 од.; «Самостійна Україна : орган державницької думки» (Вінніпег, Чикаго) – 6 од.; «Бюлетень об'єднання українців у Австрії» (Зальцбург) – 4 од.; «Сурма : орган Української військової організації» (Потсдам) – 4 од.; «Орлик : журнал таборового життя» (Берхтесгаден) – 2 од.; «Мета : орган української національно-державницької думки» (Мюнхен) – 2 од.; «Оборона : Організація оборони України» (Нью-Йорк) – 2 од.; «Вісті Українського допомогового комітету» (Брюссель) – 1 од.; «Життя в таборі» (Рим) – 1 од.; «Батьківщина : український тижневик» (Риміні) – 1 од.; «Фенікс : неперіодичне видання това-

риства української студіюючої молоді ім. М. Міхновського» (Мюнхен) – 1 од.; «Вільне слово : орган Української соціалістичної партії» (Аусбург, Мюнхен) – 1 од.; «Збірник Українського національно-державного союзу» (Аугсбург) – 1 од. «Наше слово : український демократичний часопис» (Лондон) – 1 од.

Зі статей і заміток про еміграцію можемо дізнатися, що думають про повоєнні еміграційні рухи самі переселенці. Сконцентруємось саме на змістовій частині віднайдених нами публікацій у закордонних часописах і введенні в науковий обіг нових фактів про українську політичну еміграцію третьої хвилі.

Лаконічну характеристику різниці між еміграціями другої та третьої хвиль наводить В. Потішко – колишній член Української Центральної Ради (1918), член Української головної визвольної ради і Закордонного представництва Української головної визвольної ради у своїй доповіді «Українська визвольна боротьба і еміграція». Він називає три етапи цього явища: «стара» еміграція, еміграція 1920 року і «сучасна» політична еміграція (на 1953 р.).

Перша, на його думку, «сентиментальна», менш активна політично, більш об'єктивна, що вже вросла в американський, або канадський ґрунт, але, бажаючи добра своєму народові, завжди схильна допомагати йому матеріально.

Еміграція 1920 року – це еміграція абсолютно «політична», політично активна, хоче повертатися на батьківщину, але розгубила свої маси й мислить ще старими категоріями [11, с. 28–30].

Різниця між емігрантами третьої хвилі у США, Німеччині, Італії була суттєвою. Спробуємо за географічною ознакою показати зріз усіх гілок цієї хвилі еміграції у США, Канаді, Австрії, Німеччині, Італії та Великій Британії.

Загалом, умови, за яких потрапляли в еміграцію наші співвітчизники після Другої світової війни, дуже нагадували нинішні: важка фізична праця, нехтування безпекою

й загальнолюдськими цінностями. У замітці «Еміграційні справи» в тижневику «Нові дні» зазначається, якими мають бути характеристики кандидатів на роботу до Великої Британії: «...а) від 18–50 років життя; б) національність: литовці, латиші, естонці, українці й південні слов'яни; в) кваліфікації: фізичне здоров'я, здібність до тяжкої фізичної праці; г) рід праці: копальні вугілля, залізна й сталева промисловість, сільське господарство» [5, с. 4].

У статті «3 української преси : на своєму місці» йдеться про те, що складні обставини емігрантського життя в Австрії становили істотну загрозу для національної свідомості, адже ті, хто прибув до Зальцбурга, змушені були виконувати роботу без відповідної кваліфікації, досвіду, потрібних знань [6, с. 2].

Влада ССРСР намагалася всіляко нашкодити втікачам, котрі рятувалися від її згубної політики. Так, на засіданні Комісії чотирьох великих держав у Відні 26 вересня 1947 року завершилася дискусія про 16 статтю Договору, що торкалася долі переселених осіб на терені Австрії. Радянський делегат вимагав, щоб переселені особи, які не хочуть вертатися на батьківщину, не мали права на допомогу й опіку з боку ІРО (International Refugee Organization) та інших міжнародних допомогових організацій. Проте США і Велика Британія, як зазвичай, були на боці знедолених і оскаржили рішення радянської делегації [12, с. 2].

Російські фанатики в еміграції, навіть будучи політичними вигнанцями нарівні з українськими біженцями, часто провокували міжособні конфлікти. Це особливо яскраво простежувалося на прикладі таборів ДР. Часто російські шовіністи вандално знищували символи української державності й націоналізму [13, с. 12–13].

Імперські настрої радикально налаштованих російських емігрантів стосувалися не лише українців, але й представників інших народів. Наведемо цитату з тексту агітаційної листівки так званого Центру національно-визвольної боротьби народів Росії,

яку розповсюджували серед робітників у Бельгії: «Українські націоналісти-галічане, політиканствуючі авантюристи, толкуючі о “независимой Казакії”, націоналісти белорускіє, армянськіє, туркменськіє і другіє, мутящіє свої народи дікімі лозунгами о боротьбе за свої “отделение і независиміє” і “великіє держави”, все еті політїческіє дегенерати і клікуші, просто-напросто являються врагами своїх народов, предателями іх інтересов...» [13, с. 12–13].

Російські симпатки підривали українські позиції на світовій арені. Так, Г. Лащенко у статті «Чужинці і Ми. Лист з Європи» наголошує на тому, що світ знає про Україну здебільшого з вуст її ворогів, які поширюють неправдиві чутки: «То вони роблять нас якимись милими провінціальними хохлами, здібними до співу, танців і усякої “етнографії”, але не здібних до самостійного державного життя. То якихось “унтерменшен”, нижчої раси, яких задовольнять найпримітивніші умови життя і котрих досконало можна використовувати до тяжких праць, як робіт. То роблять з нас якесь розбійницьке племя, яке вносить в життя цивілізованої Європи своїми бунтами й погромами лише небажаний хаос, розбійницьке племя, яке треба міцно держати в ярмі в інтересах світового миру» [10, с. 16–17].

Іншим зальцбурзьким виданням українських емігрантів, що знайомить нас з особливостями третьої хвилі еміграції, є «Бюлетень об'єднання українців у Австрії».

Перші роки третьої хвилі були чи не найскладнішими. В Австрії в 1947–1949 роках було ліквідовано табори емігрантів, побудовані за національним принципом. Більшість українців, залежно від можливостей, емігрували з таборів ДР на американський континент, а на вільні місця прийшли російські емігранти. І лише з 1954 року, з часу, коли суспільно-громадське життя українців в Австрії стабілізувалося, почалося відчутне зменшення російського впливу [16, с. 3–4].

Вочевидь, і самі емігранти не дуже тяжіли до збереження й культивування традицій. Скажімо, керівник Спілки української

молоді в Австрії Петро Головінський у статті «Більше уваги молоді!» вказує на критичний стан виховання українських дітей у патріотичному дусі. Адже на 1956 рік, за даними звітів Об'єднання українців Австрії, із 400 дітей українських емігрантів в Австрії лише 67 відвідували недільні школи [3, с. 27–29].

Повоєнне життя на території УРСР було ще тяжчим. Тих українців, кому не вдалося з різних причин втекти за кордон, чекала репатріація. Польський уряд і Москва підписали договір, за яким поляки повинні були переселитися на свої землі, а українці на територію Радянської України. У таборовому виданні українців в Італії «Життя в таборі» зазначається, що польські жандарми силоміць виганяли українських лемків з домівок, забороняючи брати із собою найнеобхідніше. Фактично людей залишали без засобів до існування, а для запобігання спротиву поляки по-варварськи спалювали села, щоб українцям не було куди вертатись; подекуди траплялися випадки фізичних розправ над жінками, дітьми та літніми людьми [4, с. 7–8].

Друга і третя хвилі еміграції істотно відрізняються. Про це докладно описав П. Феденко у статті «Стара і нова еміграція» (лондонський часопис «Наше слово»). Він вважає, що «стара» еміграція 1920-х років була однорідніша у своєму політичному складі. Люди «старої» еміграції виїжджали на чужину як громадяни Української Народної Республіки (УНР), і за своїми політичними вподобаннями вони не були ні монархістами, ні прихильниками комуністичного режиму. Емігранти другої хвилі жили в умовах царського режиму, що все-таки дозволяв мати посередній або безпосередній контакт з демократичним світом. Крім того, триумфальні події зі встановленням влади УНР зробили з них вільномислячих та свідомих патріотів України [25, с. 2–4].

До думки П. Феденка приєдналася редакція часопису «Вільне слово» (Аугсбург, Німеччина). У замітці «Болючі теми: Україна і еміграція» згадується, що перед Другою світовою війною відносини українських

емігрантів зі співвітчизниками з Радянської України були обмежені, але можна було налагодити контакти хоча б з українським населенням областей, інкорпорованих Польщею, Румунією та Чехословаччиною. Це не давало українській еміграції «зів'язнути», бо з української землі постійно прибували нові люди, нові думки й нові настрої. З приходом більшовиків уся Україна опинилася в одній «сборній советській тюрмі народів». Надія на розширення зв'язків з рідним краєм була мінімальною [2, с. 8].

Емігранти третьої хвилі своєю чергою поділялися на «східних» і «західних» і за своїм складом були явищем складнішим політично, соціально та психологічно, адже режим комуністичного терору залишив глибокі психологічні травми в цих людей. Навіть після десяти років перебування за кордоном чимало емігрантів жило в атмосфері страху: їм здавалося, що московські агенти стежать за ними. Значна кількість українських емігрантів змушена була ховатися від ока Москви під чужими іменами, а деякі, не витримавши терору, ставали жертвами розвідки й піддавалися вербуванню.

Такий психологічний тиск зумовлював зростання психічних захворювань та самогубств серед жертв комуністичної агентури. Крім більшовицького терору, третя хвиля еміграції зазнала тортур під час репатріації з румунських, польських та угорських земель після завершення Другої світової війни. Той-таки П. Феденко зауважує, що «нова» еміграція мала суттєву перевагу над «старою» в технічному прогресі, зате освіченість та політграмотність була в перших на нижчому рівні. Емігрантам другої хвилі після руйнації УНР вдалося на чужині, зокрема в Чехії, заснувати вищі школи та видавництва, що сприяло здобуттю їхніми дітьми якісної освіти й вихованню в патріотичному дусі. Для емігрантів третьої хвилі питання науки та культури не було першочерговим. Автор статті вважає, що «нові емігранти» могли б «скластися по центу і доляру для того, щоб українські науковці не замітали вулиць в

Нью-Йорку, не животіли в «резерватах» для ДР чи в старечих домах по різних країнах: ці люди могли б підготувати чимало молодих українців до праці на рідній ниві» [25, с. 2–4].

Крім політичних розбіжностей між емігрантами зі сходу і заходу України, були ще й релігійні розбіжності, позаяк одні були православного віросповідання, а інші – католицького. Український національно-державний союз (далі – УНДС) гостро засуджував усілякі спроби зробити різницю між новими й старими емігрантами [21, с. 2–4].

Канадські українські часописи відображують піклування про емігрантів з боку тамтешньої влади. За даними Федерального бюро статистики в Оттаві, на 1952 рік українці становили 2,82 % всього населення Канади, що на 0,16 % більше, порівняно з 1941 роком. Приріст українських емігрантів у східних провінціях Канади склав аж 43,3 % з 1941-го по 1951 рік. Це пояснюється тим, що емігранти третьої хвилі селилися здебільшого в промислових містах Канади [24, с. 24].

У часопису «Нові дні», що виходив з ініціативи української еміграції в Канаді, натрапляємо на рекламні оголошення про допомогу в організації життя емігрантам третьої хвилі. Так, під заголовком «Які маєте пляни відносно Вашого нового життя в Канаді? Ви можете одержати поміч» зазначено, що «урядовці Департаменту громадянства та імміграції» радо допоможуть «спровадити рідню із Вашої колишньої батьківщини; купити ферму або заложити свій бізнес». Цікаво, що послуга була абсолютно безкоштовна [28, с. 33].

В іншому оголошенні під назвою «Новоприбулі! Ці услуги для вас» йдеться про те, що в Канаді існують установи опіки новоприбулими, так звані групи «охотників» та церковні організації. Під їхньою директивою викладається французька та англійська, історія Канади та її державний устрій тощо. Суттєву допомогу емігрантам надавали службовці Міністерства громадянства та імміграції або Державного уряду праці [17, с. 33].

Емігранти третьої хвилі в США також не вирізнялися надто високим рівнем патріотизму. Виникали навіть суперечки між «старими» й «новими» емігрантами, у яких перших називали заробітчанами, а других – героїчними борцями за волю народу. Ось що пише С. Куропась у статті «Нові думки про нову українську еміграцію» (часопис «Самостійна Україна»): «В Америці українське життя в час другої світової війни і по ній дійсно знаходиться в стані занепаду. Ми не можемо в Америці похвалитися такою патріотичною, національно-свідомою й прекрасно вихованою молоддю, як це є, наприклад, у Канаді, у Відділах Молодих Українських Націоналістів при УНО» [9, с. 10–12].

Автор зазначає, що українські емігранти третьої хвилі здебільшого є доволі заможними людьми, але уникають благодійницької допомоги націоналістичним організаціям українців у США. Новоприбула молодь швидко (через 2–3 роки) акліматизувалася та асимілювалася з місцевим населенням і запозичила погані звички американців, з чим намагався всіляко боротися український Пласт. Почастішали випадки, коли діти вчорашніх «скитальців» ігнорували рідну мову і в родині починали спілкуватися винятково англійською. За словами С. Куропася, лише 20 % новоприбулих – це таки справді політичні емігранти, що знали, чого прагнуть, а решта 80 % – це просто толерантні люди, але не достойні носити звання «політичного емігранта». Ще одна риса, якою характеризує С. Куропась емігрантів третьої хвилі, – це надмірна партійність. І це справді так [9, с. 10–12].

На 1951 р. в еміграції офіційно діяло лише п'ять партій: Українська партія соціалістів (УПС), Українська революційно-демократична партія (УРДП), Український національно-державний союз (УНДС), Союз земель соборної України (СЗСУ), Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) та Організація українських націоналістів (ОУН) [22, с. 19–23].

Найбільшу частку емігрантів другої хвилі становили вояки Української армії. Ю. Артюшенко в публікації «Українська політична еміграція й американський політичний світ» (чиказький часопис «Самостійна Україна») наголошує на тому, що для кожної західної держави українська політична еміграція як незалежний політичний чинник не є ворогом, а фактичним союзником даної держави, її приятелем, що шукає шляхів до успішної кооперації. Він вважає, що ліквідація української політичної еміграції, як незалежного політичного чинника в деяких західних державах (Німеччина, Велика Британія, Франція, Австрія, Італія та ін.), була прерогативою тільки більшовиків, але не самих держав. Спільною об'єднаною рисою всіх українських емігрантів, безсумнівно, були й залишаються духовні традиції, моральні цінності та національна культура українського народу. Усе це дає змогу успішно обмінюватися культурними скарбами з представниками інших держав в еміграції [1, с. 17–18].

Емігрантам третьої хвилі у США передалося американське прагнення до свободи. В. Шелест закликає українців за кордоном бути амбасадорами свого народу, адже голосів співвітчизників, що залишилися в УРСР, нечутно за стінами тоталітарної держави. Історично так склалося, що від активності еміграції залежали результати національно-визвольної боротьби різних народів. А позаяк українська еміграція займала високий рівень не лише за чисельністю, але і за якістю (у її рядах були науковці, політики, стратеги, мистці, публіцисти, не бракувало людей зі знанням іноземних мов і тонкощів дипломатії) то, на думку В. Шелеста, потрібно було «тільки організованої зосередженості, почуття обов'язку державника, такту й доброї волі» [26, с. 20–21].

Серед «американських» емігрантів з України побутували різні думки стосовно новоприбулих співвітчизників після 1946 року. Хтось захищав українських емігрантів, а хтось відверто глузував з них. У критичній статті «Наші повоєнні земляки –

самокритика» (часопис «Оборона») читаємо: «Тихше! Потиху говоріть і не товчітьсь по хаті! Лежить тяжко хвора наша політична еміграція. Та, що приїхала по війні і всім казала, що вона політична. Така приїхала видзигорна, з фіглями, та вже вся знемогла, колективно [...]. Пишуть, що велика більшість тої політичної еміграції цілком “змінила настрої” і зробилася пасивна, апатична, байдужа, не ідейна і не патріотична. Рідко ходить на академії і емігрантська газета “ледве-ледве найде читача”. Пишуть, що “еміграційна маса” цілком “збайдужніла до нашої визвольної боротьби” і “втікає від активної політики”, а то й “відчужується від українського життя взагалі”. Та ще зробилася дуже скупа і не хоче давати грошей на народні цілі» [15, с. 12–14].

І справді, серед емігрантів третьої хвилі було чимало спекулянтів, колаборантів, наживників та вислужників. Значна частина таких утікачів була вихідцями з Галичини та керувалася суто прагматичними мотивами. Їх важко назвати політичними емігрантами. Пізніше ці колишні громадяни підпольської України ставали національними дезертирами.

Мешкаючи подалі від співвітчизників, «нові американці» прагнули відцуратися від національної належності, не посилаючи дітей до українських шкіл, не даючи їм українських імен та віддаючи заміж за чужоземців, ігноруючи українські магазини та культурні заходи [15, с. 12–14].

Були й такі представники другої хвилі еміграції, що захищали повоєнних новоприбулих, уважаючи, що в нових українських емігрантів багато запалу, бажання допомогти в національно-громадській праці американським українцям і долучитися до визволення української землі від більшовицької окупації. В. Шемердяк у публікації «Нова українська еміграція в Америці» досить позитивно характеризує емігрантів третьої хвилі: «... нова українська еміграція неподатна на залицяння московських сватів будь-якої краски, тобто не має тяготіння до москвофільства ні старшої дати, білої краски, ні сучасної червоної. Вона в цілому національно свідомо, і її

національні почування та патріотизм розпечені до білого» [27, с. 14–15].

Найтяжче жилося емігрантам третьої хвилі в Західній Європі. Багато публікацій, що були написані в німецьких Потсдамі, Мюнхені, Берхтесгадені, свідчать про невідомість, побоювання щодо відсутності гарних перспектив на майбутнє, які панували серед наших співвітчизників-емігрантів у перші роки після Другої світової війни.

Наведемо деякі статистичні дані. На 1949 рік в Австрії та Німеччині було зареєстровано близько 80 000 тис. українських емігрантів. Перед початком переселенської акції їх чисельність становила 120 000. Близько 40 000 вдалося успішно переселити за сприятливих для українців умов. Найбільше переселенців прийняла Велика Британія [18, с. 21].

За іншими даними, на 1947 рік у Німеччині перебувало близько 150 000 тис. українців, що відмовилися від репатріації і стали бездержавними особами без ближчого урядового окреслення їх політично-правового становища. Питання «азилу» (заст. «притулку») емігрантів було однаково невтішним і для таборових емігрантів, і для не-репатріантів. Міжнародна організація у справах біженців ІРО була налаштована на розміщення емігрантів (не-репатріантів) поза Німеччиною. Однак така політика означала б не лише їхнє переселення, але й організацію фахово-професійного добору й перевишколу та врахування працездатності поодиноких категорій емігрантів (інвалідів, літніх людей та ін.). Своєю чергою це становило проблему для тих тисяч літніх емігрантів-ДР, що не були затребуваними як робоча сила на ринку праці через вік і стан здоров'я.

Для старшої вікової категорії емігрантів були два альтернативні шляхи: або репатріація, або перехід на власне утримання. Поряд із цими проблемами українці третьої хвилі еміграції в Німеччині переживали також культурний занепад. Центральні органи у справах правопорядку й публічної моралі просто ігнорували безпрецедентні плюн-

дрування загальнолюдських цінностей. Так, д-р М. М. з табору в Берхтесгадені в статті «За внутрішній лад еміграції» (місячник культури і суспільного життя «Орлик») згадує: «Недостаток безкомпромісової і ясної лінії наших провідних центрів в справах правопорядку і публічної моралі, а інколи й поблажливості до порушників, уможливають далі бешкети і крадіжки в таборах, напади на українські установи, публічне побиття громадських діячів, прилюдне спалення українських часописів, організоване биття шиб у співмешканців табору, п'ястуківі сутички з приводу барв національного прапору і т. д.» [7, с. 26–29].

Порівняно з українськими емігрантами третьої хвилі у США, українці в Німеччині тяжіли до науки. Так, наприкінці 1945 року загальна кількість студентів і абітурієнтів становила 3200 осіб. На початок 1949 року кількість українських випускників, у тому числі докторантів, становила 691 особу, а на кінець 1949 року – 900 осіб. Літом 1950 року їх було понад тисячу. Значна кількість із них припадала на «абсольвентів» («випускників») українських вишів. Лише в Українському вільному університеті (Мюнхен, Німеччина) і Українському технічно-господарському інституті (м. Подебради, Чехословаччина) здобуло в той час вищу освіту понад 600 осіб. Найпопулярнішим напрямом була медицина (279 осіб – 43,5 %), гуманітарні науки об'єднали лише 214 осіб (32,5 %), технічні науки – 143 (21 %), а мистецтво 22 (3 %) [23, с. 50–51].

Перед українськими емігрантами третьої хвилі в Західній Європі гостро поставало питання пошуку праці та всі аспекти, пов'язані з цим. Так, наприклад, у Бельгії українські шахтарі могли працювати за контрактом лише два роки. Після закінчення контракту було два шляхи: продовжити його, водночас ризикуючи власним здоров'ям на важкій небезпечній роботі у шахті, або ж шукати іншої роботи. Проте як нині, так і після завершення Другої світової війни емігранти могли отримати дозвіл

лише на ті види роботи, де не потрібно було кваліфікації: «Тільки в таких галузях промисловости, де помітний брак бельгійської робочої сили. А де бракує рук до праці тоді, коли є місцеві безробітні? Там, де для місцевих робота занадто важка. Отже, в шахтах у першу чергу» [19, с. 17–18].

Значною мірою таким умовам праці «сприяла» відсутність повноцінної профспілкової підтримки серед українських емігрантів. У виданні закордонних частин ОУН зазначається: «Завданням українського робітництва на чужині є звернути увагу робітництва Заходу, що ми не “клясовий ворог робочого клясу”, але якраз цей робочий кляс, який не забув і не забуває боротьби за соціальні права працюючих. Для цього ж саме ми й організуємо профсоюзи. [...] А українському робітництву треба вийти на міжнародню арену» [20, с. 10].

Не меншою мірою працевлаштування українських емігрантів у Західній Європі ускладнювалося ще й соціальним самовизначенням кожного з них. Тривалий час перебуваючи в хаосі зруйнованих і розірваних родин, кількарічного перебування на каторжній примусовій праці в Німеччині чи СРСР або вимушеного безділля в DP-таборах, дезорієнтовані політичні біженці обирали напрямок праці і промислу спонтанно, нехтуючи власними інтересами, професійною підготовкою та вподобаннями на шкоду собі й спільноті. Отож, ОУН ставила перед собою такі завдання: «Завдання нашої соціальної політики на чужині можна окреслити коротко так – забезпечити, наскільки це в наших силах, сталі соціальні позиції (становище) кожній нашій людині на чужині і найдовше зберігти нашу еміграцію як національну спільноту, свідому свого “роду і племені...”. Питання свідомого і послідовного скерування напрямку й характеру праці кожного емігранта є одним з вирішальних і найважливіших соціальної політики на еміграції» [14, с. 1–3].

Ті емігранти, які, перебуваючи в таборах DP, все ж таки не занедбували праці, якою володіли фахово, з погляду матеріального

забезпечення мали сподіватися самі на себе. Яскравим прикладом слугують художники-мистці з табору в Берхтесгадені, котрі жартували, що стимулом для творчої праці є злидні. Хоча б мінімальне фінансове забезпечення для творчого ремесла вимагало інвестувати всі сили на тяжку фізичну працю. У журналі таборового життя «Орлик» Е. Козак описує, у яких умовах творили українські художники: «Наші мистці пробивалися крізь життя дуже скупими матеріальними засобами з виконання дрібних замовлень, що їх добували тільки з праці, яка дуже часто спричинювалася до розтрачування таланту. Виробився в нашій громаді навіть дуже специфічний, але й дуже фальшивий погляд, що мистці творять тільки тоді, коли... бідують» [8, с. 8–10].

Висновки. Підсумовуючи результати нашого дослідження, зазначимо, що фонди ВЗУ ІК НБУВ є багатим джерелом для дослідників української еміграції.

Опрацювавши знайдені в зарубіжній періодиці публікації, ми змогли здійснити порівняльний аналіз фактичного матеріалу про умови праці та життя українських емігрантів третьої хвилі в країнах Західної Європи (Німеччина, Австрія, Бельгія) та США і Канаді. Це дало можливість виявити характерні ознаки, що відрізняли між собою другу і третю хвилі української еміграції. До таких ознак належать насамперед освіта (емігранти другої хвилі здобували освіту в екзилі; емігранти третьої хвилі навчалися у вишах Радянської України); політичні інтереси (емігранти другої хвилі отримали патріотичне виховання й характеризувалися ліберально-демократичними поглядами; емігранти третьої хвилі – поліпартійні, часто комуністично заангажовані або навпаки – залякані радянським тоталітарним режимом, намагалися повністю асимілюватися з населенням держав, що надали їм притулок); соборність (емігранти другої хвилі були соборними у своїх соціально-культурних та політичних інтересах, діяли консолідовано; емігранти третьої хвилі через географічну неоднорідність їхнього походження («західняки» і «східняки») мали взаємні розбіжності в релігійних

та політичних переконаннях, що спричинило деструктивні процеси в локаціях їхнього життя в екзилі).

Сегментування явища третьої хвилі еміграції за географічною ознакою на заоканську і західноєвропейську, дозволило визначити пріоритетні напрямки роботи цих держав у наданні підтримки українським політичним біженцям після 1946 року. Отже, можемо стверджувати, що найприхильнішою щодо українських емігрантів була політика Канади. Питаннями розселення емігрантів та юридично-економічного супроводу займалися такі урядові організації: «Департамент міністерства громадянства і імміграції», «Державний уряд праці», а також групи «охотників» (заможних емігрантів першої і другої хвилі) та церковні організації. Як уже зазначалося, за даними Федерального бюро статистики в Оттаві, на 1952 рік українці становили 2,82 % всього населення Канади, що на 0,16 % більше, порівняно з 1941 роком.

Своєю чергою в Західній Європі становище емігрантів було ускладнене такими чинниками:

– неможливість працевлаштуватися на кваліфіковану роботу через віковий ценз і відсутність необхідної підготовки та соціальної підтримки;

– політична, соціальна і професійна дезорієнтованість;

– відсутність належної профспілкової підтримки в питаннях працевлаштування, професійної орієнтації та захисту праці;

– духовна, культурна, політична, національна розрізненість, роздрібненість українських емігрантів, наслідком якої ставало загальне ослаблення українських сил за кордоном, чим намагалися скористатися в диверсійних цілях російські націоналістичні опозиціонери;

– недостатня профілактична робота провідних центрів української еміграції третьої хвилі у справах правопорядку й публічної моралі;

– неналежне висвітлення проблем української еміграції третьої хвилі на міжнародній арені, що суттєво ускладнювалося ще й «чорним» PR з боку російських симпатиків.

Додаток

Бібліографія з теми третьої хвилі еміграції. Ранжування виконано за хронологією випуску, із зазначенням шифру зберігання документа у фондах ВЗУ НБУВ.

1. [Ж УНД 613] Українець в Бельгії [тематична рубрика коротких заміток]. *Вісті українського допомогового комітету в Бельгії*. Брюссель, 1945. Ч. 1. С. 2.

2. [Ж УНД 543] Доки мовчати. *Життя в таборі*. Риміні, Італія, 1946. Ч. 22 (35). С. 7–8.

3. [Ж УНД 601] Суспільна творчість. *Батьківщина : український тижневик*. Італія, 1946. Ч. 37 (51). С. 1.

4. [заг. фонд періодики ВЗУ НБУВ] Козак Е. В обороні мистецтва. *Орлик : журнал таборного життя*. Берхтесгаден, 1946. Ч. 4. С. 8–10.

5. [Ж УНД 376] З української преси : на своєму місці. *Нові дні : тижневик*. Зальцбург, 1947. Ч. 37 (115). С. 2.

6. [Ж УНД 376] СССР і переселені в Австрії. *Нові дні : тижневик*. Зальцбург, 1947. Ч. 39 (117). С. 2.

7. [Ж УНД 376] Еміграційні справи: Англія. *Нові дні : тижневик*. Зальцбург, 1947. Ч. 39 (117). С. 4.

8. [заг. фонд періодики ВЗУ НБУВ] За внутрішній лад еміграції / д-р М. М. Орлик : *місячник культури і суспільного життя*. Берхтесгаден, 1947. Ч. 10. С. 26–29.

9. [Ж УНД 347] Миколин Г. Російська еміграція й українська проблема : допис зо скитальщини. *Самостійна Україна : орган державницької думки = Independent Ukraine*. Виніпег, Шикаго. 1948. Ч. 7. С. 12–13.

10. [Ж УНД 347] Шемердяк В. Нова українська еміграція в Америці. *Самостійна Україна : орган державницької думки = Independent Ukraine*. Виннипег, Шикаго. 1948. Ч. 7. С. 14–15.
11. [Ж УНД 347] Лашенко Г. Чужинці і Ми: Лист з Європи. *Самостійна Україна : орган державницької думки = Independent Ukraine*. Виннипег, Шикаго, 1948. Ч. 7. С. 16–17.
12. [Ж УНД 347] Шелест В. За стабілізацію української зовнішньої політики. *Самостійна Україна : орган державницької думки = Independent Ukraine*. Виннипег, Шикаго. 1949. Ч. 5 (16). С. 20–21.
13. [заг. фонд періодики ВЗУ НБУВ] Права вільної людини нашим бельгійським шахтарям. *Сурма : видання закордонних частин Організації українських націоналістів*. 1949. Ч. 3. С. 17–18.
14. [заг. фонд періодики ВЗУ НБУВ] Права вільної людини нашим бельгійським шахтарям. *Сурма : видання закордонних частин Організації українських націоналістів*. 1949. Ч. 6. С. 10.
15. [заг. фонд періодики ВЗУ НБУВ] Наша робітнича політика на еміграції. *Сурма : видання закордонних частин Організації українських націоналістів*, 1949. Ч. 10. С. 1–3.
16. [заг. фонд періодики ВЗУ НБУВ] Поляки занепокоєні діяльністю української еміграції. *Сурма: видання закордонних частин Організації українських націоналістів*. 1949. Ч. 10. С. 21.
17. [Ж УНД 347] Артюшенко Ю. Українська політична еміграція й американський політичний світ. *Самостійна Україна : Орган державницької думки = Independent Ukraine*. 1950. Ч. 12 (35). С. 17–18.
18. [заг. фонд періодики ВЗУ НБУВ] Українське студентство в Німеччині. В. Г. Фенікс : *журнал молодих*. Видає ГУСМ ім. М. Міхновського. Мюнхен ; Фрібург. 1951. Ч. 1. С. 50–51.
19. [Ж УНД 360] Болючі теми: Україна і еміграція [замітка]. *Вільне слово : орган Української соціалістичної партії = Das Frie Wort*. Аусбург, Німеччина, 1951. Ч. 4. С. 8.
20. [Ж УНД 376] Сивенко Б. До проблеми нашого політичного життя на еміграції. *Нові дні : універсальний ілюстрований місячник*. 1951. Ч. 14. С. 19–23.
21. [Ж УНД 376] Маріні Л. Еміграційні типи. Дама невизраза у всіх відношеннях. *Нові дні : універсальний ілюстрований місячник*. 1951. Ч. 19. С. 28–29.
22. [Ж УНД 376] Українці в Канаді. *Нові дні : універсальний ілюстрований місячник*. 1952. Ч. 31. С. 24.
23. [Ж УНД 904] Українська еміграція між двома світовими війнами. *Збірник Українського національно-державного союзу (УНДС) : до п'ятої річниці заснування організації*. Накладом Президії ЦК УНДС, 1952. С. 7–9.
24. [Ж УНД 347] Куропась С. Нові думки про нову українську еміграцію. *Самостійна Україна : орган державницької думки = Independent Ukraine*. 1952. Ч. 9 (56). С. 10–12.
25. [Ж УНД 376] Які маєте пляни відносно Вашого нового життя в Канаді? [Рекламне оголошення]. *Нові дні : універсальний ілюстрований місячник*. 1953. Ч. 37. С. 33
26. [Ж УНД 376] Новоприбулі! Ці услуги для вас [рекламне оголошення]. *Нові дні : універсальний ілюстрований місячник*. 1953. Ч. 38. С. 33.
27. [Ж УНД 530] Лисогорський І. З українського життя. *Мета : орган Української національно-державницької думки = Das Ziel*. 1953. Ч. 3/4. С. 28–30.
28. [Ж УНД 346] Наші повоєнні земляки – самокритика. *Оборона = Oborona*. Видає Організація оборони України : Ньюарк, Н. Дж. 1955. Ч. 11. С. 12–14.
29. [Ж УНД 530] Проблеми нової і старої еміграції [...]. *Мета : орган Української національно-державницької думки = Das Ziel*. 1955. Ч. 7 (11). С. 2–4.
30. [Ж УНД 344] Феденко П. Стара і нова еміграція. *Наше слово : український демократичний часопис*. 1955. Ч. 24–25. С. 2–4.
31. [Ж УНД 346] Новий Емігрант. Ще про еміграцію і про українську справу. *Оборона = Oborona*. Видає Організація оборони України : Ньюарк, Н. Дж. 1955. Ч. 5. С. 12–13.

32. [Ж УНД 895] Небезпека порожнечі [проблемна стаття]. *Бюлетень об'єднання українців у Австрії* = *Bulletin, non-periodical of the Association of Ukrainians in Austria*. Зальцбург, Австрія, 1956. Ч. 4. С. 3–4.

33. [Ж УНД 895] Головінський П. Більше уваги молоді! *Бюлетень об'єднання українців у Австрії* = *Bulletin, non-periodical of the Association of Ukrainians in Austria*. Зальцбург, Австрія, 1956. Ч. 4. С. 27–29.

34. [Ж УНД 895] Короткі відомості про стан українських громад (зібрані за вересень – жовтень) / В. Нога, У. Г. Брегенц, А. Новаківський, У. Г. Фельдкірхен, У. Г. Шпіттал та ін. *Бюлетень об'єднання українців у Австрії* = *Bulletin, non-periodical of the Association of Ukrainians in Austria*. Зальцбург, Австрія, 1956. Ч. 4. С. 20–24.

35. [Ж УНД 895] Хто їде з Австрії на «Родіну»? *Бюлетень об'єднання українців у Австрії* = *Bulletin, non-periodical of the Association of Ukrainians in Austria*. Зальцбург, Австрія, 1956. Ч. 4. С. 38–29.

Список використаних джерел

1. Артюшенко Ю. Українська політична еміграція й американський політичний світ. *Самостійна Україна : орган державницької думки* = *Independent Ukraine*. 1950. Ч. 12 (35). С. 17–18.
2. Болючі теми : Україна і еміграція [замітка]. *Вільне слово : орган Української соціалістичної партії* = *Das Freie Wort*. Аусбург, Німеччина, 1951. Ч. 4. С. 8.
3. Головінський П. Більше уваги молоді! *Бюлетень об'єднання українців у Австрії* = *Bulletin, non-periodical of the Association of Ukrainians in Austria*. Зальцбург, Австрія, 1956. Ч. 4. С. 27–29.
4. Доки мовчати. *Життя в таборі*. Ріміні, Італія. 1946. Ч. 22 (35). С. 7–8.
5. Еміграційні справи : Англія. *Нові дні : тижневик*. Зальцбург, 1947. Ч. 39 (117). С. 4.
6. З української преси: на своєму місці. *Нові дні : тижневик*. Зальцбург, 1947. Ч. 37 (115). С. 2.
7. За внутрішній лад еміграції / д-р М. М. Орлик : місячник культури і суспільного життя. Берхтесгаден, 1947. Ч. 10. С. 26–29.
8. Козак Е. В обороні мистецтва. *Орлик : журнал таборного життя*. Берхтесгаден, 1946. Ч. 4. С. 8–10.
9. Куропась С. Нові думки про нову українську еміграцію. *Самостійна Україна : орган державницької думки* = *Independent Ukraine*. 1952. Ч. 9 (56). С. 10–12.
10. Лащенко Г. Чужинці і Ми. Лист з Європи. *Самостійна Україна : орган державницької думки* = *Independent Ukraine*. Вінніпег ; Чикаго, 1948. Ч. 7. С. 16–17.
11. Лисогорський І. З українського життя. *Мета : орган Української національно-державницької думки* = *Das Ziel*. 1953. Ч. 3/4. С. 28–30.
12. ССРСР і переселені в Австрії. *Нові дні : тижневик*. Зальцбург, 1947. Ч. 39 (117). С. 2.
13. Миколин Г. Російська еміграція й українська проблема : допис зо скитальщини. *Самостійна Україна : орган державницької думки* = *Independent Ukraine*. Вінніпег ; Чикаго, 1948. Ч. 7. С. 12–13.
14. Наша робітничка політика на еміграції. *Сурма : видання закордонних частин Організації українських націоналістів*. 1949. Ч. 10. С. 1–3.
15. Наші повоєнні земляки – самокритика. *Оборона* = *Oborona*. Видає Організація оборони України : Нью-арк, Н. Дж., 1955. Ч. 11. С. 12–14.
16. Небезпека порожнечі [проблемна стаття]. *Бюлетень об'єднання українців у Австрії* = *Bulletin, non-periodical of the Association of Ukrainians in Austria*. Зальцбург, Австрія, 1956. Ч. 4. С. 3–4.
17. Новоприбулі! Ці услуги для вас [рекламне оголошення]. *Нові дні : універсальний ілюстрований місячник*. 1953. Ч. 38. С. 33.
18. Поляки занепокоєні діяльністю української еміграції. *Сурма : видання закордонних частин Організації українських націоналістів*. 1949. Ч. 10. С. 21.
19. Права вільної людини нашим бельгійським шахтарям. *Сурма : видання закордонних частин Організації українських націоналістів*. 1949. Ч. 3. С. 17–18.
20. Права вільної людини нашим бельгійським шахтарям. *Сурма : видання закордонних частин Організації українських націоналістів*, 1949. Ч. 6. С. 10.
21. Проблеми нової і старої еміграції [...]. *Мета : орган Української національно-державницької думки* = *Das Ziel*. 1955. Ч. 7 (11). С. 2–4.
22. Сивенко Б. До проблеми нашого політичного життя на еміграції. *Нові дні : універсальний ілюстрований місячник*. 1951. Ч. 14. С. 19–23.
23. Українське студентство в Німеччині. В. Г. Фенікс : *журнал молодих*. Видає ТУСМ ім. М. Міхновського. Мюнхен ; Фрібург, 1951. Ч. 1. С. 50–51.
24. Українці в Канаді. *Нові дні : універсальний ілюстрований місячник*. 1952. Ч. 31. С. 24.
25. Феденко П. Стара і нова еміграція. *Наше слово : український демократичний часопис*. 1955. Ч. 24/25. С. 2–4.

26. Шелест В. За стабілізацію української зовнішньої політики. *Самостійна Україна : орган державницької думки = Independent Ukraine*. Вінніпег ; Чикаго. 1949. Ч. 5 (16). С. 20–21.

27. Шемердяк В. Нова українська еміграція в Америці. *Самостійна Україна : орган державницької дум-*

ки = Independent Ukraine. Вінніпег ; Чикаго, 1948. Ч. 7. С. 14–15.

28. Які маєте пляни відносно Вашого нового життя в Канаді? Ви можете одержати поміч [рекламне оголошення]. *Нові дні : універсальний ілюстрований місячник*. 1953. Ч. 37. С. 33.

References

1. ARTIUSHENKO YU. (1950) Ukrainian Political Emigration and American Political World. *Samostiyna Ukrayina: Body of Statehood Thought = Independent Ukraine*, no. 12 (35), pp. 17–18.

2. (1951) Painful Topics: Ukraine and Emigration [Paragraph] *Vilne Slovo: Body of Ukrainian Socialist Party = Das Frie Wort*. Augsburg, Germany. no. 4, pp. 8.

3. HOLOVINSKYI P. (1956) More Attention to Young People! *Bulletin of Ukrainians Consolidation in Austria = Bulletin, Non-Periodical of the Association of Ukrainians in Austria*. Salzburg, Austria, no. 4, pp. 27–29.

4. (1946) How Long Will We be Silent? *Life in Camp*. Rimini, Italy, no. 22 (35), pp. 7-8.

5. (1947) Emigratory Affairs: England. *New Days: Weekly*. Salzburg, no. 39 (117), pp. 4.

6. (1947) From Ukrainian Press: on Its Own Place. *New Days: Weekly*. Salzburg, no. 37 (115), pp. 2.

7. Dr. M. M. (1947) For the Inner Order of Emigration. *Orlyk: Monthly of Culture and Social Life*. Berchtesgaden, no. 10, pp. 26–29.

8. KOZAK E. (1946) In Art Defense. *Orlyk: Journal of Camp Life*. Berchtesgaden, no. 4, pp. 8-10.

9. KUROPAS' S. (1952) New Thoughts on New Ukrainian Emigration. *Samostiyna Ukrayina: Body of Statehood Thought = Independent Ukraine*, no. 9 (56), pp. 10–12.

10. LASHCHENKO H. (1948) Foreigners and We: A Letter from Europe. *Samostiyna Ukrayina: Body of Statehood Thought = Independent Ukraine*. Winnipeg, Shykago, no. 7, pp. 16–17.

11. LYSOHORSKYI I. (1953) From Ukrainian Life. *Meta: Body of Ukrainian National-Statehood Thought = Das Ziel*, no. 3/4, pp. 28–30.

12. (1947) USSR and Resettled in Austria. *New Days: Weekly*. Salzburg, no. 39 (117), pp. 2.

13. MYKOLYN H. (1948) Russian Emigration and Ukrainian Problem: **Paragraph** from Wandering. *Samostiyna Ukrayina: Body of Statehood Thought = Independent Ukraine*. Winnipeg, Shykago, no. 7, pp. 12-13.

14. (1949) Our Working Policy in Emigration. *Surma: Edition of Foreign Parts of Ukrainian Nationalists Organization*, no. 10, pp. 1–3.

15. (1955) Our Post-War Fellow Countrymen: Self-Criticism. *Oborona = Oborona*. Published by the

Organization of Ukraine Defence: Newark, N. J., no. 11, pp. 12–14.

16. (1956) Danger of Emptiness [Problematic Article]. *Bulletin of Consolidation of Ukrainians in Austria = Bulletin, non-periodical of the Association of Ukrainians in Austria*. Salzburg, Austria, no. 4, pp. 3–4.

17. (1953) Newcomers! These Services are for You [Advertisement]. *New Days: Universal Illustrated Monthly*, no. 38, pp. 33.

18. (1949) Poles are Anxious about the Activities of Ukrainian Emigration. *Surma: Edition of Foreign Parts of Ukrainian Nationalists Organization*, no. 10, pp. 21.

19. (1949) The Rights of a Free Person to Our Belgian Miners. *Surma: Edition of Foreign Parts of Ukrainian Nationalists Organization*, no. 3, pp. 17–18.

20. (1949) The Rights of a Free Person to Our Belgian Miners. *Surma: Edition of Foreign Parts of Ukrainian Nationalists Organization*, no. 6, pp. 10.

21. (1955) Problems of New and Old Emigrations [...]. *Meta: Body of Ukrainian National-Statehood Thought = Das Ziel*, no. 7 (11), pp. 2–4.

22. SYVENKO B. (1951) To the Problem of Our Political Life in Emigration. *New Days: Universal Illustrated Monthly*, no. 14, pp. 19–23.

23. V. H. (1951) Ukrainian Students in Germany. *Feniks: Journal of Youth*. Published by M. Mikhnovskiy TUSM. Munich-Fribourg, no. 1, pp. 50–51.

24. (1952) Ukrainians in Canada. *New Days: Universal Illustrated Monthly*, no. 31, pp. 24.

25. FEDENKO P. (1955) Old and New Emigrations. *Nashe Slovo: Ukrainian Democratic Periodical*, no. 24/25, pp. 2–4.

26. SHELEST V. (1949) For the Stabilization of Ukrainian Foreign Policy. *Samostiyna Ukrayina: Body of Statehood Thought = Independent Ukraine*. Winnipeg, Shykago, no. 5 (16), pp. 20–21.

27. SHEMERDIAK V. (1948) New Ukrainian Emigration in America. *Samostiyna Ukrayina: Body of Statehood Thought = Independent Ukraine*. Winnipeg, Shykago, no. 7, pp. 14–15.

28. (1953) What are Your Plans Concerning Your New Life in Canada? You May Get Help [Advertisement]. *New Days: Universal Illustrated Monthly*, no. 37, pp. 33.

Вимоги до наукових статей^{*}, що подаються в журнал «Народна творчість та етнологія»

Оформлення

Стаття подається в електронному вигляді в редакторі Word for Windows 6.0 і вище, а також роздруковується на папері формату А4 шрифтом Times New Roman, кеглем 14 (малюнки, таблиці також кеглем 14) з інтервалом 1,5, без переносів. Сторінки обов'язково мають бути пронумеровані (унизу сторінки, праворуч).

Розміри полів:

- ліве – 30 мм;
- праве – 15 мм;
- верхнє – 20 мм;
- нижнє – 20 мм.

До статті обов'язково додаються:

- інформація про автора / авторів українською та англійською мовами: прізвище та ім'я (повністю); вчений ступінь (якщо є); посада та місце роботи; телефон; електронна адреса;
- розгорнуті анотації українською та англійською мовами, обсягом не менше ніж 1800 знаків кожна;
- ключові слова українською та англійською мовами;
- список літератури, оформлений згідно з вимогами ДСТУ 8302:2015 та ДСТУ 3582:2013;
- References (Увага! Позиції зі списку літератури подаються в тій самій послідовності; кириличні джерела – у перекладі англійською мовою, наведені латиницею – без змін).

Стаття має відповідати вимогам наукового стилю викладу та правилам чинного правопису. За достовірність поданої в статті інформації, зміст, правильність написання власних назв (прізвища, імена, географічні назви, назви закладів тощо) та висновки відповідальність несе автор / автори.

Ілюстрації до статей мають бути подані окремими файлами у форматі .jpg / .jpeg або .tif / .tiff роздільною здатністю не менше ніж 300 dpi.

Докладніше див.: <http://www.etnolog.org.ua>

^{*} Обсяг статті в межах 0,5–1 друкованого аркуша.

Національна академія наук України
Інститут мистецтвознавства, фольклористики
та етнології ім. М. Т. Рильського

Наукове видання

Народна творчість та етнологія
№ 1, 2020 (383)
січень-лютий

На обкладинці світлина невідомого фотографа (Катеринка і Марійка в національному вбранні. Черкащина, Чорнобаївський р-н, с. Богодухівка. 50-і рр. ХХ ст.) з видання: Сільська фотографія Середньої Наддніпряни кінця ХІХ – ХХ ст. : колективна монографія / М. П. Бабак, О. С. Найден, В. К. Борисенко, М. В. Борисенко [та ін.] ; наук. ред. О. С. Найден ; відп. ред М. П. Бабак. Київ : Інтертехнологія-Черкаси, 2014. 720 с. С. 414.

Формат 60×84/8, 205×290мм

Умов. друк. арк. 11,58

Обл. вид. арк. 14,18

Наклад 280 прим.

Адреса редакції: 01001 Київ-1, вул. Грушевського, 4
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 1831 від 07.06.2004